

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

---

# BELLE TEN

Cilt: VII

Sayı: 26

Nisan 1943



TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1 9 4 3



# BELLE TEN

Cilt: VII

Nisan 1943

Sayı: 26

## İZMİRDE ROMA DEVRİNE AİT İYON AGORASINDA YAPILAN HAFRİYAT HAKKINDA İKİNCİ İHZARİ RAPOR

*Dr. RUDOLF NAUMANN*

*İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü  
Müdür Muavini*

*SELÂHATTİN KANTAR*

*İzmir ve Efes Müzeleri Müdürü*

İlk raporun<sup>1</sup> verilmesi üzerinden yedi seneden fazla geçmiş bulunuyor. Bu zaman içinde Kültür Bakanlığı'nın, İzmir Vilâyeti'nin, Turizm bürosu'nun ve bhusus Türk Tarih Kurumu'nun derin alâkaları ve yardımlarile hemen her sene hafriyata devam edilmiş, çalışmaların her devri ise, fevkalâde iyi netice vermiştir. Bilhassa Türk Tarih Kurumu'nun son yardımıyle yapılan 1940-1-2 senelerinin hafriyat neticeleri müsmir olmuştur. Bu hafriyatta bir kaç tane muhteşem yüksek kabartma bulundu, tesisatın nevi ve mahiyeti de vazih bir tarzda tenvir edildi. Çalışmalara devam edileceğinden ve hafriyatın ilerlemesi ile, diğer çok mühim buluntular da beklenebileceğinden kat'f bir raporun verilmesi geri bırakıldı. Fakat şimdiye kadar elde edilen neticelerin neşrini geciktirmemek maksadı ile, mesainin bu günkü vaziyeti ve buluntular hakkında bu muvakkat rapor sunuluyor. Kitabeler ve küçük buluntular ayrı bir raporla neşredileceklerinden, bunlar bu muvakkat raporumuza dahil değildir.

Hafriyat Agoranın Ş-G köşesinden ve büyük şimal binasının garp ucundan başladı. Bu günkü halinde, hafriyat Ş-G köşesinden

<sup>1</sup> Dergi II, 1934, 219.

40 m. genişliğinde 160 m. şarka, ve 35 m. genişliğinde 110 m. cenuba doğru ilerliyor. Büyük Agora meydanının ortası ise henüz topraktan çıkarılmadığından, oraya, çok fazla olan hafriyat molozları muvakkat olarak dökülmektedir. Sonradan bu enkaz belki şehrin inişli yokuşlu arazisinin doldurulması için kullanılarak, ortadan bütün bütün kaldırılabilir. Büyük meydanda binaların ve heykellerin bulunuşunu tespit etmek maksadı ile, ihzarî tetkikler esnasında muhtelif yerlerde yapılan sondajlarla, büyük meydanın hiç bir yerinde kadim harabeler tesbit edilemedi. Bununla beraber şimali garbîdeki araştırmalar meyanında, aşağıda isbat edeceğimiz gibi, ancak Agora meydanına ait olabilecek heykellerden neş'et eden bazı mimarî ve heykel parçaları bulundu<sup>2</sup>. Bu parçaları tamamlamak ve tayin etmek için, sütunlu dehliz arasındaki büyük meydanın bütün olarak topraktan çıkarılması arzuya şayandır<sup>3</sup>.

Şimdi her şeyden evvel, meydanın şimal tarafındaki büyük yapıyı tetkik edelim. Burada hafriyat mesaisi çok ilerlemiştir. Zemin kat, (şek. 1) ortasındaki küçük bir kısma kadar topraktan temizlenerek meydana çıkarıldı.

Bu güne kadar ancak garp köşesinde küçük bir kısmı göstermekte olan tahtezemin yapısı, (şek. 2) bu gün şarkta da 30 m. uzunluğunda topraktan çıkarılmıştır. Bu arada çok kıymetli kitabeler, heykeller ve mimarî parçalar bulundu. Hem şarkta ve hem de garpta bu gibi parçalar mebzulen enkaz altında buldukları cihetle, henüz kazılmamış olan orta kısımda dahi, elimizdeki buluntulara ilâveten diğer parçalar da meydana çıkarılabilir. Bir plân (şek. 2) yardımı ile bu harabeler hakkında gayet vazıh bir fikir alınabilir.

Şimalde bu tarafa geçit veren ve birbirine birleşmeyen 28 hücre vardır. İhtimalki, yapının şimalî kısmında, pazar yerinden daha

<sup>2</sup> Aelius Aristeides, 49, 39 Smyrna Agorasındaki Zeus Soteri'nin mezbahından bahsediyor, bundan başka orada Aristeides'in bir heykeli de bulunuyordu (Philostr. soph. II. 9).

<sup>3</sup> Meselâ Meander sahilindeki Magnezia agorasında Zeus Sosipolis'in mezbahlı mabediyle bir çok nezirler bulundu. (C. Humann, Magnesia am Mäander 141 dev.) Pergamon'da yukarıda bulunan pazar yerinde Dionysos'un bir mabedi (J. Schrammen, Altert. v. Pergamon III, 1, 108 d.), Ephesos'ta bir horologion, güneş ve su saati (Forsch. in Ephesos III, 3) Assosta bir mabet ve bir çok küçük heykeller bulundu (Investigations at Assos 21 s. d.)

alçak olan bir seviyede bir yol geçiyordu ve bu hücreler bu yola çıkan dükkân ve imalâhaneleri teşkil ediyorlardı.

2 ve 28-ci hücrelerdeki kapılar sonradan açılmıştır, halbuki 1-ci hücrenin kapısı esas kapıdır. Bu hücrelerin cenubunda, şark ucunda, müstatil şeklinde kıvrılan ve burada sokağa açılan bir kapı ile nihayetlenen, tonos örtülü uzun bir geçit vardır. Bu geçidin birçok kapı ve pencereleri iki nefli, sütunlu bir dehlize çıkar. Sütunlu dehliz keza bütün binanın boyunda olup, 150 m. den uzundur. Dehliz 12,25 m., her nef ise 5,70 m. genişliğindedir. Her iki nef örtüleri kubbe kemerleri taşıyor (şek. 3); bunlar büyük dehlizin ortasında bulunup, direklerle takviye edilmiştir. Birinci periyotta, kemerden kemere döşeme taşları konmuş, daha sonra bunların yerine yassı, kiremit döşemeli kubbeler yapılmıştır. (Dergi II, 229, şek. 12). Garb ucunda olduğu gibi, sütunlu dehlizin şark ucunda da büyük medhaller vücuda getirilmiştir. Bunlar haçvari kemerlerle örtülmüştür. Kemerlerin bu şekline II.ci asırda tesadüf edilmiyor. (Dergi II, 229, şek. 13). *Kemerler o kadar sağlam yapılmıştır ki, bu gün üstünden çok işlek bir yol geçtiği halde, bir zarar görmemiştir.* Sütunlu dehliz meydana bakan, meyilli pencerelerle aydınlanır. Pencereler üst katın ilk basamağında nihayet bulur.

Garbta iki kapıdan, müstaraz, yani şimalden garba doğru uzanan, uzun bir methale geçilir. Bu methal kubbe kemerleriyle örtülmüş, döşeme taşlarla kaplanmıştır. Methal henüz tam olarak topraktan çıkarılmamıştır, zira üstünde birkaç bina bulunuyor. Bu methalde, alçı, kireç ve kumdan yapılmış bir sıva ile örtülen ve divarı desenlerle tezyin edilen küçük bir mezbah bulunuyor. Mezbah muahhar Roma devrine aittir. Sıva iki tabaka olarak sürülmüştür. Alt tabakada çiçek ve yapraklardan ikkil desenleri vardır. Üst tabakanın ortasında ise, üzerinde ateş yakılan bir mezbah deseni görülüyor. Mezbahın solunda ikkil taşıyan kurbanlık bir domuz, sağında ise aynı suretle bezenmiş bir kaz resmi vardır. Mezbahın üstündeki kısım kırılmıştır. Bundan ancak çok küçük bir parça kaldığı kalde, eskiden mezbahın üzerinde kubbeli bir gölgeliğin mevcut olmuş olması icabeder<sup>4</sup>. Moloz taşlarından

<sup>4</sup> Schreiber, Hellenistische Reliefbilder Taf. 70 a u. 71 a; P. Gusman, L'art décoratif de Rome 1,27, Ann. d. Inst. 1849 Taf. N.

yapılmış bu mezbah, sonradan kurulmuştur. Bu sebepten sütunlu dehlizdeki döşeme de yükseltilmiştir. Keza, garp ucuna yakın olan büyük sütunlu dehlizden methalin zemin katına inen merdiven, muahharan inşa edilmiştir. Merdivenin (şek. 4) imali için dehlizin dıvarı da açılmıştır. Merdiven inşa edilmeden evvel, avlu seviyesinden aşağıda bulunan tahtezemin yapı ile, avlu hizasında olan katın hiçbir irtibatı yoktu. Bu hususiyetten anlaşılıyor ki, tahtezemin yapı, emtaa için bir depo veya ambarı elde etmek maksadı ile değil, ancak meyilli arazide düz bir satıh yaratmak için tesis edilmiştir. Biz bu noktalara daha aşağıda avdet edeceğiz.

Zemin katına gelince (şek. 1): bu kat, birbiriyle birleşen üç neften ibaret olup, bir tek büyük mahal gibi görünüyor. Diğerlerinden enli olan orta nefin genişliği 12,40 m. dir; her yan nefin genişliği ise 5,75 m. dir. Orta nefin kısa dılı 147 m. dir. Bina, bütün şimal ciheti boyunca bir ana dıvarla nihayetleniyor. Bu divardaki pencerelerden teknil şehir ve liman görünüyordu. Dıvarın harabeleri garb ve şark uclarında henüz mevcuddur. Dıvar büyük, yontma taşlardan yapılmıştır. Agora meydanında bulunan bu divarın cenubî uzun dilinde, üç mermer basamaktan 47 sütunlu dehlize iniliyor. Sütun aralığı 2,60 m. dir. Garpta, şarkta ve meydanın ortasında bu 3 basamaklı temelden büyük parçalar bulundu. Uzun sütunlu dehlizin basamaklarının hemen hemen önünde, meydandan ve dehliz çatısından yağmur sularını akıtmak için bir su hendeği vardır. Dehlizin basamakları boyunca içme suyu yolları da geçiyor. Bunlar 21 cm. kutrunda künklerden ibarettir. Alt basamaktan itibaren, mermer kaplı bir döşeme başlıyor. Bu döşemeden bazı parçalar henüz mevcuddur. Yapı için kullanılan taşların yardımı ile uzun dehlizin şekli kat'i olarak tesbit ediliyor. Aynı kutturda, fakat birbirlerinden farklı olan birçok sütun parçaları da bulundu. Bazı sütunların basit yivleri vardır. Bazı yivler ivicaçlı, diğerleri ise tamamen düzdür. Sütunların cinsi de değişiyor. Bunlar granit, beyaz mermer ve bazı da kırmızımtırak Breccia mermerinde mamuldür. Sütunlar yekpare bloktan işlenmiştir, fakat bugün hepsi de kırılmış ve bazı parçalar eksik olduklarından, bunların teknil irtifalarını tesbit etmek mümkün değildir. Sütun başlığını şek. 5 gösteriyor. Ancak kirişlerin parçaları mahfuz kalmıştır. Arşitrav, korniş ve saçak bedenleri mebzulen tezyin edil-

miştir. Kornişlerin dış kısımlarında, bol yapraklı bir filiz helezonu, iç kısmında ise flâvtalardan ibaret bir kenar süsü vardır. Konsollarla, bezenmiş saçaklardan birkaç parça bulundu. Hiçbir yerde bir su deposunun ve yahut yağmur suyu mecrasının izleri gözükmediği halde, taş kirişlerinin üzerinde diğer bir kat olmaksızın, doğrudan doğruya çatının başlaması muhakkaktır. Bu ciheti iç yan kirişler için yapılmış delikler isbat eder. Bu hükmümüzü, saçakların üst satırlarında her hangi diğer taş tabaların istifi için hiçbir tertibatın bulunmaması da teyit ediyor. Bundan başka da, üst kata ait olabilecek hiç bir aksam bulunmadı. Çatı meyilli olmayup, düz bir sed şeklinde idi, buradan bütün meydan görünüyordu<sup>5</sup>.

Sütunlu dehlizin uzun dılı fasılasız değildi. Meydanın ortasında yapının ortasını tavazzuh ettirmek maksadı ile yapılan, ve esas kapıyı teşkil eden bir methalin temeli bulundu. Temel ve basamakların bakiyelerinden anlaşılıyor, dehlizin orta çıkıntısı U şeklinde olup, 6 sütun aralığı yani 7 sütun uzunluğundadır (şek. 6). Üst basamaklarda, tahtezeminde bulunan dehlizi havalandırmak için yapılan mutat, 3 kısımdan ibaret olan menfezler yerine ancak her iki sütun arasında birer menfez bulunuyor. Bu hususiyetten sütunlu dehlizin eb'adı anlaşılıyor. Menfezlere ziya, döşemedeki delikli taşlardan geliyor.

Dehlizin esaslı rekonstrüksiyonuna müsaade edecek kadar mimarî parçalar elde edildi. Dehlizin önünde bulunan sütunların kutru 0,45 m. idi. Sütunların temelleri ve başlıkları tahribata uğramıştır. Fakat şüphesizdir ki, sütunlar, garptaki dehlizde gördüğümüz gibi, dört köşeli kaideler üzerinde dikili idi. Arşitrav, korniş ve saçak bedenleri büyük, sütunlu dehlizdekilerden küçüktür. Arşitravin bakiyelerinde bir kitabenin A Σ ve π P harfleri kalmıştır. Fakat bu bir kaç harfle kitabeyi tamamlamak mümkün değildir. Friz'in aralarında çiçek ve yapraktan müteşekkil ikliller asılmış öküz başlarından ibaret bir tezyinat vardır (şek. 7). Korniş konsolsuz, düz olarak yapılmış olup buna meander ile süslenmiş ayrıca bir konsol bağlıdır. Bundan başka, tezyin edilmiş tavan taşlarından (caisson) bazı parçalar bulundu. Bunların arasında, hemen he-

<sup>5</sup> Martyrion Pionion III 1 - 7; Vitruv V 1,4; K. Lange, Haus und Halle 204 Kudüsdeki Herodes'in bazilikası ile muk. ed.

men bütün olarak mahfuz kalmış dehlizin garbî, çıkıntılı kısmının çatı örtüsünü teşkil eden bir plâkla, alt tarafı kıvrılmış nısıf kutru 2 m. den fazla olan diğer bir parça da bulundu (şek 8). Kama şeklinde olan bu parça her halde, dehlizin ortasında bulunan ve binanın methalini tebarüz ettirmek için yapılan tonos örtüsünün bir bakiyesidir. 4 m. açıklığında olan bu kemer 2 sütun arasındaki sahayı örtüyor, öyleki ortasında, bir sütunu kaldırılarak, her iki cenahta birer edikül bulunan bir geçit vücade getirilmiştir. Hiç bir mimarî parça bulunmadığından, ikinci bir katın mevcudiyeti şüphelidir. Böylelikle, ancak dehlizin üzerinde bir frontonun bulunmuş olması farzedilebilir.

Büyük orta nefi, 2 sıra takriben 5 m. irtifada olan direkler yan neflerden tefrik ediyor. Bunların mihver aralığı 5.20 m. dir. Bu direkler kırmızımsı Breccia mermerinden mamuldur, bunların kısa dılına yarım sütunlar ilâve edilmiştir. Bu direkler bir nevi mesnedi teşkil ediyor. Bu inşa tarzı sonradan küçük Asya'da çok rağbet görmüştür<sup>6</sup>.

Direklerin yanlarında beyaz mermerden pilpayeler yerleştirilmiştir. Bunlar filiz helezonlarla ve bunların yapraklarına tırmanan erotlarla tezyin edilmiştir. Bu direklerden garp ucunda (şek. 9) 7, şark ucunda ise 5 danesi kısmen veyahut bütün olarak mevcuttur. Direklerin arasındaki mesafe o kadar büyüktür ki, bunların arasında taş kirişleri tesis edilemezdi. Taş kirişlerinden hiç bir parça bulunmadığından, farzedilebilir ki bu direkler aralıklarını ahşap kirişler örtüyordu. Buna mukabil bir çok basit şekilli taş sütunlar bulundu. Bunların delâletiyle, direkler üzerinde yüksek bir inşanın yapılmış olduğu tesbit edildi. Fikrimizce burada ancak orta nefin yükseltilmesi mevzu bahis olabilir. Bu itibarla bütün bina, yükseltilmiş orta nef ile bir bazilika olarak izah edilebilir. Orta nefin bir ahşap çatı ile örtülmesi, teknik bakımından zor olamaz. Bu çatının açıklığı 12,40 m. dir, yani çatı 12,28 m. açıklığında olan Pompeyi bazilikasının hemen hemen aynıdır<sup>7</sup>. Maalesef bazilikanın şarktaki dar cephesini tetkik etmek imkânsızdır, zira burada Namazgâh sokağında, temeller üzerinde bir çok bina-

<sup>6</sup> Strzygowski, Kleinasien ein Neuland der Kunstgeschichte 179.

<sup>7</sup> H. Lange, Haus und Halle Taf. I. Basilika Ulpia (Romada) çatı açıklığı 25 m. dir.



lar bulunuyor. Ortadaki nef burada, uzun dıllarında olduğu gibi, iki birbirine benziyen sütunlarla nihayetleniyor. Bunlar bu gün sokak duvarının içinde kalmıştır. Şarkta, yan nefleriyle aynı genişlikte olan bir geçidin bulunması muhtemeldir. O halde burada, Kremna<sup>8</sup> ve Pompeyi bazilikalarında olduğu gibi bir medhal farz edilebilir. Fakat şimal tarafında olduğu gibi, burada da bir düz duvarın bulunduğunu kabul etmek daha doğrudur. Bu duvar cenuba doğru uzatılsa, şark dehlizin arka cephesini teşkil edecektir.

Garpta orta nefin sütun sıraları iki dört köşeli sütunla nihayetleniyor. Burada geçit yerine, yükseltilmiş, 5,75 m. irtifanda olan bir eksedra bulunuyor. Buraya, yan, cenup nefindeki kapıdan geçiliyor. Pazar yeri bazilikalarında bu gibi eksedralar ekseriyetle mahkeme salonu vazifesini görüyordu<sup>9</sup>. Bu eksedralar Smyrna'da olduğu gibi, dört köşeli veyahut yarım daire şeklinde apsidler olarak yapılıyor ve ekseriyetle iki dar cephe<sup>10</sup> arasında veyahut uzun dıllının ortasında bulunuyordu<sup>11</sup>. Mahkeme salonu iptidaen üstü açık, 1 m. yüksekliğinde, tahtadan yapılmış bir sahnedan iparetti, fakat imparatorluk devrinde açık bir bazilika şeklinde tertib ediliyordu<sup>12</sup>. Burada hâkim ve kâtipler yer alarak mahkemeyi idare ediyorlardı<sup>13</sup>. Şüphesiz ki Smyrna bazilikasındaki bu eksedra bir mahkeme salonunu temsil ediyordu.

Eksedranın dışında, garpta iki merdiven bulunuyor. Bunlar muhtelif periyodlara aittir. Buradan yan neflerin üzerindeki sedlere geçiliyor. Bu merdivenler sedlere çıkan bir geçidin mevcudiyetini isbat ederler. Bazilikanın şimaligarbî köşesi, şimdiki halde modern evlerin altında bulunuyor.

Agorada bazilikaların tertibi Küçük Asya'da, Roma devrinde mutattı. Öyle ki biz, Aspendos<sup>14</sup>, Kremna<sup>15</sup> ve bütün diğer Roma İmparatorluğunda bu kabil bazilikaları tanıyoruz<sup>16</sup>. Bazilikalar

<sup>8</sup> Lanckoronsky, Städte Pamphyliens und Pisidiens II 164.

<sup>9</sup> Vitruv V 1,8; Pauly - Wiss. RE. III, 83 Basilikada bak.

<sup>10</sup> Triyestteki bazilika, AA. 1936, 439.

<sup>11</sup> V. Müller. The roman Basilica; A 3 A, 41, 1937, 250 s.

<sup>12</sup> Meselâ Basilika Julia (Romada). (Quintil. inst. XII 5,6)

<sup>13</sup> RE. VI A2 2428 s. v. Tribunal.

<sup>14</sup> Lanckoronski, I, 84; Plân97.

<sup>15</sup> Lanckoronski, II, 164.

<sup>16</sup> Schultzenin tertibi ile mukayese ed. (Basilika 46 dev.)

ekseriyetle meclis binası, mahkeme salonu, hükûmet ve şehir resmî binaları, ticarethane ve pazar yeri olarak kullanılırdı. Bu sebepten dir ki, Smyrna'daki agora ticaret agorası değil, devlet agorası olacaktır. Esasen Aristoteles dahi, "ticaret agoralarının,, "devlet agoralarından,, ayırt edilmesini ve hatta bunların ayrı bir yerde bulunmalarını talebetmekte idi. Devlet agorasında emtaa istif edilemez<sup>17</sup>. Bundan başka Vitruv da, ticaret şehirlerinde ticaret agoralarının limanda bulunmalarını şart koşuyor<sup>18</sup>. (Meselâ Milet'te olduğu gibi<sup>19</sup>). Binaenaleyh, Smyrna'da, limana yakın olan ve pazar yeri olarak kullanılan ikinci bir agoranın bulunması muhtemeldir. Dolayısıyla bazilika altındaki kemerlerin agora için bir ehemmiyeti yoktur. Bunlar ihtimal ticarete kullanılmayan emtaa, veya ordu teslihatı için hükûmet depolarını teşkil ediyordu. Bir kitabeden anlaşılıyor ki, Smyrna'da, Hadriyan zamanında iki bazilika mevcuddu (GIG 3148). Bunlardan bir tanesi bouleuterion'a yakındı. Binaenaleyh topraktan çıkartmakta olduğumuz agora, Smyrna'nın devlet agorası idi. Bu tahmin, yukarıda mevzuubahis olan, Aristeides'in, agorada Zeus'un bir mezbahı bulunduğu sözleriyle teyit ediliyor. Devlet agorasının aynı zamanda bir kült yeri olarak dinî meali de vardır. M. E. 5 ci asırda, agoralarda, nemleketin ve şehrin bütün ilâhlarına mümkün olduğu kadar bir mevki ayırmak âdet edilmiştir<sup>20</sup>.

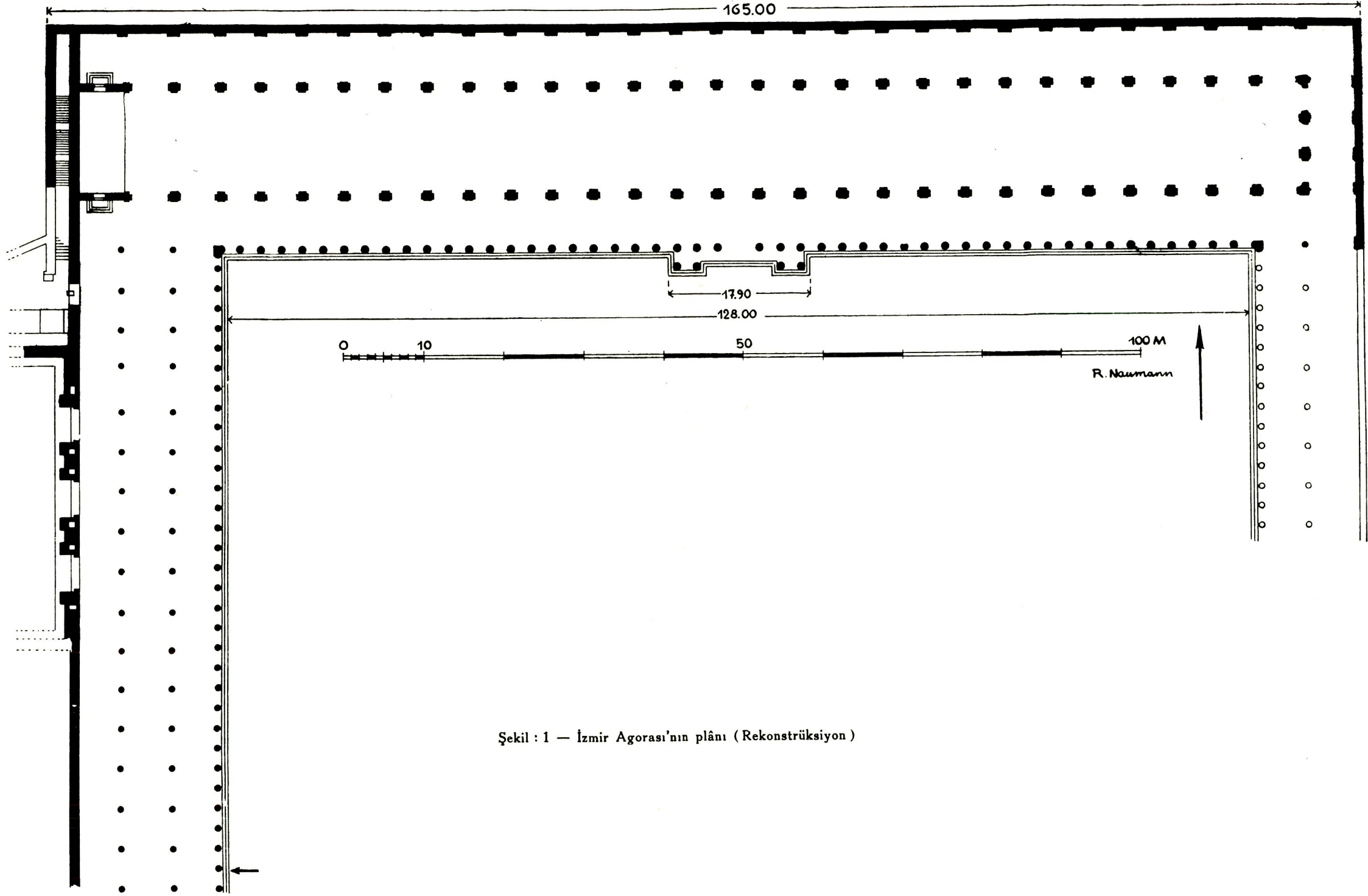
Şimdi hafriyat hakkındaki izahatımıza dönelim. Garb kısmında, fevkalâde büyük olan, üç nefli, sütunlu bir dehliz bulundu. Bu dehlizin vaktiyle 3 katı vardı. Bir kat, bazilikada olduğu gibi, yer altında bulunuyor. Bu kat henüz meydana çıkanlamıştır, fakat örtüsünü taşıyan kubbeli kemerler artık yerde görünmektedir (şek. 10). Dehlizin 3 sıra sütunu vardır, bunlar câmiilen granitten yapılmıştır. Bütün sütunlar yüksek kaideler üzerinde duruyordu ve bunlardan ekserisi tekrar eski yerine koymuştur. Ön cepheyi teşkil eden sütunların mihver aralığı 2,48 n. dir. Dehlizin ortasında bulunan sütunların aralığı iki misli fazladır. Bundan anlaşıldığına göre, binanın içi ahşaptan yapılmış olmalıdır.

<sup>17</sup> Politika VII, 1331 (VII, XI. 2)

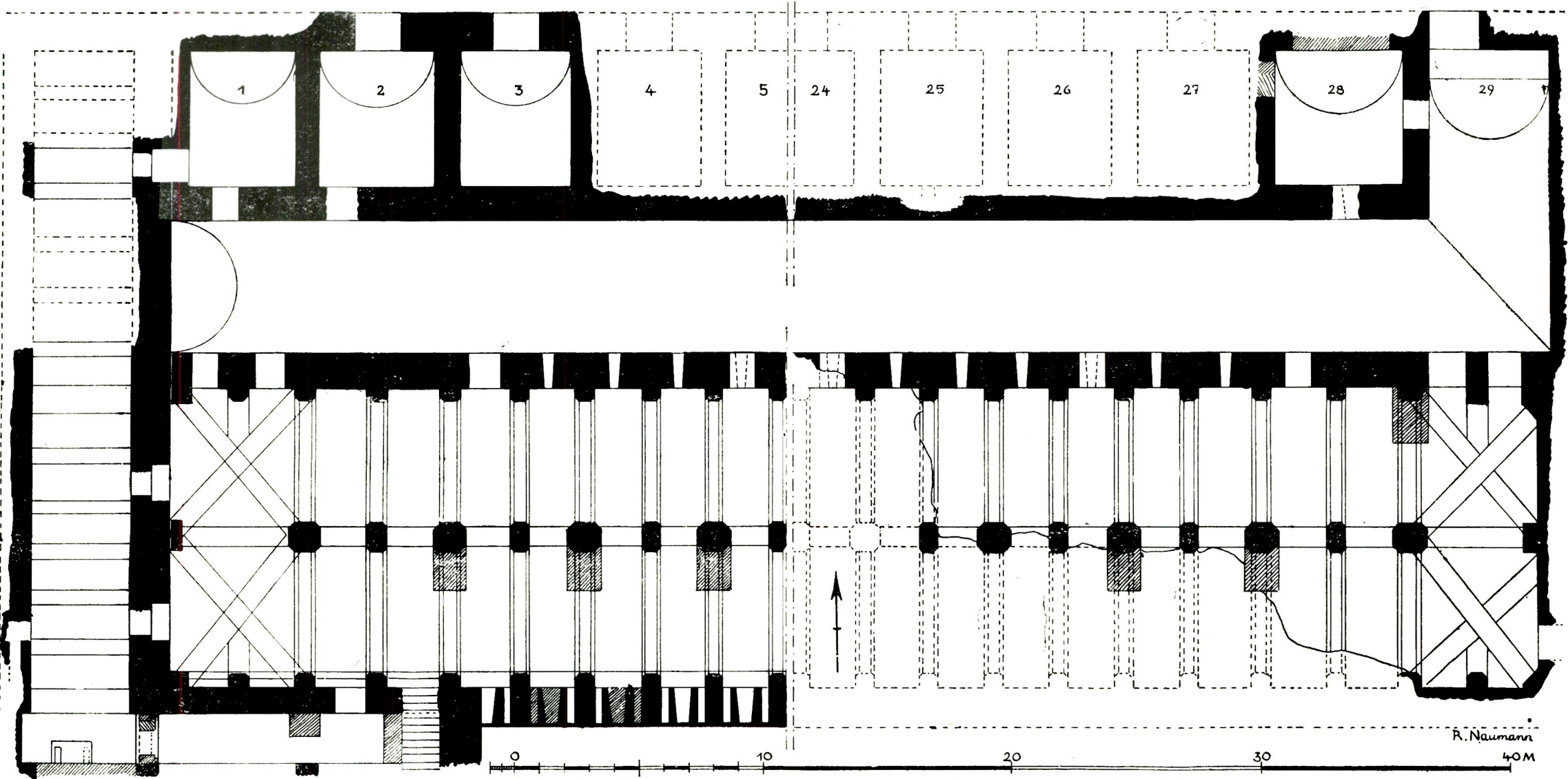
<sup>18</sup> Vitruv 1,7.

<sup>19</sup> Lehmann - Hartleben, Die antiken Hafenanlagen, Klio Beiheft 14,4 ve Nr. 171.

<sup>20</sup> Tritsch, ÖJH. 27, 45.

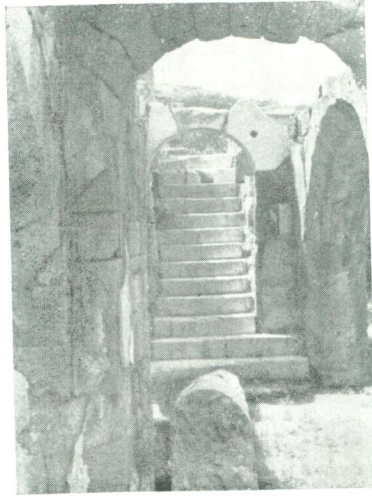


Şekil : 1 — İzmir Agorası'nın plânı (Rekonstrüksiyon)





Şekil : 3 — Bazilikanın yeraltı katında büyük sütunlu dehliz. (Garp ciheti)



Şekil : 4 — Bazilikadan zemin katına çıkan merdiven.

*Belleten : C. VII*



Şekil : 5 — Bazilikanın cenubî sütunlu dehlizinde bulunan sütun başı.



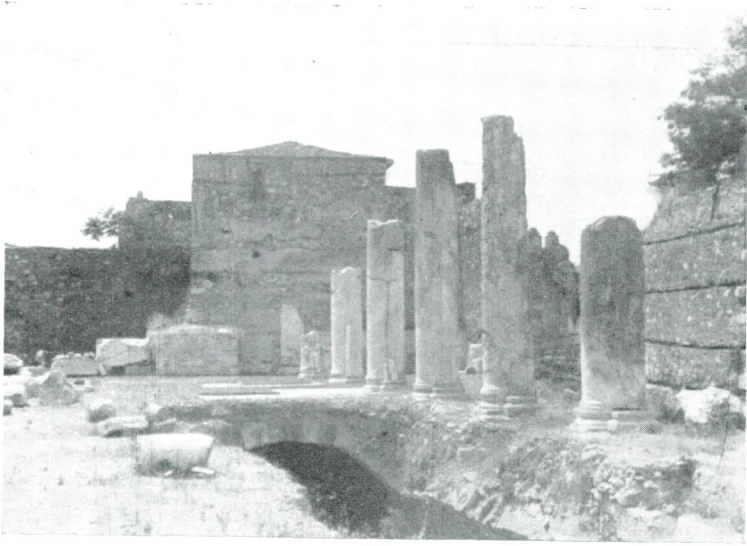
Şekil : 6 — Bazilikanın medhalinde bulunan temeller ve basamaklar.  
*Belleten : C. VII*



Şekil : 7 — Bazilikanın medhalindeki fris.



Şekil : 8 — Medhalin kemerli tavan plâkı.



Şekil : 9 — Bazilikanın garp ucundaki direkler.



Şekil : 10 — Garp dehlizinin temelleri ve sütunlar.

*Belleken : C. VII*

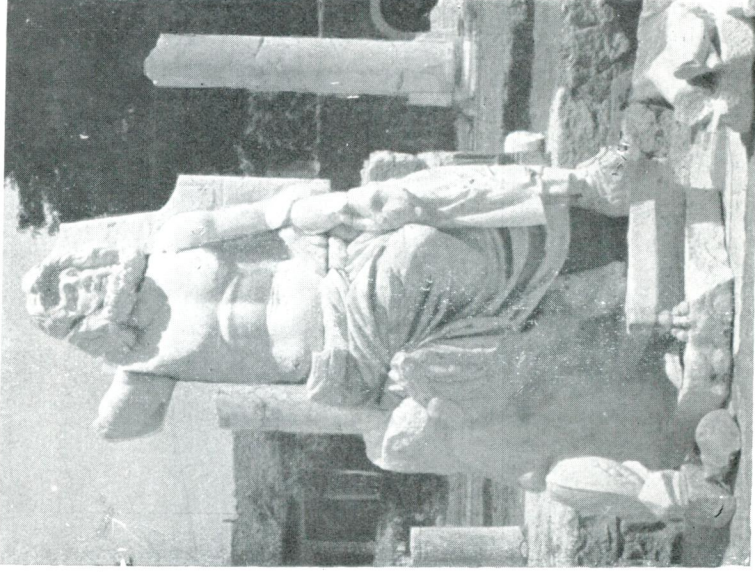




Şekil :11 — Garp dehlizin kemer taşı.

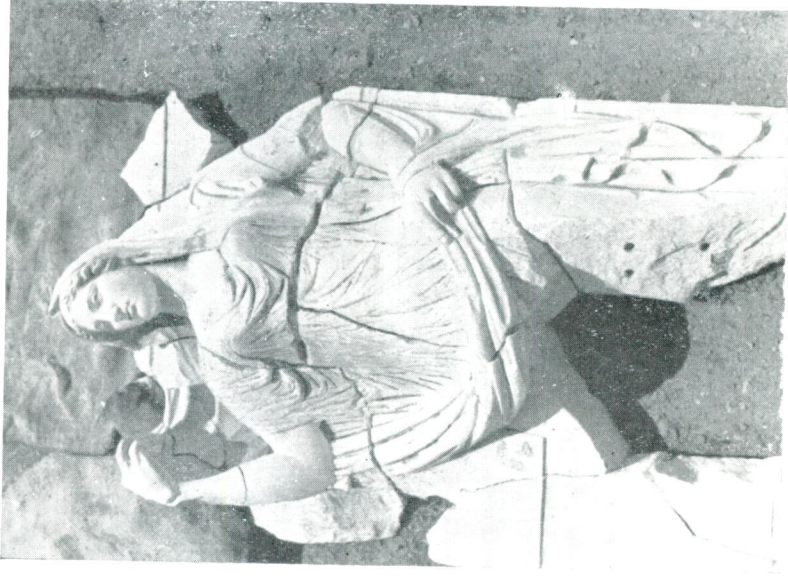


Şekil : 12 — Garp dehlizin kemerinde Küçük Faustina'nın bir yarım heykeli.

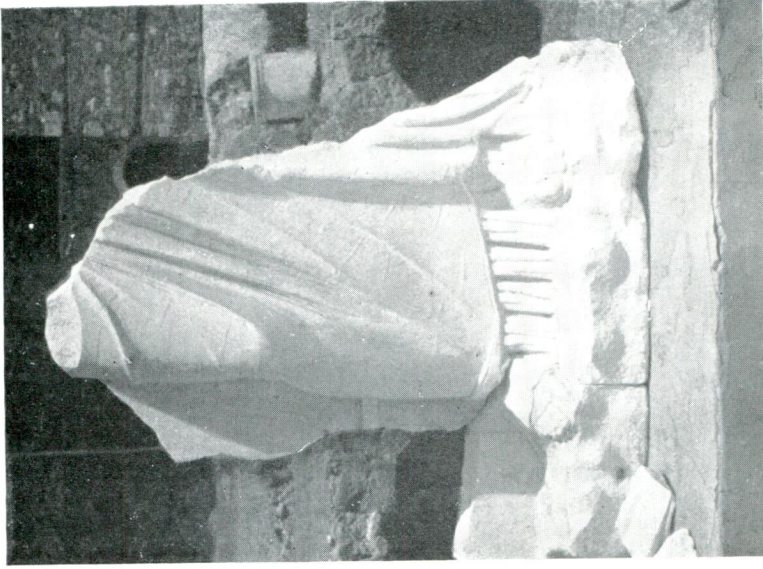


Şekil . 13 — Poseidon.

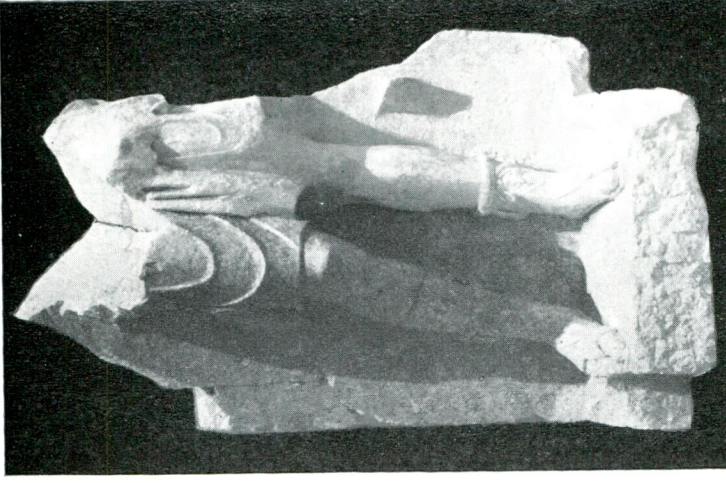
*Belleten : C. VII*



Şekil : 14 — Demeter.

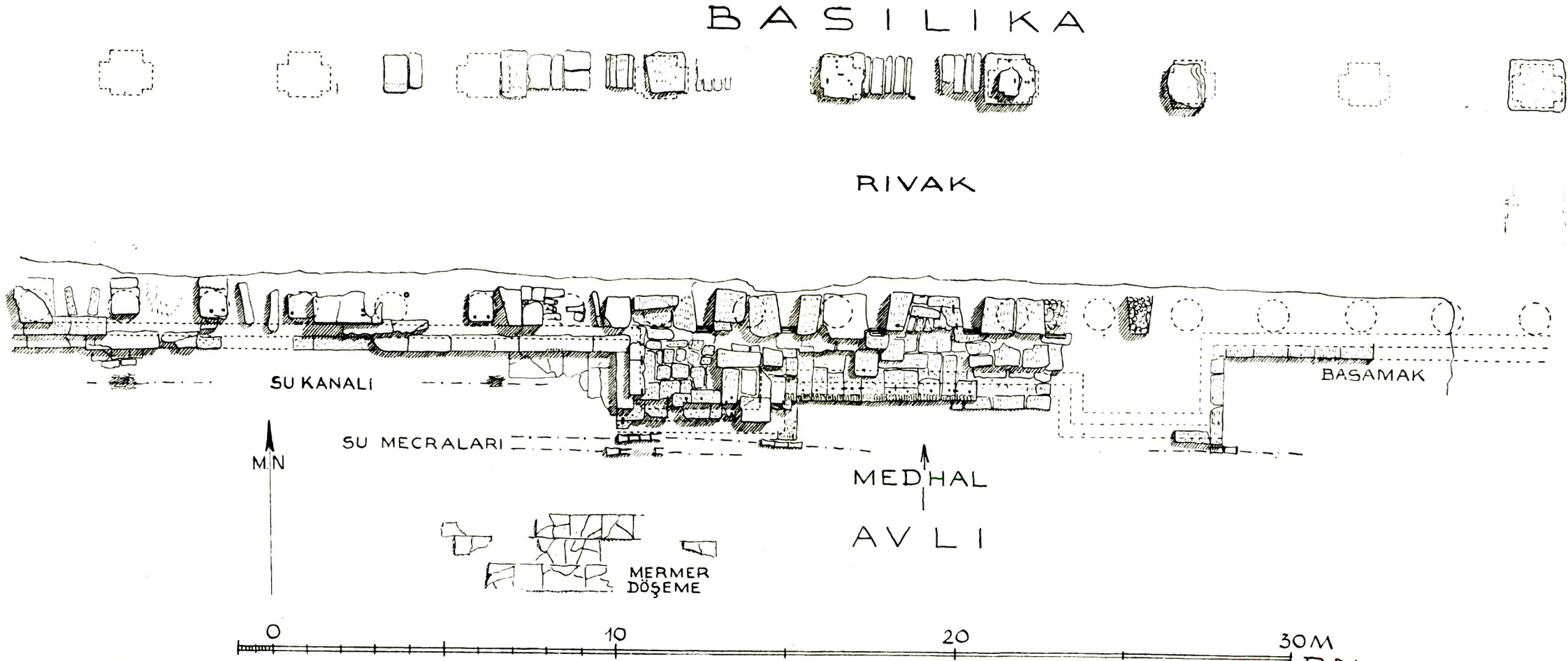


Şekil : 15 — Demeter yüksek kabartmasının alt kısmı.  
*Belleten : C. VII*

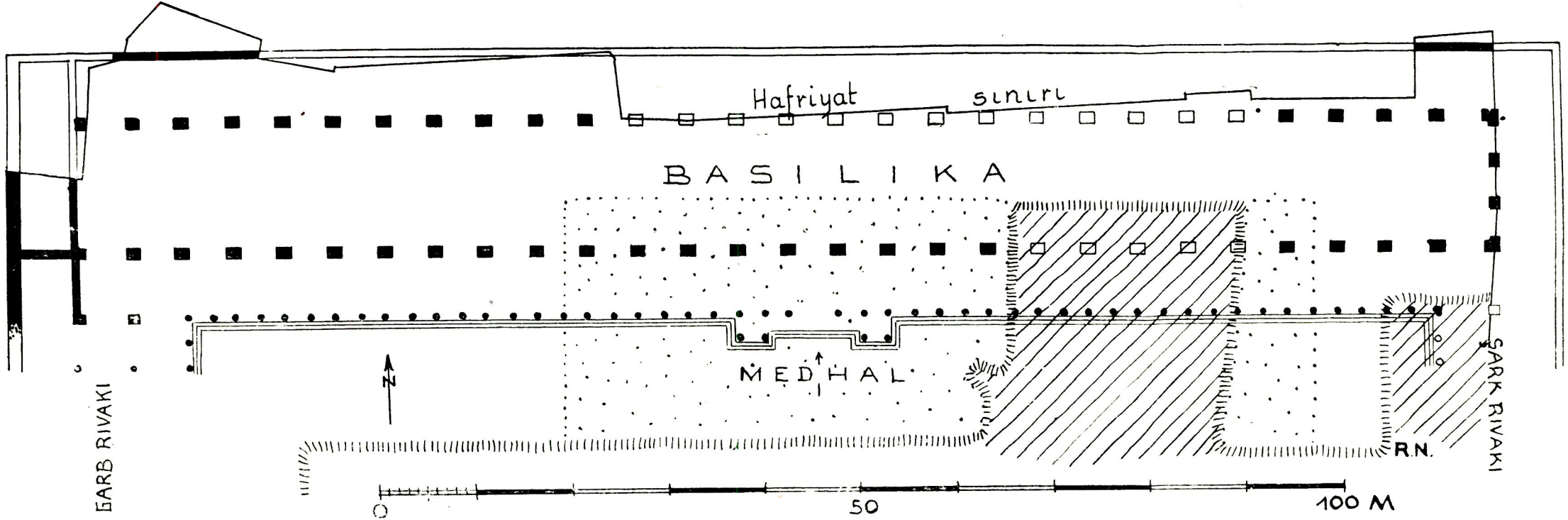
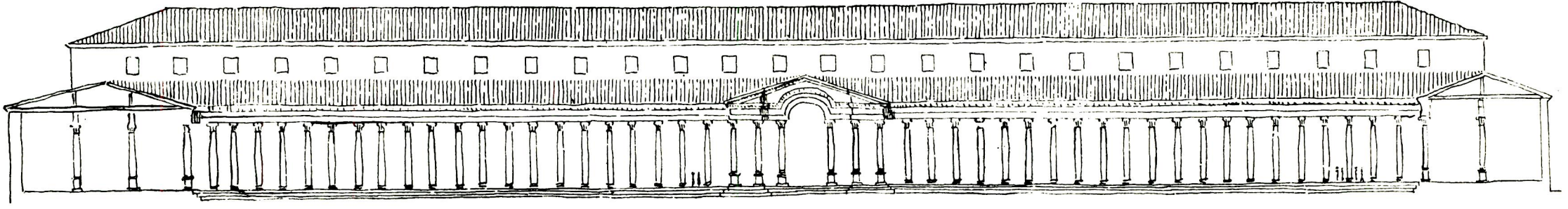


Şekil : 16 — Artemis.





izmirde hafriyatı yapılmakta olan Agoranın, T.T.K. namına 1940-41de yapılan hafriyatı pılânı.



İzmirde hafriyatı yapılmakta olan Agoranın şimal kısmı pîânı ve rekonstruksiyon taslağı.

- Noktalı yerler T.T.K. namına 1940-41 de hafriyatı yapılan sahhadır.
- ▨ Siyah çizgili yerler hafriyatı yapılacak sahhadır.
- Beyaz yerler hafriyatı evvelce yapılan sahhadır.

Bulunan mimarî parçalardan görülüyor ki, alt katın ufkî, basit bir kirişlemesi vardı. Üst katta, sütunların üstüne konmuş kemerler, uzun bir arkad sırasını teşkil ediyor (şek. 11). Dehliz cephesinin ortasında, meydanın şimalî kısmından 75 m. mesafede üzerine iki misli büyük bir kemer kurulmuş, bir kapı vardır. Bu kemerin en yüksek yerine Imperatoriçe Küçük Faustina'nın bir yarım heykeli yerleştirilmiştir (şek. 12). Bu heykel delâletiyle dehlizin inşa tarihi olarak 2 nci asrın sonu sabit oluyor. Fazla tahrib görmüş dehliz, bu kapının civarında nisbeten iyi mahfuz kalmıştır. Bir basamak yapısı, büyük mermer kaplama döşemesi ve avlu kaldırımının bir kısmı halen mevcuttur.

Meydanın garbında olduğu gibi, cenubunda da ilk dehlize benzeyen bir sütunlu dehliz vardır. Fakat burada ancak iki nef mevcuttur. Elde edilen bakiyelerinden, yer üstünde de üç katın bulunması tesbit edildi. Bunların altında bir yeraltı katının mevcudiyeti sabit değildir. Bu dehliz Dikilitaş sokağının altındadır. Su yolları inşaatı esnasında, bir çok mimarî parçalar topraktan çıkarılmıştır. İki katlı dehlizlerin rekonstrüksiyonunun uygunluğu, bir müellifin yazısı ile teyit ediliyor. "Hiristiyanlar pazar meydanına getirilerek, şarkî dehlizde bırakıldı. Bütün meydan ve dehlizin üst katları yahudi ve yunanlılarla dolmuştu,"<sup>21</sup>.

Nihayet, garbta, dehlizin haricinde, büyük mozaikli bir döşemenin bulunduğunu zikretmeliyiz. Mozaikler hendesî desenler, küreler, murabbalar ve örme şeritlerden ibarettir. Bu döşeme hasatan mühimdir, zira bunun delâletiyle Agoraya bilâvasıta olarak diğer binaların iltisakı tesbit ediliyor. Bu ciheti aydınlatan diğer bir yazı da mevcuttur. Bu yazıda, meşhur hatip Hippodromos'un Thessalia'dan Smyrna'ya gelip, hatip Megistias'ı ziyaret etmesinden bahsediliyor. Megistias, derslerini agoraya bitişen bir mabette veriyormuş<sup>22</sup>.

Hafriyatımızın mimarî kısmının izahatını bitirerek, heykel buluntularına dönelim.

### 1. Küçük Faustina'nın yarım heykeli (şek. 12).

Bu heykel, tezyinat olarak garb dehlizin kapısında, kemerin

<sup>21</sup> Mart. Pion. III 1 - 7. C. J. Cadoux, Ancient Smyrna 381 ile muk. ed.

<sup>22</sup> Philostr. Soph. 11,27 (618 dev.)

ortasında bulunuyordu. Baş ve ense iyi muhafaza edilmiş, burun, dudaklar ve çene hafif yıpranmıştır. Çehre ve saç örgüsüne nazaran, heykel ağlebi ihtimal Markus'un zevcesi, Küçük Faustina'yı temsil ediyor. Heykelin başı, M. S. 165 senesinde payitahtta meydana çıkarılıyor ve sonra, - Paris'teki yarım heykeliyle gayet iyi temsil edilmiş, - en fazla rağbet gören bir tip arz ediyor<sup>23</sup>.

Küçük Faustina 175 senesi sonbaharında, İmparatorun refakatinde Taurus'u geçerken Kappadokya'da, Halala'da vefat etti. Markus, seyahatine devam ederek birkaç gününü Smyrnada<sup>24</sup> geçirip, orada hatip Aristides'i dinledi, Smyrna 178 senesinde bir zelzele ile harap olduğu zaman, Markus, Aristides'in rica ve tavassutu üzerine bu şehri yeniden bina ettirdi. İhtimal ki şehir, İmparatora şükranını arz etmek maksadı ile bunun vefat eden zevcesinin heykelini dikmiştir. O halde heykelin rekiz tarihi 178 senesi olacaktır. Her ne kadar ender ise de, Küçük Asya'da M. S. 2 nci asırda hükümdarların tasviri abidevî tarzda da yapılıyordu. Bu heykeliyle hemen hemen aynı zamanda, 176 senesinde, Philadelphia'da (Alaşehir) bir frontonda genç Kommodos'un bir heykeli de rekzedilmiştir<sup>25</sup>. Keza, bir frontonu tezyin etmek maksadiyle, 194 senesinde Pescenius Niger'e karşı yapılan bir sefer münasebetiyle Septimus Severus'un de (Karacasuda Aphrodisias yanında) bir heykeli rekzedildi<sup>26</sup>.

## 2. Poseidon (şek. 13) irtifa 2,04 m.

Poseidon'u temsil eden kabartmanın parçaları, bazilikanın garb ucunda, yeraltı katında bulundu. Kabartma takriben 12 parçaya ayrılmıştır, parçaların hemen hemen hepsi de birbirlerine uyuyor. Ancak kabartma kaidesinin bazı ehemmiyetsiz parçaları eksiktir. Burun kırılmıştır. Kabartma iki kısımdan ibarettir, çıplak olan vücudun üst kısmı, giydirilmiş alt kısmına raptedildi.

Poseidon, sola dönmüş vaziyette, bir kayada oturuyor. Ayaklar alçak bir iskemleye konmuş. Havaya kaldırılmış sağ eli, üç dişli bir zıpkına dayanıyor, sol eli ise bir yunus balığı tutarak,

<sup>23</sup> Louvre 1144, Bernoulli 11, Taf. 59, Wagner Herrscherbild. 54.

<sup>24</sup> Rohden, RE. Annus 2301 bak.

<sup>25</sup> Keil - Premerstein, ÖJH. 14, 1911 Beibl. 45 dev. Res. 47.

<sup>26</sup> G. Jacobi, Cli scavi . . . ad Aphrodisiade 227 dev. Tab. 41.



sol kalçasındadır. Chlamys kalçaları sararak, bacakları ayaklara kadar kapatıyor. Ayaklarında ayakkabı (krepis)<sup>27</sup> vardır. Poseidon'un yanında büyük bir yunus balığı duruyor. Kabartmanın arkasında, sol kolu yüksekliğin hizasında, şakulî bir sahte ek yeri vardır. Bu kabartma kayada oturan Poseidon'un meşhur heykelinin ilk abidevî tasviridir ve şimdiye kadar ancak paralar ve attik, 12 ilâh kaidesinde tesadüf edilir. Binaenaleyh bu buluş hassatan kıymetlidir<sup>28</sup>. Bu, Antoninius zamanına, yani M. E. 4 üncü asra ait olan bir örneğe göre işlenmiş kopyadır.

### 3. Demeter (şek. 14-15). İrtifa 2,17 m.

Buluş yeri 2 deki gibidir. Parçalar birbirlerinden en çok 1 m. mesafede bulundu. Kabartma takriben 20 büyük ve küçük parçaya ayrılmıştır, bu parçalar birbirlerine uymaktadır, öyle ki heykelin esaslî kısımlarının hepsi de elde edildi. Ancak kabartmanın kaidesinden bazı parçalar eksiktir.

İlâhe ayakta, sağ ayağına hafif basarak duruyor; başı sağa çevrilmiştir. İlâhe kemersiz bir hiton'u taşıyor. Chlamys başını da örterek sol kolundan aşağıya düşüyor, kaldırılmış sağ eli, elbisenin bir ucunu omuzuna çekmekte, sol eli ise Chlamys'i kapatmaktadır. Elbise ayakları da örterek, karnında bir kabartı gibi topluyor. İlâhenin yüzü ve kafası tahribat görmemiştir.

Kabartmanın arkasında dört ufki sahte ek yeri vardır. Demek oluyor ki, kabartmanın tekmi yüksekliği 5 sahte ekyerinden ibarettir, bunlar, plint de dahil olmak üzere, cem'an 2,46 m. ediyor.

Bu ilâhenin Demeter olup olmadığını kat'î surette tesbit edecek hiç bir emare yoktur, maamafih tip itibariyle başka bir izaha da imkân yoktur.

Heykelin tarihi, Poseidon'u temsil eden yüksek kabartmanın devri ile aynıdır. Kabartmanın arka cephesindeki sahte ekyerlerinden anlaşılıyor ki, her iki parça aynı kabartma şekline aittir. Hatta, Poseidon kabartmasının plintesindeki çıkıntı, Demeter kabartmasındaki girintiye uygundur. Bu cihet, her iki kabartmanın yan yana bulduklarına delâlet eder. Esasen heykellerin duruşu da bunu gösteriyor.

<sup>27</sup> Daremberg - Saglio, Dict. s. v. Crepida Res. 2057.

<sup>28</sup> L. v. Sybel, AM. 4, 1879, 349; Roscher, Myth. Lex. III, 2883.

#### 4. *Artemis* (şek. 16). Boy 1,37.

Bu kabartma, bazilikanın şark ucunda, yeraltı katında bulundu. Ancak heykelin alt kısmı ile, kaidenin bir parçası mevcuttur. Kaide düz olup, sol baldırı yanında, küçük bir kabartı vardır. İlâhe uzun av çizmeleri ve yukarıya toplanmış bir hiton'u taşıyor. İlâhenin solunda vaktiyle bir köpek oturuyormuş, fakat bu köpektten ancak plinte ile kaide arasındaki zaviyede bir kaç iz kalmıştır. Bu köpeğin yandan yukarıya bakan başı, küçük kabartı ve kaide ile birleşiyordu.

Bu ilâhe, Ny Carlsberg Glyptothek<sup>29</sup> 'te bulunan Artemis ile aynı asla göre, ancak tersine yapılmıştır. Ny Carlsberg Glyptothek'in iddiasına göre, mevzubahis heykel, Antoninius zamanına ait yunanlı aslının kopyasıdır. Malzeme, teknik ve bilhassa boy nazarı itibare alınır, (tamamlanmış irtifa 2,18 m.), sahte ekyerleri eksik oldukları halde heykelin aynı kabartmaya aidiyetini tasdik etmek lâzım geliyor.

#### 5. *Yüksek kabartmaların muhtelif parçaları.*

2-4 maddelerde zikredilen kabartmalardan başka, daha 2 fragman bulunmuştur ki, bunların kırık yerleri birbirlerine tamamen uymaktadır. Bunlar, çıplak, ayakta duran bir heykele aittir. Heykelin sırtında, göğsünde iliklenmiş bir arslan derisi vardır, öyle ki pençeler göğsüne isabet ediyor. Arslan derisi ile, fevkalâde kuvvetli adaleler nazarı itibare alınır, parçalardan şüphesiz olarak, figürün ayakta duran Herakles'in olduğu anlaşılıyor. Figürün büyüklüğü, kabartmanın eb'adı, mermerin cinsi ve üst satırlarının işleminin uygunluğu o kadar büyüktür ki, bu fragmanların muhakkak olarak 2-4 maddelerdeki kabartmaya ait olmasını kabul etmek lâzım geliyor.

Aynı kabartmaya kadın kabartma figürlerinin fragmanları da aittir. Bir fragmanda zemin kısımları ile ekyerleri görünüyor. Bunlardan iki parça, chiton'la örtülmüş kadın heykellerine aittir. Üçüncüsü ise peplos'u taşıyan bir heykel, ihtimal ki Athena olmaktadır.

<sup>29</sup> Antike Kunstwaerker Taf. 7. Nr. 89. W. Amelung, Einzelaufnahmen 2014.

*Hulâsa.*

2-5 inci maddelerde izah edilen parçaların hepsi de büyük bir kabartmaya aittir. Bu kabartma 2 nci asrın ortasında inşa edilmiş ve muahharan, 2 nci asrın nihayetinde tesis edilen bazilikadan eskidir. Bu parçalar yeraltı katında buldukları halde, kabartma bazilikaya ait değildir. Parçalar dağınık bir halde idi. Dolayısıyla bunların asıl yeri orası değildir. Bunlar sonradan buraya getirilmiştir. Fakat kabartmanın asıl yeri nerede olabilecektir? Kabartmanın tekml parçaları, ilâhları temsil ettikleri göz önünde tutulursa, bunun bir ilâhlar meclisi olduğu tahmin edilebilir. Bu meclise, parçaların isbat ettiklerinden çok daha fazla ilâhlar iştirak etmiş olabilir. Yeraltı katının henüz kazılmamış kısmında aynı kabartmaya ait olan diğer parçalar da bulunabilir. Artemis'in Magnezia'daki ateş yakılan mezbahında, buna benzer bir ilâhlar meclisini tanıyoruz. Bu kabartmada, 3 m. den fazla yüksek olan, hemen hemen serbest işlenmiş heykeller mevzun bir vaziyette yan yana duruyor<sup>30</sup>.

Aristeides,<sup>31</sup> bir rüyasında, Smyrna agorasında Zeus Soter mezbahında, hükümet hesabına bir boğayı kurban etmek emri duyduğunu anlatıyor. Aristeides bu emri yerine getirdi. Demek oluyor ki, Agorada M. E. 150 senesinde bir mezbah bulunuyordu. Şayet Magnezia'daki mezbahı göz önünde tutarsak, bulunan kabartmaların bu mezbahdaki kabartmaya benzemekte olduğu teyit edilebilir. Maalesef, bu güne kadar, bu mezbaha ait hiç bir mimarî parça bulunmadı; bu parçalar her halde, orta zamanlarda, her hangi başka bir yerde inşaat malzemesi olarak kullanılmıştır.

<sup>30</sup> C. Humann, Magnesia am Mäander 91 dev.

<sup>31</sup> Aelius Aristeides 49,39 (Keil).



## URAN KABİLESİ

*Prof. Dr. M. FUAD KÖPRÜLÜ*

Faḫr-üd-dîn Mubârekşâh Marv-ar-Rûdî'nin 1206 M. de tamamlamış olup, Denison Ross tarafından, eldeki tek yazmaya dayanılarak neşredilen küçük fakat türk tarihi bakımından çok mühim eserinde, birtakım eski türk kabîle isimlerine tesadüf olunmaktadır<sup>1</sup>. D. Ross evvelce bu eserin İngilizce tercümesini bâzı haşiyelerle neşrettiği sırada, bu kabîle isimlerini kendi okuyuş tarzına göre kayıd etmiş, ve umumiyetle bilinen birtakım kabîleler hakkında küçük notlar ilâve eylemiş ise de<sup>2</sup>, bilinmiyen yahut pek az bilinen kabîleler hakkında malûmat vermek şöyle dursun, okunuş tarzlarını bile lâyıkıyla tesbite muvaffak olamamıştı. İşte bu eksikliği bir dereceye kadar tamamlamak için olacak ki, neşrettiği farsça metnin fihristine M. Gerard Clauson tarafından hazırlanan bir cedvel ilâve ederek, bu isimlerden *Divân-ü-lûgât-it-türk*'te tesadüf edilenleri tesbit etmiştir<sup>3</sup>. Prof. Zeki Velâdi Toğan bu eser ve müellifi hakkında bâzı yeni malûmat ve izahları ihtiva eden küçük bir makalesinde, buradaki kabîle isimlerinden bâzılarına ait malûmat vermişse de<sup>4</sup>, Faḫr-üd-dîn Mubârekşâh'ın bu küçük tarihindeki birtakım kabîlelerin mahiyeti, aydınlatılmış olmaktan henüz çok uzak bulunuyor. İşte bu küçük yazımızın mevzuunu teşkil eden Uran kabilesi bunlardan biridir.

<sup>1</sup> *Ta'rih-i Fakhr-üd-dîn Mubarekshah*, James G. Forlong fund, London 1927. Bu eser ve müellifi hakkında geniş malûmat almak ve bilhassa Türk milliyetçiliği bakımından bunun büyük ehemmiyetini anlamak için bakınız: Fuad Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, İstanbul 1934, S. 123-154.

<sup>2</sup> Prof. E. G. Browne şerefine çıkarılıp dostları ve talebesi tarafından yazılan muhtelif mekaleleri ihtiva eden şu esere bakınız: *'Acab - Nâmah*, edited by T. W. Arnold and R. A. Nicholson, 1922, s. 407 - 408.

<sup>3</sup> *Ta'rih-i F. Mubarekshah*, s. XI - XV.

<sup>4</sup> *On Mubarekshah Ghuri*, Bulletin of the School of oriental Studies, Vol. VI, Part 4, 1932, s. 847 - 858.

## I.

## MESELENİN BUGÜNGÜ HALİ

Faḫr-üd-dîn Mübârekşâh'ın kaydettiği اوران ismini, D. Ross Oran tarzında okuduğu gibi<sup>5</sup>, G. Clauson da bu kelime ile Maḫmûd Kâşgarî'deki ارنك = ورنك ismi arasında<sup>6</sup> bir münasebet olması ihtimalini ileri sürmüştür. Maḫmûd Kâşgarî'nin, "Rum memleketinin şimalinde ve ona yakın bir yer ismi,, olarak gösterdiği bu kelimeyi C. Brockelmann da W ä r ä n ğ = Ü r ä n ğ şeklinde okumaktadır<sup>7</sup>. İptida Prof. W. Barthold, Moğollar devrinde Türkistan hakkındaki meşhur eserinin ingilizce tercümesine yeniden ilâve ettiği notların birinde bu Uran ismiyle H'ârizmşâhlar devrine ait kaynaklarda tesadüf olunan *Uranîyân* kabile ismi arasındaki münasebet üzerine dikkati çekti<sup>8</sup>. Bundan sonra Zeki Velîdî Toğan da, Barthold'un bu buluşundan haberi olmıyarak, aynı şeyi tekrar etti<sup>9</sup>. İşte Uran kabilesi hakkında ilim âlemince bilinen, şimdiye kadar, yalnız bundan ibaret kalmıştır. Biz, Barthold'un bu fikrine tamamiyle iştirak etmekteyiz: Faḫr-üd-dîn Mübârekşâh'taki Uran ismiyle Moğollar devri müverrihi *Cuvaynî'nin Târiḫ-i Cahan-guşâ'sında* Kaŋlı-Kıpçak kabilelerinden olarak zikredilen *Uranîyân*'ın aynı isim olduğu katiyetle söylenebilir: bu isim, Uran, Uranî (yani Uranlı) kelimesinin farsça cem'i şeklinden başka bir şey değildir: farsça metinlerde *Oguz*'un cem'i olarak *Oguzân*, *Oguziâyn*, *Karluk* kelimesinin cem'i olarak *Karluk (g)ân*, *Karluk (g)iyân*, *Ḥalac* kelimesinin cem'i olarak *Ḥalacân*, *Ḥalaciyân* kelimelerine daima tesadüf edilmesi, filoloji bakımından bu Uran = Uranîyân birleştirme (*identification*) sinin tamamiyle doğru olduğunu isbata kâfidir.

## II.

## URAN = WÄRÄNG BİRLEŞTİRMESİNİN YANLIŞLIĞI

Bu küçük başlangıçtan sonra, Uran kabilesinin etnik mahi-

<sup>5</sup> *'Acab - Nâmah*, s. 407, No. 17.

<sup>6</sup> *Dîvân-ü-lugât-it-türk*, c. 1, s. 120, sat. 16 : ارنك = اسم موضع قرب الروم، ناحية الشمال عند الروم، والاصح ورنك

<sup>7</sup> *Mitteltürk. Wortschatz*, 251.

<sup>8</sup> *Turkestan down to the Mongol Invasion*, GMNS, V, London 1927, s. 343, Not 2.

<sup>9</sup> Adı geçen mekalesinde, s. 850.

yeti ve tariht rolü hakkında izahlara girişmeden evvel, G. Clauson'un teklif ettiği bir *identification*'un hiçbir suretle kabûl edilemeyeceğini göstermek istiyoruz: Maḥmûd Kâşgarî'nin "Rum memleketinin şimalinde ve ona yakın bir yer ismi,, olarak gösterdiği *ارنگ = ورنك* kelimesiyle Uran kabîle ismi arasında hiçbir münasebet yoktur. Çünkü, bunun bir kabîle değil, Bizans İmparatorluğu'nun şimalinde ve ona yakın bir yer, bir memleket ismi olduğu tasrih edildiği gibi, eğer bir türk kabîlesinin adı olsa, bu hususta çok geniş ve sağlam bilgilere sahip olduğu muhakkak olan Maḥmûd Kâşgarî'nin bunu tasrih edeceği de muhakkaktı. Bu kelimeyi *Wārāng = Ürāng* şeklinde okumak suretiyle mahiyetini anlamadığını gösteren Prof. Brockelmann gibi, G. Clauson da, teklif ettiği bu yanlış birleştirme ile, aynı anlamamazlığa düştüğünü isbat etmiştir<sup>10</sup>.

Bizim kanaatimize göre, Maḥmûd Kâşgarî'nin *ارنگ* şekliyle kaydederek asıl doğrusunun *ورنگ* olduğunu tesbit ettiği bu kelime, sair bâzı islâm coğrafyacılarında da görüldüğü gibi, *Normand*'ları ifade etmektedir. Umumiyetle bilindiği gibi, *Warang* (eski rusçada *Vare'gu*) veya *Vareg* ismini alan bir kısım Normanlar, İslav'ların ilk siyasî teşekküllerinde çok mühim bir röl oynamışlardır: birbiriyle mütesanit bir *tüccar - savaştı zümresi* halinde Rus ve Bizans sâhalarında ticaretle uğraşan, zaman zaman *üçretli asker* sıfatıyla Bizans imparatorlarının ve İslav prenslerinin hizmetlerine giren bu İskandinavyalılar<sup>11</sup>, Rusya'da kurmuş oldukları

<sup>10</sup> B. Besim Atalay da *Divân*'ın türkçe tercümesinde (c. 1, s. 134 - 135) galiba Brockelmann'a uyarak kelimeyi aynı şekilde tesbit etmiştir ki, bu okuyuş tarzının yanlışlığı yukarıda gösterilmiştir.

<sup>11</sup> Yalnız rus tarihinde oynadıkları büyük röl bakımından değil, Bizans ile münasebetleri ve umumiyetle Ortaçağ Avrupasının iktisadî ve içtimâî tarihi bakımlarından da büyük ehemmiyetleri olan bu *Varanglar* hakkında rus ve iskandinav tarihçileri ve bizantinistler birçok tetkiklerde bulunmuşlar, muhtelif fikirler ileri sürmüşlerdir. Gibbon, Du Cange, Reiske, Vassilievskij, Schlumberger, Rambaud, E. G. Geyer ve daha birçok âlimler tarafından bu hususta türlü türlü nazariyeler ileri sürülmüştür ki, bunların karışık ve usûlsüz bir hulâsası M. N. Dendias'ın 1925 te Atina'da neşredilen küçük bir monografisinde hulâsa edilmiştir (Bu eser hakkında Henri Grégoire'in tenkidine bakınız: *Byzantion*, Vol. II, 1925, s. 567 - 571). Bu hususta yapılan sonraki tetkikler hakkında V. Minorsky'nin şu eserinde malûmat vardır: *Hudûd Al-'Âlam*, GMNS, XI, London 1937, s. 432 - 433). Ayrıca bakınız: L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, I. s. 206; Alexandre Eck, *le Moyen âge russe*, Paris 1933, s. 6. Rus tarihçisi Şahmatov,

koloniler vasıtasıyla, hiç olmazsa IX. asırdanberi, hattâ belki de bundan daha epey evvel, Bizanslılar'la ve İran, Hı̄rizm, Mâverâ-ünnehir gibi İslâm memleketleriyle ticaret münasebetlerinde bulunuyorlardı. Yalnız tarihî vesikalar değil, İsveç'te yapılan bâzı kazılar esnasında meydana çıkan 'Abbâsîler ve Sâmânîler devirlerine ait paralar ve daha başka maddî eserler de bunu açıkça meydana koymuştur<sup>12</sup>. İşte bundan dolayı, eski İslâm müelliflerinin, meselâ *Bîrûnî*'nin, *Naşîr-i Tûsî*'nin, *Abu'l Fidâ*'nın bu *Varang* ismini tanıdıkları ve bir *Varang denizi* (بحر ورنك) nden bahsettikleri epey zamandanberi malûmdur<sup>13</sup>.

Avrupa âlimlerinin şimdiye kadar gözlerine çarpmayan mühim bir kaydı, sırası gelmiş iken, zikretmeden geçmeyelim: *Varang*'ların adına *Firdevsî*'nin *Şahnâme*'sinde de *Varig* ورنغ şeklinde tesadüf olunmaktadır ki<sup>14</sup>, şimdiye kadar "Rum'da yâni Bizans memleketinde bir yer adı,, olarak izah edilen bu kelimenin de<sup>15</sup> *Vareg* = *Varang*'ları ifade ettiği pek açıktır. Bütün bu

*Rus ırkının en eski mukadderatı* (Petrograd, 1919, rusça) ve *Rus dili tarihine medhâl* (Petrograd, 1916, rusça) adlı eserlerinde *Varang*, *Variag* adının eski şekillerinden biri olan *Waeringjar* kelimesinin *avarcâ*'dan geldiğini ve bunun *Frank* kelimesinin bozuk bir şekli olduğunu iddia eder ki, E. Blochet de bundan haberi olmamakla beraber - *Varang* ve *Frank* kelimelerinin aynı olduğunu söylemiş, ve bundan, bu iki ismin aynı kavmi ifade ettiği neticesine vararak, Fransa yer adlarında bu adı saklayan bâzı mevkilerden bahsetmiştir (*Patrologia orientalis*, XX, 105); ayrıca, yine aynı müellifin *Christianisme et Mazdeïsme chez les Turcs - orientaux*, *Revue de l'Orient chrétien*, 3. serie, VII, 1930, s. 95). Bunun doğru olmadığını ve *Varang* kelimesinin muhtelif metinlerde muhtelif kavimleri ifade ettiğini söylemeden geçmeyelim.

<sup>12</sup> Baltık-Volga yolu ile ve Hâzar Denizi vastasıyla *Varang*'ların İslâm memleketleriyle yaptıkları ticaretin, Bizans ile olan ticarî münasebetlerden daha mühim olduğu anlaşılmıştır. İsveç'de ve Gotland adasında yapılan kazılarda 24.000 parça İslâm meskûkâtına tesadüf edildiği hâlde, Bizans sikkelerinin sayısı ancak 2.000 e varmaktadır (T. Arne, *La Suède et l'Orient*, *Archives d'études orientales*, vol. 8, Upsala 1914). Henri Pirenne bu sikkelerden en eskisinin 698 yılına ait olduğunu kaydeder (*Histoire de l'Europe*, Paris 1939 s. 82,).

<sup>13</sup> Bu hususta bakınız: *Bîrûnî*, *al-Tafhîm*, R. Wrigt neşri, 1934. s. 121. Reinaud, *La Géographie d'Abu' l Fidâ*, c. II, 31, 42; J. Marquart, *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1904, s. 9-10., Ayrıca, V. Minorsky'nin adı geçen eseriyle (s. 422), yine onun *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Rûs maddesine bakınız.

<sup>14</sup> Fritz Wolf, *Glossar zu Firdosis Schahname*, Berlin 1935, s. 839.

<sup>15</sup> Paul Horn, *ZDMG*, LVII, 57.



İzahlardan sonra, Maḥmûd Kâşgarî'deki ورك kelimesinin hakiki mânası anlaşılmış ve bunun Uran türk kabtle adıyla hiçbir mü-nasebeti olmadığı meydana çıkmıştır diyebiliriz. Maḥmûd Kâşgarî'nin eserini tercüme edenler, bundan sonra bu kelimenin Wārāṅğ değil, W a r a n g (Varanğ) tarzında yazılması lâzımgeldiğini ve ifa-de ettiği asil manâyı anlamış olacaktırlar ümidindeyiz. Asıl mev-zuumuzla doğrudan doğruya alâkası olmamakla beraber, G. Clau-san'un ileri sürdüğü bir birleştirme teklifinin esassızlığını isbat için yazılan bu satırların, *Şahnâme* ile *Divân-ü-lûğât-it-türk*'deki iki ke-limenin mahiyetini aydınlatmak bakımından, iran ve türk filolojji-leriyle uğraşanlar için faydasız olmadığını zannediyoruz.

### III.

#### H\*ÂRİZMŞÂHLAR DEVRİNDE

#### URAN KABİLESİNİN SİYASÎ ROLÜ VE ETNİK MAHİYETİ (XII. ASIR)

Uran kabilesi hakkında şimdiye kadar bilinen mahdut ma-lûmatı naklettikten ve G. Clauson tarafından ileri sürülen fikrin yanlışlığını gösterdikten sonra, bu kablenin siyasî rolü ve estnik mahiyeti hakkında tarihî kaynaklardan elde ettiğimiz bilgileri hülâsa edebiliriz. H\*ârizmşâhlar sülâlesinin tarihi hak-kında en mühim kaynaklardan biri olan, ve zamanımıza kadar gelememiş bâzı ilk kaynaklara dayandığı için ehemmiyeti büsbütün artan *Târîh-i Cahan-guşâ*'da<sup>16</sup> bu hususta şu malûmatı buluyoruz:

<sup>16</sup> Cuvaynî, kitabının ikinci cildinde H\*ârizm sultanlarına tahsis ettiği kıs-mın başında, İbn Funduk'un (490-565) *Maşârib al-Tacârib* adlı eserinden istifade ettiğini söyleyerek, bunun *Tacârib al-Umam*'a zeyil olarak yazıldığını kayderse de yanlışdır; bu eser, daha ziyade *Târîh-i Yamîni*'nin zeyli sayılabilir. Bu gün meydana bulunmayan bu mühim kaynaktan, Yâkût'un *Mu'cam al-Udabâ*'sında (Margoliouth neşri. c. II, s. 314-315) ve İbn al-Asîr'de 568 yılı vakaları sıra-sında H\*ârizmşâhlara ait kısımdan istifade olunmuştur; Hamd-Allâh Mustavfi *Târîh-i Guzîde*'sinin mukaddemesinde bu eseri mehzleri sırasında sayar. (*Cahan-guşâ*, II, s. 1). Son yıllarda Tahran'da *Târîh-i Bayhağ* adlı diğer mühim bir eseri basılmış olan bu müellif hakkında *İslâm Ansiklopedisi*'nde B a y h a ğ î maddesine ve etraflı malûmat almak için Mirza Mohammed Kazvîni'nin şu ese-rine bakınız: *Bist Maqâla*, c. II, s. 76-86.

Hwârizmşâh Töküş<sup>17</sup> 591 H. de *Sıgnak* ve *Cend* havâlisinde hâkim olan Kadir Buku Han'ın<sup>18</sup> isyân hareketini bastırmak için buna

<sup>17</sup> Şimdiye kadar hemen bütün tarihî eserlerde T a k a ş şeklinde tesbit edilmiş olan bu ismin ( meselâ Barthold'un *Turkestan*'ında ), T ö k ü ş şeklinde okunması lâzım geldiğini söyleyebiliriz. İslâm metinlerinde umumiyetle تکش şeklinde yazılan bu isim, bâzı metinlerde doğru olarak, yâni ilk iki harfin üstüne *zamma* kunularak harekelenmiştir ( Meselâ *Davlatşâh tezkiresi*, Browne neşri, s. 114; yine aynı nâşirin: *Lubâb al-Albâb*, II, s. 342 ). Bunlara ilâve olarak, daha kuvvetli ve sarîh bir delil daha zikredelim: onun muasırlarından meşhur İran şairi Kemâl İsfahânî'nin yazdığı ش کafiyeyle bir kasidede, bu isim bir mısraın sonundaki kafiyeyle teşkil ettiği cihetle T ö k i ş (veya Tükiş) tarzında okunulmak mecburiyeti vardır:

ای شهنشاہ فریدون فر واسکندر منش

ای زرایت ملک و دین در نازش و در پرورش

بخت افتاده شود در سایه او منتمش  
درکه سلطان علاءالدین والدنیا تکش

بافلک کفتم کجا دانی بنهای آنچنانک  
صیح صادق بالب خندان اشارت کردو کفت

(Hâdî Hasan, *Fulakî-i-Shirwânî: His times life and Works*, James G. Forlong fund, Vol. VI, London 1929, s. 32). Şairin burada, İran şiirinin eski bir an'anesine tâbi olarak, kafiye zaruretiyle T ö k ü ş kelimesini bu şekle sokmakta mahzur görmediği, ve esasen fonetik bakımından T ö k ü ş veya T ö k i ş şekilleri arasında büyük bir fark bulunmadığı kendiliğinden anlaşılır. Şive farkına göre T ü k ü ş şeklinde de okunabilecek olan bu kelimenin manâsı da bu suretle kolayca meydana çıkmaktadır (dövüş, mücadele, savaş manâsında; veya aynı kökten emir sıygası olarak). Eski türk isimleri arasında buna benzeyenlere tesadüf olunur: meselâ Selçuklular'da gördüğümüz T u t u ş ismi gibi ki, yalnız kelime yapısı değil manâ bakımından da T ö k ü ş isminden farksızdır. T ö k ü ş ismine Selçuklular sülâlesinde de tesadüf edildiğini, Sultan *Berkyaruk*'un amcasının da bu ismi taşıdığını ilâve edelim (bütün o devir kaynaklarında; ayrıca bakınız: M. Defrémery, *Recherches sur le règne de Barkiarok*, Paris 1863, s. 29). Ch. Rieu, bu ismi T u k u ş şeklinde okumak suretiyle ilk defa bu umumî yanlışlıktan kurtulmuştur (*Catalogue of persian Manuscripts in the Brit. Museum*, II, s. 581).

<sup>18</sup> *Cahan-guşâ* nüshalarında قادر بوقو، قاتر بوقو، قاتر بوقو، قاتر بوقو şekillerinde yazılan bu ismi Barthold, K a y ı r şeklinde okumakta ise de (*Turkestan*, s. 343); P. Pelliot bu kitaba ait olarak yazdığı bir mekalesinde K a t ı r B u ş u şeklini tercih etmektedir (*T'oung pao*, vol. XXVII, No. 1, s. 22). XIII. asır başlarında Ortrar'da Hwârizmşâhlar namına hâkim olan K a y ı r H a n'ın da bu ismi taşıması, bu şeklin tercihi için bir sebep gibi görünebilirse de, bunun da doğru olmadığı, ve bu ismin de K a t ı r olduğu P, Pelliot tarafından tarihî ve filolojik delillere dayanılarak ileri sürülmüştür (*Aynı eser*, s. 52-54). Reşid-üd-dîn, sonradan Moğol konfederasyonuna dahil olan Mogolistan Türk kabilelerinden N a y m a n'ların bir şubesinin K a d ı r B u y u k H a n adlı bir reisi olduğunu kaydederek, Moğol-ların bu kelimeyi K a ç ı r قاجر şeklinde telaffuz ettiklerini söyler. Pelliot 'nun tebarüz ettirdiği gibi, Orhon kitabelerinde (*Radlov*, II, 326) ve Uygur eserlerinde (F. W. K. Müller, *Uigurica* II, 58, 59) tesadüf edilen bu kelime «kuvvetli,

karşı bir sefere giriştiği esnada, ordusunu teşkil eden muhtelif kuvvetler arasında Ur a n i y â n yâni Uran kabilesine mensup mühim bir kütle mevcuttu; bunların Katır Buku'ya taraftarlıkları ve hiyanetleri üzerine H'vârizmşâh'ın ordusu maglûp oldu<sup>19</sup>.

Töküş'ün münşisi olup *al-Tavassul ilâ al-Tarassul* adlı eserinde bu devre ait kendi kaleminden çıkma birtakım resmî vesikaları toplayan Bağdad'lı Bahâ' al-dîn Mohammed b. Mo'ayyad'ın eserinde<sup>20</sup>, Uran'lara ait daha eski kayıtlara tesadüf ediyoruz: Töküş, Muharrem 578 de *Sarâhs* muhasarası esnasında Gûr hükümdarı Sultan Mu'izz al-dîn Gûr'ye gönderdiği bir mektupda<sup>21</sup>, maiyetinde *Kıpçaklar*'dan mürekkep büyük bir kuvvet bulunan Alp Kara

büyük, şiddetli» manâlarında olup, arapça «kudretli» manasına gelen قدر *kadîr* kelimesiyle alâkalı değildir. Mohammed Kazvî'nin ve bilhassa Polliot'nun bu mütaalealarına ilâve olarak, Karahanlılar sülâlesinde tesadüf ettiğimiz *Kadır* isim veya ünvanının da aynı olduğunu, ve böylece bu isim veya ünvanın, islâmiyetten evvel olduğu gibi islâmiyetten sonraki türk sülâlelerinde de devam ettiğini söyleyelim: Gazneli Mahmud'un meşhur şairi Farruhi'nin divânında, bu isim daima *Kadır* şeklinde geçmektedir; eğer bu kelime arapça *kadîr* kelimesiyle alâkalı olsaydı, gerek bu divânda gerek sair tarihî metinlerde قدر şeklinde yazılması lâzımgelirdi; hâlbuki daima kullanılan şekil قدر *kadîr* dir:

بهر شہار قدر خان ازو فزونتر بود      در این سخن نہ ہا نا کہ کس بود بکمان  
بجاء و منزلت و قدر تا جہان بودست      ندیدہ خان چو قدر خان زمین تورکستان

(*Farruhi divâni*, 'Ali Âbân neşri, Tahran 1311 hicri - şemsî, s. 253. Sultan Maḥmûd ile Kadır Han arasındaki dostca mülâkatın bir hatırası olan bu tarihî kaside, aynı mesele hakkında müverrih Gardîzi'nin verdiği malûmatı teyid etmektedir. *Kitâb Zain al-Ahbâr*, Berlin 1928, s. 82-85; *Kadır* isminin bu şekilde okunuşu, divândaki başka manzumelerden ve daha sair birtakım iran şairlerinin şiirlerinden de anlaşılmalıdır).

<sup>19</sup> *Cahan-guşâ*, II. 35. Bu iltihakın sebebi, aşağıda görüleceği gibi, Buku'nun Ur a n'ların asıl büyük reisi olmasından dolayıcıdır.

<sup>20</sup> H'vârizmşâhlar tarihi ve bilhassa Töküş devri için çok mühim vesikaları ihtiva eden bu eserden, iptida Barthold, yukarıda adı geçen *Moğollar devrinde Türkistan* adlı eserinin ilk rusca neşrinde istifade etmiş, ve Leyden nüshasından aldığı bazı metinleri bu eserine zeyl olarak çıkardığı vesikalar cildinde neşretmiştir (s. 73-80). Bu mühim eser, Paris ve Leyden'deki yazmalara dayanılarak Ahmed Bahmanyâr tarafından Tahran'da 1315 (hicri-şemsî) de nâşirin ve Mirza Mohammed Kazvî'nin mukaddemeleriyle neşrolunmuştur.

<sup>21</sup> *Tavassul*, s. 156-161. Bu mektupdan bazı parçalar, Barthold'un vesikalar cildinde neşredildiği gibi (s. 79), bu eserin Nûr-ı-Osmaniye kütüphanesinde mevcut ve 662 H. de yazılmış bir nüshasından alınarak Mükrimin Halil tarafından da neşredilmiştir (*Türk Tarih Encümeni Mecmuası*. 3 [99], 1340, s. 101-102).

Uran'ın *Cend* hududlarına gelerek büyük oğlu Kıran'<sup>22</sup> یوغورزاد کان dan, yâni galiba "*Ugur* kabîlesine mensup beylerin çocuklarından"<sup>23</sup>, mürekkep bir hey'etle kendi yanına gönderdiğini, ve eğer kendisi münasip görürse, geçen yıl olduğu gibi bu yıl da kışın Kara-Hitay memleketlerine karşı yapılacak askerî hareketler için emirlerini beklediğini bildiriyor. Irak atabeği Atabek Pehlevân'a yine aynı zamanda gönderdiği bir mektupta da, aynı hâdiseler başka bir ifade ile tekrar olunmuş, yalnız fazla olarak, evvelki hücumun *Taraz*'a kadar büyük bir muvaffakiyetle yapıldığı ve Kıran'ın kendisi ile akrabalığı bulunduğu zikredilmiştir<sup>24</sup>. Bu iki mektuptan anlaşıldığına göre, Töküş, kendi emirlerinden on kişiyi maiyetlerindeki kuvvetlerle beraber Kıran'ın yanına vererek *Cend*, *Sıgnak Ribâtât*, *Barclıg-Kent* havâlisine hakim olan oğlu Nâşır-üd-dîn Melikşâh'ın maiyetine göndermiş, ve Alp Kara Uran'a da Nâşır-üd-dîn ile birleşerek Kara-Hıta ylar'la harp edilmesini emretmiştir<sup>25</sup>.

<sup>22</sup> Barthold ve Mükrimin Halil neşirlerinde Alp Kara Uran şeklinde doğru olarak yazılan isim, Tahran neşrinde Alp Kara اوزان olarak basılmıştır ki, bunun yanlışlığı meydandadır. Onun oğlunun ismi bâzı nushalarda Fırان tarzında yazılmışsa da, bunun Kıran قیران olması filoloji bakımından daha doğrudur.

<sup>23</sup> Barthold ve Mükrimin Halil neşirlerinde bu şekilde yazılan bu kelime Tahran neşrinde Buguzâdegân بوغوزادگان tarzındadır. İranlı naşir, bu kelimenin Qadır Buğu (Bugu) ismiyle bir alâkası olması ihtimalini ileri sürmüşse de, biz yukarıki şekli daha uygun bulduk.

<sup>24</sup> *Tavassul*, S. 171 - 176. Barthold, bu mektuptan bilhassa bu hadiseyle alâkalı parçaları vesikalar cildinde neşretmiştir (s. 80).

<sup>25</sup> Her iki mektupta da قس yâni Kara-Hıta ylar'dan «mel'un, kâfir» diye bahsedilmekte ve bu mücadele tamamiyle bir *cihâd* yâni din harbi şeklinde gösterilmektedir, Bilhassa ikinci mektupta, bu hücumun geçen sene olduğu gibi bu sene de Kara-Hıta ylar elindeki memleketlere tevcih edilmesi fikrinde olan Alp Kara Uran'ın bu fikri tasvip edilmekte, ve onun geçen sene yine Hwârizm kuvvetlerinin iştirakiyle yaptığı harplerin *Taraz* şehri civarlarına kadar büyük bir muvaffakiyetle inkişaf ederek Kara-Hıta ylar'a tâbi birçok yerlerin zaptolunduğu anlatılmaktadır. Bu hadiselerin, *Töküş*'ün Kara-Hıta ylar'la arası bozulduktan ve onların Töküş'e karşı kardeşi Sultanşâh'ı himayeye başlamalarından sonra vukua geldiği görülüyor. VI. asırdanberi maruf olan *Taraz* طراز, bizans tarihlerinde eski ve doğru şekliyle *Talas*, çin metinlerinde *Ta-lo-se* şehri (Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında ilk mütesavvıflar*, İstanbul 1918, indekse bakınız), XII. asırda Kara-Hıta ylar'ın mühim bir merkezidi. İslâm metinlerinde Tayangu, طاینگو, تاینکو veya Tayangu *Taraz* (تاینگو طراز) tarzında geçen kelime, umumiyetle sanıldığı gibi Kara-Hıta ylar'ın başkumandanı olup *Taraz* şehrinde oturduğu söylenen (*Cahan-guşâ*, II, s. 76) bu adamın ismi değildir; «*Taraz* Tayangu'su» yâni «*Taraz*'daki Ta-

Bizim fikrimize göre, bu Alp Kara Uran isminin sonundaki *Uran* kelimesi, bu *Kıpçak* reisinin mensup olduğu kabileyi işaret etmektedir ki, ortaçağ islâm tarihî metinlerinde bu suretle yapılmış isimlere pek çok tesadüf ederiz: Meselâ, yine H<sup>w</sup>ârizmşâhlar'ın son devirlerinde *Ugraç* kabilesinin reisi olan Melik Seyf-üddîn *Ugraç* gibi<sup>26</sup>. İşte bundan dolayı biz Alp Kara'yı, etrafına sair birtakım *Kanğlı-Kıpçak* kabilelerini de toplamış olan, *Uran* kabilesine mensup bir reis olarak telakkıy ediyoruz; onun oğlu *Kıran*'ın H<sup>w</sup>ârizmşâhlar ailesiyle akrabalığı olması, bu kablenin kudret ve ehemmiyetini gösteren diğer bir delildir. Prof. Barthold, 594 de H<sup>w</sup>ârizm ordusuyla birlikte *Katır Buku*'yu maglûp ve esir eden ve onun yiğeni olan Alp *Direk*'in<sup>27</sup> Alp Kara ile aynı şahıs olduğunu iddia etmişti ki, biz de bu fikre temamiyle iştirâk ediyoruz. Bu taktirde, *Katır Buku*'nun da *Uran* kabilesine mensup olduğu meydana çıktığı gibi, *Töküş* ordusundaki *Uran* kabilesine mensup kuvvetin 591 deki savaşta ona taraftarlık etmelerinin sebebi de kendiliğinden anlaşılıyor.

Bütün bu izahlardan sonra, *Uran* kabilesinin XII. asırdaki siyasî rolü ve coğrafi sâhası hakkında şu netfçeye varabiliriz: daha 578 yılından evvel *Signak* ve *Cend* taraflarında yaşayan bu kuvvetli kabîle, reislerinin H<sup>w</sup>ârizmşâh ailesiyle karabetleri dolayısıyla de, siyasî ve askerî bakımlardan büyük bir ehemmiyet kazanmıştı. Askeri kuvvetlerinin büyük bir kısmı *Kanğlı-Kıpçak* kabîlelerinden teşekkül eden H<sup>w</sup>ârizmşâhlar, *Kara-Hıtaylar* hududu gibi imparatorlugun en tehlikeli bir hududunda, yâni islâm sâhasının uclarında yaşayan bu kuvvetli kabîleye karşı, büyük bir alâka gösteriyorlardı. Kabîleden bir kısmının reisi olan *Katır Buku* *Signak* havâlisinde yaşıyordu. Onun yiğeni olan Alp Kara veya Alp Kara *Direk* ise, galiba *Cend* civarlarında, *Uranlar*'dan diğer bir kısmının reisi bulunuyordu. Aralarında "bütün kabîleye hâkim olmak,, dâvâsından doğan tabiî bir rekabet bulunan bu amca yiğen, H<sup>w</sup>ârizmşâhlar'ın hâkimiyetini tanıyorlardı; bunlardan hangisi di-

*yanğu*» manâsında anlaşılması iccab eden bu terkipteki *Tayangu* kelimesi, bir isim değil, bir memuriyet veya rütbe adıdır. Bu hususta tafsilât, bu gibi ünvanlar hakkında yakında çıkacak olan tetkikimizdadır.

<sup>26</sup> *Cahan-guşâ*, II, indekse bakınız.

<sup>27</sup> Aynı eser, c. II, s. 40-41. Bu birleştirme hakkında: W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, s. 343.

ğere karşı zaif düşerse, ya Kara-Hıtaıylar'ın yahut Hı'arizmşâhlar'ın yardımını istiyordu. Alp Kara, 578 de Hı'arizmşâh Töküs'ün yanına oğlunu gönderdiği zaman, galiba Katır Buku Kara-Hıtaıylar'ın muzaheretini te'min etmiş bulunuyordu. Töküs, 591 deki netfesiz seferden sonra, 594 de kendi yardımını isteyen Alp Kara ile birlikte Katır Buku'yu maglûp ve esir ettiği zaman, onun maiyetindeki Ura n'lar yiğeninın maiyetine girdiler. Lâkin, bu kabîle reisleri arasındaki rekabetin devam etmesini isteyen, ve böylece, lüzumunda rakipleri birbirine karşı kullanmak suretile kolaylıkla bir muvazene te'minine muvaffak olan Töküş, onu öldürtmedi; ve biraz sonra, amcası esir düşünce bütün Ura n'lar üzerinde nüfuzunu te'sise muvaffak olan ve isyan alâmetleri gösteren Alp Kara'yı te'dibe memur etti. Katır Buku bu vazifeyi muvaffakiyetle yaptı<sup>28</sup>.

Bundan sonra, tarihî metinlerde Ura n kabîle reislerinden hiçbirinin ismine rastlamadığımız gibi, bunların merkezî idareye karşı her hangi bir isyan teşebbüsünde bulduklarına dair de bir kayda tesadüf etmiyoruz. Yalnız, XIII. asır başlarında, Hı'arizmşâh 'Alâ'-ud-dîn Mohammed'in Kara-Hıtaıylar'la ilk harbinden sonra, Cend taraflarında, vaktiyle Katır Buku'ya tâbi bulunan bir kısım Ura n'ların karışıklık çıkardıklarını, fakat bu isyanın hükümdar tarafından kolaylıkla basdırıldığını görüyoruz<sup>29</sup>. Tarihi kaynaklarda tasrih edilmiş olmakla beraber, öyle tahmin olunabilir ki, Alp Kara ve Katır Buku ortadan kalktıktan sonra, Ura n'lar muhtelif reislerin maiyetinde küçük parçalara bölünmüşler, ve Hı'arizmşâhlar imparatorluğu'nun mütemadi zaferleri ve daha sonra Kara-Hıtaıy tahakkümünün yıkılması üzerine, merkezî idarenin kuvvetli nüfuzu altına girmişler, ve yavaş yavaş, imparatorluk ordusunun mühim bir kısmını teşkil etmişlerdir.

Tarihi kaynakların Moğammed Hı'arizmşâh devrine ait verdikleri malûmat, bu istidlâlimizin doğruluğunu kat'i surette göstermektedir: *Cuvaynî*'nin verdiği malûmata göre, Moğammed b, Töküş ordusunun büyük bir kısmı, Ura n kabilesine mensup efraddan mürekkepti; ve Moğammed'in annesi Terken Hatun da bu kabîleye mensuptu<sup>30</sup>. Yine aynı müellif, bu kadının Ka nğ lı ismi altındaki türk

<sup>28</sup> *Cahan-guşâ*, II, s. 43.

<sup>29</sup> *Aynı eser*, c. II, s. 82.

<sup>30</sup> *Aynı eser*, c. II, s. 109: و اغلب لشکر او جماعتی ترکان بودند از خیل خویشان مادرش که : ایشانرا اورانیان خواندندی

kabîlelerinden birine mensup bulunduğunu, bundan dolayı Terken Hatun zamanında bunların her tarafı istiyâ eylediklerini söylemek suretiyle, Uran'ların da Ka n ğ l ı şubelerinden olduğunu anlatıyor. Onun ifadesine göre, bütün bu Ka n ğ l ı kabîlelerine اعجمیان 'a'cemiyân yâni yabancılar namı veriliyordu ki, bu ismin, yerleşik halk yâni çiftçiler ve şehirliler tarafından verildiği kolaylıkla anlaşılıyor. Kabîle reislerinin emrinden başka hiçbir nizama tâbi olmayan, devlet memurlarının emirlerini dinlemeyen bu çapulcu göçebeler, geçtikleri sâhalara dehşet ve sefalet saçıyorlar, buldukları herşeyi yağma ediyorlardı; Yerleşik halk bunların şerrinden ancak müstahkem yerlere yâni etrafı kuvvetli duvarlar ve kalelerle çevrilmiş kasaba ve şehirlere kaçmak suretiyle kurtulabiliyorlardı<sup>31</sup>. Terken Hatun'un, oğlu Moğammed'in saltanatı zamanında siyasi ve idarî işlerdeki büyük nüfuzu, bir dereceye kadar da, ordunun mühim bir kısmını teşkil eden bütün bu kabîle reislerinin kendisine kan rabı-tasıyle bağlı olmalarından ileri geliyordu. Müverrih Mirh'and, şüphesiz Cuvaynî'ye dayanarak, Moğammed H'ârizmşâh ordusunun, annesiyle karabetleri olan Ka n ğ l ı ve Uran'lardan terreküp ettiğini söylemektedir<sup>32</sup>. H'ârizmşâhlar devriyle muasır müverihlerden *Tabakât-ı Nâsirî* müellifi, bu kadının Kıpçak reislerinden birinin kızı olduğunu tasrih ettiği gibi<sup>33</sup>, bu sülâlenin son hükümdarı Celâl-üd-dîn'in müverrihi Nasavî de onun (Kimak) Yemak'lerin bir şubesi olan Baya ut'lardan olduğunu kaydetmektedir. Hattâ yine aynı kaynakta, onun babasının, Baya ut kabîlesinin reisi olan Cinkşi isminde biri olduğu zikredilir<sup>34</sup>. H'ârizmşâhlar imparatorluğu'nun

<sup>31</sup> Aynı eser, c. II, s. 198 : اصل او قبائل آراك اندکه ایشان را قزقلى خوانند و ترکان بسبب انماى : Aynı müellif, Sultan Töküş'ün Katır Buku üzerine yürüdüğü esnada ordusunda Uranlar'ın da bulunduğunu ve hattâ bunlardan bâzılarının sultanın rikâbında yâni doğrudan doğruya hassa kuvvetleri arasında mevcut olduğunu kaydederken, bunların da اعجمیان dan yani yabancılardan olduğunu zikreder (s. 35).

<sup>32</sup> Ravzat - us - Şafâ, c. IV, s. 170.

<sup>33</sup> Raverti, *The Tabakât-i Nâsirî*, s. 254.

<sup>34</sup> Nasavî, *Histoire du Sultan Djelal ed-din Mankobirti*, arapça metin, s. 42; O. Houdas'nın fransızca tercümesi, s. 72. Bu kabîle hakkında malûmat almak için *Oğuz entolojisine ait tarihî notlar* adlı mekalemize bakınız (*Türkiyat Mecmuası*, c. 1, 1925, s. 201-202); orada, bu Bayavut'ların, Houdas'nın ve Howorth'un zanettikleri gibi Reşid-ud-dîn'in *Câmi'-üt-Tavarîh*'inde zikredilen Moğol kabîlelerinden Baya ut'lar değil, yirmi dört Oğuz boyundan biri olan Baya ut'lardan ayrılmış Türkler olduğu gösterilmiştir. Maamafih, Moğolistan'daki Baya ut'ların da esasen

son yıllarında şüphesiz çok meş'um bir röl oynayan bu kadının<sup>35</sup> mensup olduğu türk kabilesi hakkındaki bu rivayetler, birdenbire çok mütezaad gibi görünmekle beraber, hakaikatte, kolayca birbiriyle te'lif olunabilecek bir mahiyettedir: daha Töküş zamanında, hattâ daha evvel, Hwârizmşâhlar ordusunda Kanğlı ve Kıpçak unsurlarının büyük ehemmiyeti olduğu malûmdur<sup>36</sup>; Uran'lara gelince, hükümdar sülâlesiyle karabetleri olan bu kabilenin mühim bir Kanğlı-Kıpçak zümresi olduğu, ve aralarında Bayavut şubeleri bulunan Yemakler'in Uran heyetine dahil bulunduğu tahmin olunabilir. Türk kabilelerinin etnik teşekkül tarzları hakkındaki bilgilerimiz, bâzan her hangi bir sebeple her hangi bir kabileden ayrılan bir zümrenin başka bir kabîle te-

bunlardan ayrılmış olduğu muhtemeldir. Ayrıca bakınız: W. Bang-J. Marquart, *Osttürkische Dialektstudien*, Berlin 1914, s. 171. P. Pelliot, *A propos des Comans*, jour. asiatique, Tome XV, No. 2, 1920, s. 161.

<sup>35</sup> Bu hususta, *Cuvaynî* başta olmak üzere bütün kaynaklar müttefik gibidir. Oğlu Moğammed'in zamanında büyük bir nüfuz kazanarak خنداوند جهان anılan bu ihtiraslı ve iradeli kadın, Moğammed tahta geçince Hwârizm civarındaki bütün Yemak (Kimak) kabîlelerinin ona taraftarlığını te'min etmişti. Bâzen, oğlunun verdiği emirleri hükümsüz bırakacak kadar ileri giden bu kadının kazandığı bu nüfuz, mensup olduğu Türk kabîleleri reislerinin, Hwârizmşâhlar imparatorluğu'na değil, doğrudan doğruya onun emirlerine itaat etmelerinden ileri geliyordu. İçeriden ve dışarıdan birçok tehlikelere mâruz olan muhteris ve dar düşünceli hükümdarın ona karşı gösterdiği zâfın başlıca sebebinin bunda aramak ıycab eder. *Nasavî*, bu kadının zekâsından, birçok hayır müesseseleri kurduğundan bahsettiği halde, kan dökmekten korkmadığını da itiraf etmektedir. Maiyetinde emirlerini yazmak için, devrin ileri gelen âlim ve seyidyelerinden yedi kişi bulundurdu; aynı mesele hakkında Devlet Divânı ile bu kadının hususî Divân'ından ayrı emirler çıktığı zaman, hangisi daha sonra yazılmış ise ona itibar olunurdu. Onun *tuğra'sı* şöyle idi: عصمة الدنيا والدين الغ ترکان ملکه نساء العالمين (dünya ve dinin hâmişi, cihan kadınlarının melikesi Uluğ Terken). *Tevki'* توقيع yâni emirnâmelerine onları tevsik için koyduğu alâmet, şu tarzda idi: اعتصمت بالله وحده (tek olan Allâh'ın himayesini isterim). Terken, bu alâmeti büyük harflerle ve çok güzel yazardı; onu taklit etmek imkânsızdı (*Nasavî*, s. 42). Maamafî *Cuvaynî*, onun, imparatorluğun iç vaziyetinin karışıklığındaki meş'um rolünü daha açık olarak izahıtan çekinmemiş, ve Nasavî'nin kapalı bir ifade ile anlatmak istediğini açıkça meydana koymuştur. Sultan Moğammed, annesinin kölelerinden birinin çocuğu olan veziri Nızâm-ül-mülk Moğammed b. Şâlih'i azledince, Terken Hatun, oğlunun hiddetini hesaba katmayarak onu kendi vezirliğine tayin etmişti (Hwândmîr, *Düstür al-Vuzarâ'*, Tahran 1317, s. 233).

<sup>36</sup> *Tavassul* ve *Cahan-guşâ* gibi mühim kaynaklar bunu açıkça göstermektedirler.



şekkülü içine, kendi eski ismini muhafaza etmek suretiyle, girdiğini bize birçok misâllerle göstermektedir<sup>37</sup>.

İşte bu ceheet gözönüne alınacak olursa, Terken Hatun'un mensup olduğu kabîlenin U r a n heyetine dahil bulunduğu, ve uzun müddet *Sıgnak* ve *Cend* taraflarında yaşayan U r a n'ların da, Kağlı-Kıpçak kabîlelerinden olduğu kendiliğinden anlaşılır. XII. asırda İslâm-Türk âleminin serhad mıntakalarında yaşayan bu kabîlelerin, müslüman şehir medeniyeti'nden ziyade, şamanî bozkır kültürünün te'siri altında buldukları kolayca tahmin edilebilir. Uygurlar'ın ve Kara-Hıtaylar'ın bunlar üzerinde azçok medenî te'sirleri olduğu, ve bunların şamanizm'inde biraz da *budist* unsurları bulunduğu tabii ise de, bu, bozkır kültürünün hâkim nüfuzunu sarsacak bir ehemmiyette değildi. H\*ârizmşâhlar'la münasebetleri artıkça, islâm medeniyetinin ve islâm dininin bu Kağlı-Kıpçak kabîleleri üzerinde yavaş yavaş te'sire beşlediği pek tabiidir; ancak, XII. asırda bunun daha pek sathî olduğu, U r a n kabîle reislerinin yalnız türk adlarını ve *Alp*, *Direk* gibi eski türk ünvanlarını taşımalarından da anlaşılıyor. Müverrih Nasavi'nin XIII. asır başlarında Celâl-üd-dîn H\*ârizmşâh ordusundaki Kağlı türklerinin Moğollar gibi müşrik yani *polythéiste* olduklarını söylemesi buna bir delildir<sup>38</sup>. İşte, U r a n kabîlesi hakkında XII-XIII. asırlara ait islâm kaynaklarından çıkarabildiğimiz malûmat, şimdilik bundan ibaret bulunuyor.

#### IV.

##### ÇİN KAYNAKLARINDA

##### URAN KABİLESİ

##### (X. ASIR)

İslâm kaynaklarında ancak XII. asırda isimlerine rastladığımız bu U r a n'lar hakkında, çin kaynaklarında acaba malûmat yok mudur? Bu hususta, pek kat'î olmamakla beraber, bize büsbütün

<sup>37</sup> Bu hususta misâller görmek için *Oğuz etnolojisine dair tarihî notlar* adlı mekalemize, ayrıca da *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığımız *Avşar* maddesine bakınız.

<sup>38</sup> Bu hususta tafsilât için şu mekalemize bakınız: *Influence du chamanisme turco-mongol sur les ordres mystiques musulmans*, İstanbul 1929, s. 11.

de zayıf görünmeyen bir faraziye ileri sürmek istiyoruz: 982 M. de Turfan taraflarında seyahat etmiş olan çinli Wang-yen-tö, o sırada Uygur devletine tâbi olan başlıca kabîleler arasında bir de Yu-lon g kabîlesinin adını zikreder<sup>39</sup>. Prof. P. Pelliot, bu kabîle isminin Y w o - l y o n g = Ö r ö n ğ = Ü r ü n ğ şeklinde okunması lâzımgeldiğini, bir mekalesinde kaydetmektedir<sup>40</sup>. Umumiyetle Ka n ğ l i'ların Uygur'lar ile münasebetleri esasen malûm olduğu gibi<sup>41</sup>, Marquart'ın da işaret ettiği veçhile K ı p ç a k - K i m a k konfederasyonuna birtakım Şark Türk kabîlelerinin de dahil olduğunu bildiğimizden<sup>42</sup>, X. asırda Uygur devletine tâbi gördüğümüz Ö r ö n ğ = Ü r ü n ğ kabîlesinin, XII. asırda *Signak* ve *Cend* sâhalarındaki bozkırlarda gördüğümüz (Uranğ) U r a n kabîlesinden başka bir şey olmadığı söylenebilir. Orta Asya Türk kabîlelerinin X - XI. asırlardaki umumî durumlarını ve şarktan garba doğru hareketlerini - bu devirlerin siyasî hadiseleriyle birlikte - göz önüne alırsak ve H'ârizm'e komşu olan eski *Oğuz Bozkırları'nın* XI. asırda Kıpçak kabîleleri tarafından işgal edildiğini düşünürsek<sup>43</sup>, U r a n'ların da XI. asırda sair Ka n ğ l i - K ı p ç a k - K i m a k kabîleleriyle beraber bu Bozkırlara geldiklerini ve XII. asırda *Signak* ve *Cend* civarlarında oturduklarını söyleyebiliriz. Bu suretle, gerek etnik bakımdan, gerek tarihî ve coğrafi bakımlardan tamamiyle izah edilen bu Y u l o n g = Ö r ö n ğ = U r a n ğ = U r a n birleştirmesinin, filolojik bakımdan da kolayca reddedilemeyeceği pek açıktır. Bu neticeye göre, U r a n kabîlesinin X. asırda Uygur devletine tâbi bir kabîle olup XI. asırda sair Kıpçak kabîleleriyle birlikte, H'ârizm şimalindeki eski *Oğuz Bozkırları'na* geldiği anlaşılmiş oluyor.

## V.

### XII. ASIRDAN SONRA URAN KABİLESİ

Moğol istiyîlâsı önünde H'ârizmşâhlar imperatorluğu'nun yıkıl-

<sup>39</sup> Stanislas Julien, *Mélanges de géographie asiatique*, s. 97.

<sup>40</sup> *Journal asiatique*, 11. série, tom. XV, 2, s. 135.

<sup>41</sup> W. Barthold, *Zur geschichte des christentums in Mittel-Asien*, 1901, s. 60. (Türkçe tercümesi *Türkiyat Mecmuası'nın* birinci cildindedir).

<sup>42</sup> Yukarıda zikredilen eserine bakınız.

<sup>43</sup> W. Borchhold tarafından *İslâm Ansiklopedisi'ne* yazılan *Ghuzz* ve *Kıpçak* maddelerine bakınız.

masından sonra, Uran kabilesinin nasıl bir âkıbete uğradığı hakkında, tarihî kaynaklarda hiçbir kayda tesadüf edilmiyor. Hıvârizmşâhlar'ın ordularında hizmet eden Türk kabilelerinin, Moğollar'la yapılan savaşlarda büyük zayiata uğradıkları, bunlardan bir kısmının *Dehli*'deki Türk Memlûk Sultanlığına, diğer birtakım zümrelerin de ibtida Anadolu Selçukluları'na ve daha sonra Suriye-Mısır Türk Memlûk İmparatorluğu'na iltica ettikleri malûmdur. Hıvârizmşâhlar imparatorluğu içinde bulunan bir kısım göçebe Türk kabilelerinin, sonradan Moğol hakimiyeti altında yaşadıkları ve onların hizmetinde buldukları da unutulmamalıdır. Tarihî kaynaklarda, bütün bu gibi türk kabileleri hakkında azçok kayıtlara rastlandığı halde, Uran'ların adına hiç tesadüf edilmemesi, bunların, Moğol istiyâsı sırasında ağır zayiata uğrayarak zayıfladıklarını ve siyasi-askeri bakımlardan artık hiçbir röl oynayamadıklarını anlatıyor; pek tabiidir ki bunların bakiyeleri sonradan ya başka kabîle heyetleri arasına girüp yavaş yavaş kaybolmuşlar, yahut, muayyen sâhalarda yerleşerek kendi isimlerini taşıyan küçük köyler kurmuşlardır. Bu hususta malûmat alabilmek için başlıca vasıtalar, bugünkü türk kabîle teşekkülleri hakkındaki *etnografik* tetkiklerle, türk memleketlerinin *toponymie*'si hakkında bize malzeme verebilecek eserlerdir. XIII. asırdanberi Uran'lar hakkında tamamiyle sâkit kalan tarihî kaynakların eksikliğini, ancak bu suretle, bir dereceye kadar tamamlamış oluruz.

Uran ismine, kabîle ismi olarak, bugün sadece Başkırd kabileleri arasında tesadüf ediyoruz ki<sup>44</sup>, bu küçün zümrenin, eski Uran'ların - kabîle şeklini muhafaza etmiş - son bakiyesi olduğu söylenebilir. Yer adlarına gelince, *Volga* hâvâlisinde, *İran*'da, *Cenubî Kafkasya*'da, *Kırım*'da, *Anadolu*'da bulunan köy isimleri üzerinde yaptığımız araştırmalar şu neticeyi verdi:

1 — *Kazan* vilâyetinde *Volga* kıyısında Kuşnikovo kasabası civarında Uran isimli bir köy mevcuttur<sup>45</sup>.

2 — Mâzenderân'da Âmul'da Ureng adlı bir yer vardır<sup>46</sup>; buralarda türk kabîle isimlerini taşıyan muhtelif mahaller mevcud

<sup>44</sup> Aristov, *Jivaya Starina* (rusça), 1896, s. 406.

<sup>45</sup> Loptev, *Materialyj dlja istorii i istatistiki Rossii (Kazanskaya gubernija)*, St. Pétersburg 1861, s. 63.

<sup>46</sup> G. Melgunof, *Das südlliche ufer des Kaspischen Meeres die nordprovinzen Persiens*, Leipzig 1868, s. 213. H. L. Rabino'nun kaydettiği A w r â n ismi ile

olduğu için, bu ismin buraya kaçıp gelmiş bir kısım U r a n'lerden kalmış olması imkânsız değildir.

3 — Birçok yer adlarında şimalden gelmiş muhtelif kıpçak kabîlelerinin isimlerini saklayan *Cenubi Kafkasya*'da bu isme tesadüf edemediğimiz gibi<sup>47</sup>, *Kırım*'da da eski türk kabîle adlarını taşıyan birçok yer adları olduğu halde<sup>48</sup> bu isme rastlayamadık.

4 — *Anadolu*'nun birçok yerlerinde Ören, Örencik, Karaca Ören, Narlı Ören gibi birtakım köy isimlerine tesadüf olunuyorsa da<sup>49</sup>, bunlardan büyük bir kısmının U r a n kabîle adıyla münasebeti olmayıp, ya *vîrân* kelimesinin türkçeleşmiş şekli olan *ö r e n*, yahut da türkçe "büyük yılan, ejderha,, manadına gelen *evren* kelimeleleriyle alâkalı olduğu söylenebilir<sup>50</sup>; daha *Evlîya Çelebi Seyâhatnâmesi*'nde tesadüf ettiğimiz Merzifon civarındaki اوران کوی، آق اوران، اوران کوی gibi köy adları için de aynı ihtimali ileri sürebiliriz<sup>51</sup>. Ancak, *Albistan*'daki U r a n köyü gibi<sup>52</sup>, Anadolu'nun cenub-şarkî sâhalarında tesadüf edilen birtakım *ö r e n* isimli köylerin, esasen U r a n adını taşıdıkları tahmin olunabilir. Celâl-üd-dîn Hıvârîzşâh'ın ölümünden sonra Anadolu Selçuklularına sığınarak buralara gelen birtakım kabîleler arasında herhalde U r a n'ların da bulunduğu, ve XIII. asırda buralardan Suriye'ye giden bu kabîlelerden ayrılmış bâzi küçük U r a n zümrelerinin buralarda kalarak kendi ad-

(*Mâzenderân and Astarôbâd*, GMNS, VII. s. 125) bu U r e n g ismi arasında bir münasebet var mıdır? B. Dorn tarafından neşredilen şu mühim tarihî kaynakta (*Sehir-eddin's geschichte von Tabaristan, Ruyan und Masandaran*, St. Pétérsburg 1850) bu isme rastlayamadım.

<sup>47</sup> D. Pagirev'in beş verstlik Kafkasya haritası için tertip ettiği indekste (*Kafkas Coğrafya Cemiyeti Mecmuası*, c. XXX. Tiflis 1913) böyle bir isme rastlanmıyor.

<sup>48</sup> Bu isimler hakkında Osman Akçokraklı tarafından neşredilen *Kırım türk damğaları* adlı küçük risaleye bakınız. 1836 da Petersburg'da neşredilen *Cenubi Kırım haritası indeksi*'nde U r a n ismine hiç rastlanmıyor.

<sup>49</sup> *Köylerimiz*, Türkiye Cumhuriyeti Dahiliye Vekâleti neşriyatından, İstanbul 1933,

<sup>50</sup> Bu kelimeler, daha Maḥmûd Kâşgarî zamanında dahi mevcuddu. Prof. H. H. Schaefer, Anadolu'nun meşhur velîsi ve debağların piri A ḥ î E v r e n'in ismi ile U r a n kabîle adı arasında bir münasebet ihtimalini ileri sürmüştü de (OLZ, 1928, No. 12, 1053), böyle bir ihtimâl aslâ vârid değildir.

<sup>51</sup> *Evlîya Çelebi Seyâhatnâmesi*, c. II. s. 399-403.

<sup>52</sup> Brown'un *Dervişler* adlı meşhur ingilizce kitabında, s. 169.

lariyle köyler kurdukları, ihtimalden uzak değildir<sup>53</sup>. İşte görülüyor ki, *toponymie* araştırmaları, bu hususta sarih neticeler vermemiştir.

XIV. asırda Suriye-Mısır memlûk emirleri arasında اوران ismini taşıyan iki emirin bulunduğunu *İbn Hâcar* kaydederse de<sup>54</sup>, bunların Uran'larla münasebeti hakkında birşey söylemek mümkün değildir. Bunun gibi, son asırlara ait Kırım tarihlerinde<sup>55</sup> ve XVIII. asra ait resmî osmanlı vesikalarında<sup>56</sup>, Bucak ve Nogay mirzaları ile beraber اوران اوغلو Uran-oğlu mirzalarından bahsolunursa da, bunların da Uran'larla alâkası hakkında birşey söylemek bizce kabil değildir<sup>57</sup>.

<sup>53</sup> Hwârizm'den gelen bu kabileler hakkında Anadolu Selçukluları'na ve Memlûklere ait tarihî kaynaklarda birçok tafsilâta tesadüf edilir. Bugün Anadolu'nun muhtelif yerlerinde tesadüf edilen *Horzom*, *Horzomlu* gibi yer adları ve bâzi küçük kabîle parçaları, en mühimmi Moğol istiyâsından sonra olmak üzere, Anadolu'ya Hwârizm sâhasından birçok muhaceretler olduğunu açıktan açığa göstermektedir.

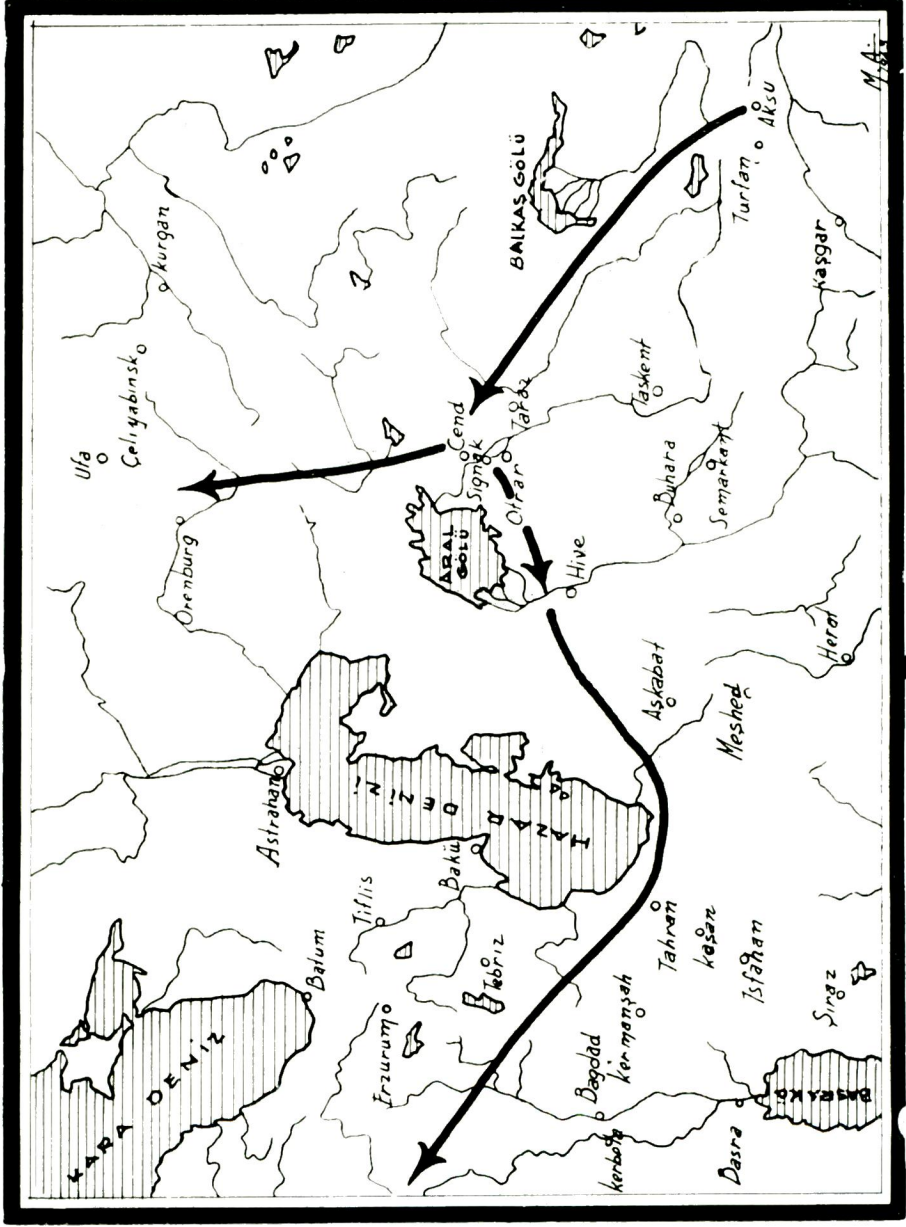
<sup>54</sup> İbn Hâcar, *al-Durar al-Kâmina*, Haydarâbâd 1348, c. I. s. 419.

<sup>55</sup> Türk Tarih Encümeni tarafından neşredilen '*Umdat al-Tavârih*'de (s. 134) اوران oğlu mirzalarından bahsediliyor ki, bunun Uran okunması lâzımgeldiği, Kırım'a ait sair tarihî metinlerden ve resmî vesikalardan anlaşılıyor. Aşağıki 57 numaralı notaya bakınız.

<sup>56</sup> Ahmet Refik, *1148-1152 seferine ait vesikalar* (Edebiyat Fakültesi Mecmuası, 1928, c. VI. No. 1, s. 72, 89).

<sup>57</sup> Bunlar, belki de Batu'nun kardeşinin oğlu olup bâzi müverrihlerce Kırım'ın ilk hanı sayılan Uran Timur'un ismini taşıyan (*Ab-ul-Gâzi*, I. 173; II. 184) bir kabîlenin mirzaları idi (Smirnov, *Krimskoe Hanstvo*, St. Pétérsburg, 1887, [rusca] s. 47-48). Veliaminov-Zernov'un *Kırım Yarıtları* ile *Kasım hanları hakkında tedkikler*'inde, Berezin ve sairleri tarafından neşredilen yarıtlarda Uran adlı bir kabîleye tesadüf edilmemektedir. Rus eserlerinden tamamiyle istifade etmiş olan Aristov'un Uran'ları Şimal Başkır'da kabilelerinden addederek başka hiçbir tafsilât vermemesi de bunu gösteriyor.





Uran Kabilesi'nin göç yolu





## XVIII. YÜZYIL BAŞI «AVRUPA UMUMÎ HARBİ» NDE TÜRKİYE'NİN TARAFSIZLIĞI

*Prof. Dr. AKDES NİMET KURAT*

### XVIII. YÜZYILA GİRERKEN AVRUPA

XVIII. yüzyıl sonunda Avrupa'nın kuvvetler muvazenesinde büyük değişiklikler olmuştu: O zamana kadar Avrupa'nın (ve hat-tâ bütün dünyanın) en kuvvetli ve büyük iki devleti olan İspanya Monarşisi ile Osmanlı İmparatorluğu zâfa uğramış, onların yerine yeni devletler ve kuvvet merkezleri kaim olmağa başlamıştı. Bir yandan XIV. Louis Fransı Avrupa'ya hâkim olmak iddiasında bulunurken, diğer yandan İngiltere, denizlerin efendisi olmak ve Avrupa'da "muvazenenin muhafazası," için lâzımgelen siyasetini muvaffakiyetle tatbik etmek yolunu tutmuştu; bir de Doğu Avrupa'sında Moskova Rusyası yerine kuvvetli bir Rus İmparatorluğu teşekkül etmek üzere idi. İngiltere'nin emellerine ulaşması için - Fransa'ya karşı, Rusya'nın de-İsveç'e karşı uzun ve çetin bir mücadele yapmaları icabetmişti. İngiltere-Fransa mücadelesi tarihte "İspanya veraseti harpleri," Rusya-İsveç mücadelesi de "Şimal harpleri," diye maruftur.

XIV. Louis'nin yetmiş yıl kadar süren (1643-1715) saltanatı zamanında Fransa Avrupa'nın en kuvvetli bir Devleti olmuştu<sup>1</sup>. Fransa ile İspanya arasında 1659 da akdolunan Pirene barışı ile, İspanya Habsburgları'nın Avrupa'daki hâkimiyetlerine nihayet verilmiş, İspanya yerini Fransa almıştı. Kardinal Mazarin'in ölümünden sonra (1661) devletin bütün idaresini eline alan ve "L'Etat c'est moi," prensibine göre Fransa'yı idare eden XIV. Louis, absolutizm rejiminin tipik mümessili olmuştu. XIV. Louis, Fransa'nın Avrupa'daki mevkiini yükseltmek ve nüfuzunu artırmak maksadiyle 1667-8 de İspanya'ya, 1672-8 yıllarında Hollanda'ya karşı harp yaptı. Bu son harp yalnız Fransa ve Hollanda'ya münhasır kalmadı; buna

<sup>1</sup> XIV. Louis devrine ait bellîş başlı literatür, *The Cambridge Modern History*, vol. V. te verilmiştir. Ayrıca: E. Lavisse-A. Rambaud, *Histoire générale*, VI.

İspanya ile Nemse Çasarlığı da karıştılar. 1678-9 da Nimwegen'de bir barış akdedildi ise de, Fransızlar 1681 de yeniden hem Hollanda hem de Ren mıntakasına hücumettiler. 1685 te XIV. Louis'nin Nantes ediktini ilgasından sonra Fransa Avrupa'nın en muteassıp bir katolik memleketi oldu; aynı zamanda en kuvvetli bir Devlet sifa-tiyle Avrupa'da hegemonya tesisi siyasetini de ele aldı.

Fransa, Nemse Çasarlığı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı harp halinde bulunmasından istifade ile, 1688 de Almanya'ya hücum etti. Fakat bu defa XIV. Louis'ye karşı İngiltere, Hollanda ve Savoie harp ilân ettiler; neticede Fransa'nın büyümesine mani olmak için Nemse Çasarlığı ile mezkûr devletler arasında Büyük Alliance (ittifak) akdedildi. Müşterek kuvvetlerle XIV. Louis'ye karşı hem karada hem denizde büyük savaşlar yapıldı. Fransız orduları, bazı mağlûbiyetlerden sarfınazar, karada umumi-yetle üstünlüğü muhafaza ettikleri halde, denizlerde ingiliz ve fele-menk donanması gittikçe galebe çaldı. Birleşmiş Deniz Devletleri donanması 1692de La Hogue deniz harbini kazanmak suretiyle, Fran-sa'nın deniz hâkimiyetine nihayet verdi. Bu tarihten itibaren deniz üstünlüğü İngilizlerin eline geçmiştir. Her iki taraf ta yıllarca sü-ren mücadeleden yorulduklarından, ve bilhassa, ortaya İspanya veraseti meselesi çıkmak üzere bulunduğundan, Fransa ile Büyük Alliance devletleri arasında 1697 yılında, Ryswyk (Reisweik) ba-rışı akdedildi. Bu sulh, esas itibariyle Fransa'nın lehine olmakla beraber, Avrupa'daki fransız hâkimiyetini epey sarsmıştı. Diğer yandan bu barış, Avrupa'da bir müddettenberi devam eden büyük mücadelenin bir mütarekesinden başka birşey değildi. Bu mütare-ke, patlak vermesi her an beklenen "İspanya veraseti harbi,"ne hazırlık için bir soluk alma mahiyetinde idi.

Bu sıralarda büyük bir siyasî faaliyet gösteren İngiltere'nin durumuna gelince: İngiltere XVII. yüz yıl başında yalnız bir "ada devleti," ise de bu asrın sonunda dünyanın en büyük bir deniz devleti oluvermişti. Deniz aşırı birçok yerlerde de geniş kolo-niler tesis etmiş, dünya ticaretinde ve imalâtta en ileri giden bir memleket mevkiine çıkmıştı<sup>2</sup>. Oliver Cromwell'in hâkimiyeti (1640-1660)esnasında, yani İngiltere'de Cumhuriyet rejimi (Commonwealth) varken, 1651 de kabul olunan "Denizlerde seyrisefer," nizami (Navi-

<sup>2</sup> G. M. Trevelyan, *History of England*, London 1939. Book IV.

gation act of 1651) ile Hollanda'nın deniz ticaretine ölüm darbesi indirilmişti. Bu yüzden patlak veren İngiltere-Hollanda mücadelesinde, Hollanda donanması mağlûp edilmiş, ve 1654 sulhu ile Hollanda bu "Navigation act,"ını tanımağa mecbur kalmıştı; bunu mütaakıp Amsterdam yerine Londra dünya ticaretinin merkezi olmağa başladı. 1664-67 de İngiltere ile Hollanda arasında yeniden deniz harpleri oldu : Hollandalılar bazı muvaffakiyetler kaydettiler; bunun üzerine, İngilizler Hollandalılara bazı musamahalarda bulunmayı uygun gördüler; çünkü siyasî ufuklarda yeni tehlike belirmeğe başlamıştı.

1685-1688 yıllarında ingiliz tahtını işgaleden II. James zamanında, İngiltere siyasî ve dinî sahada birçok mücadeleye sahne oldu. Kırıl katolikliği iltizam ettiğinden, bir müddet evvel teşekkül eden Whig ve Tory partileri tahta karşı düşmanca bir durum aldılar. II. James'in kızı Mary ile evli olan Hollanda hâkimi Giyyom d'Oranj<sup>3</sup> Whig ve Tory partilerinin daveti üzerine, 1688 son barında Britanya adasına çıktı, ve ingiliz milletin tasvibi ile hâkimiyeti ele aldı; II. James ise XIV. Louis yanına iltica etti. Parlamento, Giyyom d'Oranj'ın kiralığını tasdik etti. Bu suretle İngiltere ile Hollanda Giyyom d'Oranj'ın hâkimiyeti altında birleşmiş oldular. Her iki devlet, gittikçe kuvvetlenen Fransa karşısında kendini tehlikede gördüğünden, bu birleşme gerek İngilizlerin, ve gerek Hollandalılarının faydasına hizmet edecekti. XVIII. yüzyılın başında İngiltere'nin Şımalî Amerika'da gayet geniş kolonileri olduğu gibi, 1600 da kurulan Şarkî Hindistan kumpanyası (East India Company)-nin faaliyeti artmış, bu şirket Kalkutta şehrini ele geçirmiş, Bombay ve Madras ingiliz hâkimiyetini tanımıştı. Deniz aşırı memleketlerin İngiltere için ehemmiyeti artık tamamiyle idrâk edilmişti. Hele Amerikan kolonilerine bilhassa kıymet verildiğini görüyoruz. Ana vatanda faaliyet sahaları mahdud olan enerjik kimselere, mezhep ayrılığı yüzünden takibata maruz kalanlara, borçlulara veya canilere bir iltica sahası olmak, aynı zamanda ham madde kaynağı ve ingiliz mamulâtı için satış yeri teşkil etmek itibarı ile de bu koloniler gittikçe ehemmiyet kesbetmişlerdi. XVIII. yüz yıl başında İngiltere'nin dış siyasetinde her şeyden önce ticarî mülâhazalar (mercantile consideration) hâkimdi. İngiltere artık

<sup>3</sup> G. M. Trevelyan, *History of England*, 472 p.

dünyanın en büyük sinâî imalât ve ticaret memleketi olmuştu. İngiliz ticaretinin en işlek sahası, bir taraftan Amerikan sahilleri idiyse, diğer taraftan Levant, yani Akdeniz (Osmanlı İmparatorluğu limanları) ve Hindistan idi. Ticaret yolu üzerindeki mühim limanların, veya stratejik ehemmiyeti olan üslerin bir tek devletin elinde bırakılmaması siyaseti takip edilmeğe başlanmıştı. Dünya ticaretinin münhasıran İngilizlerin eline geçmesine gayret eden İngiliz devlet adamları, Avrupa kıtasındaki vak'alara karşı da yakından alâka göstermeğe başlamışlardı. Hollanda istiklâlinin muhafazası ve İspanya Felemenkinin Fransa eline düşmemesi, Hollanda ile İngiltere arasındaki ticaret rekabetine rağmen, Britanyanın menfaati icabı idi. Giyyom d'Oranj'ın İngiliz tahtını işgaliyle her iki devlet arasında Fransa aleyhinde daha sıkı bir işbirliği meydana gelmiş oldu. XVIII. yüz yıl başlarken, bu suretle, XIV. Louis Fransasına karşı kuvvetli bir İngiltere-Hollanda bloku teşekkül etmiş bulunuyordu.

#### İSPANYA VERASETİ MESELESİ<sup>4</sup>

XVIII. yüzyıl girerken bütün Avrupa devletlerini meşgul eden en mühim mesele: İspanya Monarşisi tahtını işgal etmekte olan II. Charles (Şarl, Karlo) in ölümünden sonra, İspanya akibetinin ne olacağı idi. Çünkü, II. Charles'in çocuğu yoktu; kiral artık ihtiyardı ve hasta idi, yakında ölümü bekleniyordu. Bu sıralarda İspanya Monarşisi dünyanın en büyük devleti idi; Anayurt-İspanya'dan maada Avrupa'da Belçika, Milano, Napoli, Sicilya; Şimali, Orta ve Cennubi Amerika'da gayet geniş sahalara İspanya Monarşisine aitti. Avusturya'daki Habsburglar ve XIV. Louis, II. Charles'in yakın akrabaları idi. Bundan dolayı İspanya kiralının ölümünden sonra her iki akraba ailesinin de Monarşi üzerinde hak iddia etmeleri bekleniyordu. İspanya kiralı V. Filip'in kızı Anna'nın oğlu olan XIV. Louis, II. Charles'in kız kardeşi Maria Terez ile evli olduğundan, İspanya tahtı üzerinde her kesten ziyade kendisinde hak görüyordu. Nemse Çarısı I. Leopold, Habsburg hanedanından en büyüğü sıfatıyla ve aynı zamanda hem bir İspanyol prensesinin oğlu olması dolayısıyla, İspanya Monarşisinin kendisine geçmesi lâzım geldiği iddiasında idi. Üçüncü namzet de: II. Charles'in ikinci

<sup>4</sup> Bu meseleye dair literatür: *The Cambridge Modern History*, vol. V. chap. XIV; E. L a v i s s e - A. R a m b a u d, *Histoire générale*, VI. chap. XX.

kız kardeşi olan Margaret Terez'in I. Leopold'dan doğan Maria Antonienin Bavyera elektörü Maks Emanuel ile evlenmesinden neşet eden Joseph Ferdinand vardı. Bu suretle İspanya tahtına hak iddia eden, Fransız, Avusturyalı ve Bavyeralı üç namzet mevcuttu.

Gerek XIV, Louis ve gerek Çasar I. Leopold, bu kadar büyük bir mirasın doğrudan doğruya kendilerine verilmesinin Avrupa'nın diğer devletleri, bilhassa İngiltere tarafından, hoş görülmeceğini düşünerek, İspanya tahtına erkek evlâtlarından birini namzet gösterdiler. XIV. Louis, torunu Philippe d'Anjou'yu ileri sürdü; I. Leopold da, ikinci oğlu Karlı namzet gösterdi. Fakat bununla, o devrin en büyük diplomatı sayılan, İngiltere kralı Giyyom d'Oranj asla tatmin edilmiş değildi. Bir Bourbon veya Habsburg prensi tek başına İspanya Monarşisini tevarüs ederse, Avrupa devletler müvazenesinin bozulması muhakkaktı. Hele İspanya'nın hâkim olduğu sahalar Avrupa'da ve bilhassa Amerika'da Fransızların eline geçecek olursa, bundan İngiltere'nin ve Hollanda'nın mutazarır olacaklarında şüphe yoktu; İspanya'nın imalâtı bir müddettenberi azaldığından, buralara İngiliz ve Hollanda malları ithal edilmekte idi. Giyyom d'Oranj, bundan ötürü, ne XIV. Louis'nin ve ne de I. Leopold'un İspanya tahtı hakkındaki plânlarını tasvip etmedi. Mamafih 1698 de İngiltere, Hollanda ve Fransa arasında bazı hususta anlaşma yapıldı ve İspanya Monarşisinin ilk bölümü muahedesi imzalandı (11. Birinciteşrin 1698).

Bu taksim projesi İspanya'da malûm olunca, bütün İspanya ahalisi fena halde sinirlendi; buna Charles de kızdı ve Monarşinin bütünlüğünü muhafaza etmek suretiyle, Bavyera prensi Joseph Ferdinand'ın, İspanya tahtının yegâne varisi olduğuna dair bi vasiyetname tanzim etti (28. XI. 1698). İspanya kralının bu hareketi Nemse Çasarı tarafından şiddetle protesto edildi. Henüz yedi yaşında olan Joseph Ferdinand İspanya'ya gönderilmek üzere iken, esrarengiz bir şekilde öldü. Bu durum karşısında, Giyyom d'Oranj'ın ve XIV. Louis'nin diplomatları arasında yapılan uzun müzakerelerden sonra, İspanya Monarşisinin ikinci bölümü plânı tanzim olundu (Mart 1700). Buna göre: İspanya, Belçika ve Amerikan kolonileri Nemse Çasarı'nın oğlu Karl'a; Napoli ve Sicilya'dan başka Lorraine dükalığı Fransa'ya verilecekti; Lorraine dükü de Milâno ile tatmin edilecekti. Bu plân I. Leopold tarafından kat'iyetle reddedildi; İspanya'da da hiç bir veçhile tasvip olunmadı.

Bunun üzerine, II. Charles, Monarşinin bütünlüğünü muhafaza edebilmek için, XIV. Louis ile anlaşmağa karar verdi. Bu maksatla Philippe d'Anjou'yu İspanya Monarşisinin yegâne varisi olacağını kabul etti; bu hususta papa XII. Innosan ile de anlaştı. İspanya asilzadeleri ve nüfuz sahibi kimseler de bunu muvafık buldular. II. Charles, Philippe d'Anjou'nun yegâne varisi olduğunu, fakat Monarşinin hiç bir veçhile parçalanamayacağını bildiren bir vasiyetname hazırladı (2. Birinciteşrin 1700). Bu vak'adan dört hafta sonra İspanya kralı öldü ( 1. İkinciteşrin 1700).

XIV. Louis II. Charles'in ölümü haberini alınca, üç gün düşündükten sonra, verdiği kararı tatbik için harekete geçti. Bununla, Giyyom d'Oranj'a karşı giriştiği taahhüdü bozmuş oluyordu. Fransa'nın, İngiltere ve aynı zamanda Nemse Çasarlığı ile harbe girişmesi muhakkaktı. Fakat fransız kralının, son Türk harbinde yorgun düştüğünü zannettiği, Avusturya'dan fazla endişe etmediği anlaşılıyor. XIV. Louis. 16 İkinciteşrin 1700 tarihinde, torunu Philippe d'Anjou'yu İspanya Monarşisinin hükümdarı ilân etti. İngiltere bir müddet seyirci kaldıktan sonra Fransa'ya karşı harekete geçti ve az bir zaman sonra Belçika, Ren boyları, Şimali İtalya ve İspanya harp sahnesi oldu. 1701 den 1713 e kadar devam eden bu mücadele "İspanya veraseti harbi,, adıyla maruftur. Bir taraftan: Fransa, İspanya ve Bavyera elektörü; diğer taraftan da: İngiltere, Hollanda, Nemse Çasarlığı (Alman preslikleri), Danimarka, Savoie ve Portekiz olmak üzere birçok devlet bu savaşa karıştı; Avrupa'da bu harbe iştirak etmiyen bir iki küçük devlet ve Osmanlı İmparatorluğu kalmıştı.

### ŞİMAL AVRUPASI'NIN DURUMU <sup>5</sup>

XVIII. yüzyıl başının dünya tarihindeki en mühim vak'ası: Doğu Avrupası'ndaki Moskova Rusya'sının bir Rus İmparatorluğu derecesine yükselmesidir. Rusya buna muvaffak olabilmek için, o sıralarda Şimal Avrupa'sının en kuvvetli devleti olan İsveç'e karşı uzun ve çetin bir mücadele yapmak mecburiyetinde kalmıştı. Gus-

<sup>5</sup> Samuel E. Bring, *Karl XII. Till 200-arsdagen av hans död. Under medv. av Hjärne, Carlquist, Herlitz, Uddgren, Stille, Sörensson, Schartau, Naumann, Lagermark. Stockholm 1918. Aynı müellifin, Bibliografisk handbok till Sveriges historia. Stockholm 1934, 385 s. ve devamı.*

taf Adolf zamanında (1611-1632) büyük devletler sırasına giren İsveç, Karl X. Gustaf'ın (1654-1660) fütuhatiyle daha büyümüşü. 1617 de Stolbovo sulhu ile Ruslardan Fin körfezinin şark mntakasını; Westfalya sulhu ile Almanya'nın şimalindeki birçok mühim deniz üslerini (Bremen, Wismar, Verden, Stralsund ve Stettin); 1660 da aktedilen Oliva sulhu ile de Lehlilerden Estonya ve Livonya'yı ele geçiren İsveç, XVIII. yüzyıl girerken Baltık havzasının en kudretli bir devleti idi. İsveç'e tâbi yerlerin kısmı azamı anavatandan uzak ve dağınık bir halde olduğundan müdafaası kolay değildi. İsveç'in fazla kuvvetlenmesini çekemiyen komşularının, günün birinde bundan istifadeye kalkışacakları muhakkaktı.

Rusya tahtına Çar Petro<sup>6</sup> gibi bir şahsın geçmesiyle (1689) Rusların eski fütihat plânları yeniden canlandı. Petro, daha küçük yaştanberi maruz kaldığı tesirler ve yetiştiği muhitin icabı olarak, Rusya'ya Avrupa tekniğini ve Avrupa ordu teşkilâtını sokmağa karar vermişti. Çar bunu yapmak isterken: Bir taraftan Türkleri Karadeniz sahillerinden (ve hattâ Avrupa'dan) kovmak, ve diğer taraftan Rusya'yı açık denizlere ulaştırmak arzusunda idi. Osmanlı İmparatorluğunu 1683 tenberi "Mukaddes Liga," devletleriyle mücadele halinde bulunmasından istifadeye karar verilmiş, ve 1695 te anî olarak Azak kalesine bir rus hücumu vaki olmuştu. Azak kalesi bu ilk rus taarruzuna dayanmıştı. Petro burayı alabilmek için harp gemilerine ihtiyaç olduğunu anlamış ve 1695/6 kış ve baharında, Voronej şehrindeki tersanelerinde birçok harp gemisi yaptırmış ve bahar gelince bunları Don üzerinden sevk ederek, Azak kalesini anî bir hücumla zaptetmişti (Temmuz 1696). Azak denizinin sahil boyu (70-80 klm.) da Rusların eline geçmişti. Petro'nun emriyle burada (Tayğan) adıyla bir deniz üssü ve kalesi inşa edildi. Az bir zaman sonra Azak denizinde kuvvetli bir rus donanması meydana geldi. Çar'ın emeli Karadeniz'e çıkmaktı. Fakat Nemse Çasarlığı ve Venedik Cumhuriyeti Türk harbine nihayet vermek istediklerinden -daha doğrusu İspanya vareseti meselesinin ortaya çıkması üzerine- Karlofça sulh müzakerelerine başlanmıştı. Çasar, Rus'ların Kerçboğazı'nı elde etmek ba-

<sup>6</sup> Büyük Petro'ya dair belli başlı eserler: M. M. Bogoslovskij. *Petr I. Materialy dlja bibliografii*. OGI 1941, T. 1, 2. N. Ustrjalov, *Istorija carstvovanija Petra Velikago*, St. Psgb TT 1, 2, 3, 4, 6. *Pis'ma i bumagi Petra Velikago*, St. Psgb 1888. T. 1.

bindaki taleplerini iltizam etmedi. Bundan dolayı Osmanlı İmparatorluğu ile Avusturya, Venedik ve Lehistan arasında aktedilen Karlofça muahedesine (1699 İkincikânun)<sup>7</sup> Rusya girmedi. Çar Petro tek başına Türklerden bir şey alamıyacağını bildiğinden, nihayet Türkiye ile bir sulh aktine muvafaket etti. Rus Çarı, Türklerden alamadığını başka bir sahada telâfi etmeği düşünüyordu: İsveç'ten Baltık sahillerini zaptetmekle denizlere ulaşmak mümkün olacaktı.

1697 de İsveç kıralı XI. Karl ölünce, tahta, henüz 15,5 yaşında olan XII. Karl geçmişti.<sup>8</sup> İsveç'in başında bir çocuğun bulunmasından Rusya, Danimarka, Saksonya ve Lehistan istifadeye karar verdiler; müştereken hareket plânlarını hazırlamağa başladılar. İsveç ile Danimarka arası, Şlezvig (Schleswig) ve Holştayn (Holstein) yüzünden ötedenberi açıktı. Danimarka bu defa münakaşalı sahayı tamamıyla ele geçirmeğe karar vermişti. 1697 de Lehistan tahtına seçilen, Saksonya elektörü Friededrich II. Auğust (Nalkıran) Livonya'yı ele geçirmek niyetinde idi. Çar Petro ise "eba ve ecdadının malikâneleri olan,, Neva mansabı (Ingermanland) ve Estonya üzerine gözlerini dikmişti. Bu üç devlet, emellerini gerçekleştirmek maksadiyle, İsveç aleyhinde bir "Üçler ittifakı,, aktettiler. Bu anlaşmanın ilk safhası sarahatle belli olmamakla beraber, meydana gelmesinde bilhassa Çar Petro'nun büyük bir rol oynadığı malûmdur. Rus Çarı 1697-8 de yaptığı ilk Avrupa seyahatinden dönerken, 1698 Ağustosunda, Rus-Leh hududuna yakın Rawa şehrinde, II. August ile görüşmüştür. İsveç'e karşı müşterek hareketin işte burada ilk defa bahis mevzu olduğunu biliyoruz<sup>9</sup>. O sıralarda, İsveç'e karşı entrikalariyle nam kazanan Livonya'lı Patkul'un da bu "Üçler ittifakı,,nın aktinde mühim bir rolü olmuştur. Gizli diplomatik müzakereler neticesinde nihayet bu üç devlet arasında birer muahede imzalandı. 1699 Mayısında Danimarka ile Saksonya (Lehistan), 1699 Ağustosunda Rusya ile Danimarka, ve aynı yılın İkinciteşrininde Rusya ile Saksonya (Lehistan) arasında tecavüzl ve tedafii ittifaklar aktedildi.

<sup>7</sup> Bu muahedeye dair kaynak ve bibliyografya: Akdes Nimet Kurat, *İsveç kıralı XII. Karlın hayatı ve faaliyeti*, İkinci bölüm, S. 1.

<sup>8</sup> S. E. Bring (not 5 te a.g.e.); A. N. Kurat, *İsveç kıralı XII. Karlın hayatı ve faaliyeti*. İstanbul 1940.

<sup>9</sup> N. Ustrjalov, y.a.g.e. III, 185-187.



Bu anlaşmaya göre: 1700 yılında Ruslar Estonya'ya, Saksonlar Livonya'ya ve Dan'lar da Schleswig'e aynı zamanda taarruza geçeceklerdi. Çar Petro, İsveç'e karşı kararlaştırılan harp yüzünden, bu sıralarda İstanbul'da yapılmakta olan müzakerelerin hızlaştırılmasını ve bazı hususta "fedakârlıklar,, da bulunulmasını emretti. Bunun üzerine 3/13 Temmuz 1700 tarihinde Türkiye ile Rusya arasında otuz sene için bir barış aktedildi <sup>10</sup>.

Şu cihet enteresandır ki, İsveç'e karşı büyük bir fırtına kopmak üzere iken, İsveç'in Moskova'daki elçisi Kniperkrona'nın hiç bir şeyden haberi yoktu; bilâkis, Petro'nun Rusya ile İsveç arasında aktedilen bütün sulhları ve anlaşmaları tutacağı iddia edilmişti. Çar da, 20 İkcinciteşrin 1699 da, Stockholm'e bir elçi heyeti gönderip, dostluğunu izhar edince, Rusya'nın dostluğu hakkında şüphe kalmamıştı.

Şimal harbi, II. August kuvvetlerinin Şubat 1700 de Livonya'ya hücumlarıyla başladı. Martta Danimarkalılar Schleswig'e taarruza geçtiler; aynı yılın 30 Ağustosunda da Ruslar Estonya'ya girdiler. Fakat, XII. Karl derhal mukabil taarruza geçti ve düşmanlarının plânlarını altüst etti. Neticede harp, evvelce tasarlananın hilâfına olarak, uzadı ve hiç beklenmeyen bir tarzda gelişti.

#### İSPANYA VERASETİ HARPLERİ<sup>11</sup>, UTRECHT VE RASTATT BARIŞLARI

Batı Avrupa'sındaki harp hareketleri Bavyera elektörünün Şubat 1701 de Hollanda'ya hücumu ile başladı. Mayısta da Avusturya kuvvetleri Prens Eugene de Savoie'nin kumandasında Şimalî İtalya'ya girdiler. 9 Temmuz 1701 de,, Carpi yanında Fransızlar mağlûp edildiler. 7 Eylül 1701 de Deniz Devletleriyle (İngiltere ve Hollanda) Avusturya arasında Fransa'ya karşı "Büyük ittifak,, (Grande Allinace) aktedildi. 1702 Eylülünde, İngiliz kuvvetleri dük Marlborough'un (John Churchill) kumandası altında Belçika'ya geldiler. 1703 te Portekiz de İngiltere tarafından harbe katıldı. 20 Eylül 1703 te Bavyera dükü Max Emanuel, müttefik kuvvetlerini Höchstädt yanında yendikten sonra, Fransız ve Bavyera orduları Cenubî Almanya'yı işgal ettiler ve Viyana'yı tehdiye başladılar. 4

<sup>10</sup> Polnoe Sobranie Zakonov Rossijskoj Imperii T. IV. N. 1804.

<sup>11</sup> Buna dair bibliyografya: *The Cambridge Modern History*, V. chap. XIV.

Ağustos 1704 te İngilizler Cebelüttarik limanı ve şehrini işgal ile, Akdeniz yolunu kontrolleri altına aldılar. 13 Ağustos 1704 te Marlborough ve Prens Eugen'nin müşterek kuvvetleri Höchstädt-Blindheim yanında, Bavyera ve Fransız ordularına karşı büyük bir zafer kazandılar. 23 Mayıs 1706 da Marlborough, Ramilles yanında ikinci büyük zaferini kazandı; aynı yılın 26 Mayıs'ında Prens Eugen Turino yanında Fransızları yendi. 1707 de müttefikler İspanya'yı zaptetmek için birçok hareketlerde bulundularsa da, muvafak olmadılar. 11 Temmuz 1708 de Marlborough ve Prens Eugen Oudenarde yanında Fransızları mağlûbettiler. 11 Eylül 1709 da Malplaquet mevkiinde Müttefikler zafer kazanmalarına rağmen, katî netice elde edemediler. 1710 da İngiltere'de Whig partisinin sukutu ve Tory partisinin iş başına gelmesiyle sulh, taraftarları galebe çaldılar ve 1711 de Marlborough'un başkumandanlıktan azlini mütaakıp, XIV. Louis ile sulh müzakerelerine girişmek mümkün oldu. Uzun müzakerelerden sonra 11 Nisan 1713 de Deniz Devletleri ile Fransa arasında Utrecht barışı akdedildi. Fransız kuvvetlerinin bazı muvaffakiyetleri üzerine Viyana sarayı da sulhun akdine muvafakat etti ve 7 Mart 1714 de Rastatt'ta barış imzalandı.

Utrecht muahedesiyle İngiltere'nin elde ettiği muvaffakiyetler iki bakımdan mühimdi<sup>12</sup>. Evvelâ: Fransanın Avrupa kıtasında hâkim bir duruma gelmesine mani olunmuş ve kıtada bir tek büyük devletin teşekkülüne meydan verilmemişti. İkinci cihetten: Büyük Britanya'nın deniz hâkimiyeti ve dünyanın her tarafındaki ticaret imtiyazı sağlanmıştı; bilhassa menfur "Assiento", uzlaşması ile İngiltere senede 4800 zencinin Cenubî Amerika'ya idhali imtiyazını ve inhisarını elde etmişti; bununla zenci (köle) ticareti İngilizlerin en büyük varidat kaynağı oldu. Alman tarihçileri<sup>13</sup>, İngiltere'nin "Müttefiklerini yarı yolda bırakarak,, Utrecht barışı ile büyük menfaatler elde ettiklerini ileri sürüyorlar. Sovyet - Rus tarihçileri de İngiltere'nin "tamamiyle İngilizvari, yani müttefiklerine haber vermeksizin,, hareket ettiklerini yazıyorlar<sup>14</sup>. İngiliz tarihçileri ise Utrecht uzlaşmasını parlak bir sulh (excellent peace) diye

<sup>12</sup> G. M. Trevelyan, *History of England*, 499-500 p.

<sup>13</sup> K. F. Beckers *Weltgeschichte*, 7. B. S. 44 ff.

<sup>14</sup> S. V. Bachruşin ve başkaları, *Istorija diplomatii*, T. I. Moskva 1941. S. 254: Istinnno po-anglijski, t.e. za spinoj u svoich sojuznikov.

vasıflandırıyorlar ve bu barış vesikasıyla İngiliz Hariciye Nazırı St. John'un (Lord Bolingbroke) büyük bir Devlet adamı ve diplomat olduğunu isbat ettiğini yazıyorlar<sup>15</sup>.

İngiltere bu parlak muvaffakiyetini her şeyden önce, hem büyük bir diplomat hem de yüksek bir asker olan John Churchill'in (Lord Marlborough) faaliyetine medyundu. Marlborough gayet entrikacı, ahlâksız ve hatta devlet hazinesini çalan, bir adam olmakla beraber - Fransa'ya karşı zafer kazanmak yolunda hiç yorulmadan yıllarca çalıştı ve muvaffak oldu. Şu cihet enteresandır, ki İngiliz zaferleri, bizzat İngiliz tarihçilerinin de işaret ettikleri gibi, hep "İngiliz olmıyan milletlerin,, kanı ile kazanılmıştı; ezcümle Blindheim meydan muharebesinde Marlborough'un ordusu 9 bin İngiliz ve 36 bin Alman'dan ve Flamandan ibaretti<sup>16</sup>.

### ŞİMAL HARBİNİN SEYRİ<sup>17</sup>

Saksonya elektörü ve Lehistan kralı II. August'un kuvvetleri Şubat 1700 tarihinde Livonya hudutlarını aşarak Riga kalesini ele geçirmek istedilerse de muvaffak olamadılar. Aynı şekilde Mart ayında başlayan Dan hücumu da büyük bir gelişme göstermedi. Bilâkis harp bu sahada tamamiyle İsveç'in lehine döndü. İsveç kralı XII. Karl, hiç beklenilmeyen bir enerji ile mukabelede bulundu. 25 Temmuz 1700 de İsveç kuvvetleri Kopenhag yakınında karaya çıktılar ve Dan'ları yenerek sulha icbar ettiler (18 Ağustos 1700, Travendal sulhu). XII. Karl, bu zaferini mütaakıp, bir müddettenberi Ruslar tarafından muhasara edilmiş olan, Estonya'daki Narva kalesinin yardımına koştı ve 30 İkciteşrin 1700 de, 8 bin kişiden mürekkep bir kuvvetle 40 bin neferden müteşekkil bir Rus ordusunu perişan etti. İsveç kralı Rusya içlerine girip, Çar'ı sulha icbar edeceği yerde, Livonya'ya döndü. Buradan Lehistan'a hücumla 19 Temmuz 1702 de Kliszow, ve 13 Şubat 1706 da, Frau-stadt meydan muharebelerini kazandıktan sonra, Saksonya'ya

<sup>15</sup> G. M. Trevelyan, *History of England*, 500 p.

<sup>16</sup> Yine, S. 487, not 1.

<sup>17</sup> Şimal harbine ait en mühim araştırmalar: *Bidrog til den store nordiske Krigs Historie*, Udginge of Generalstaben. Bd 1-7. Kjobenhavn, 1899-1922 Generalstaben. *Karl XII pa slagfältet* Bd 1-4. Stockholm 1918-1919. *Journal de Pierre le Grand, depuis l'année 1698 jusq'à la conclusion de la paix de Neustadt*. Berlin 1773.

girdi. II. August, kendisine dikte edilen bir sulhu imzalamaya icbar edildi (24 Eylül 1706, Altranstadt barışı). Lehistan'da, XII. Karl'ın tasvibi ile, 12 Temmuz 1704 tenberi, Stanislav Leszczyński kralı nasbolunmuştu. İsveç kralının bundan böyle bir tek düşmanı kalmıştı: Rus Çarı Petro!

Ruslar, Narva mağlûbiyetinden sonra, İsveçlilerin kendilerini takibetmediklerinden faydalanarak, az bir zaman zarfında yeni bir ordu yapmaya muvaffak olmuşlardı. Çar, yeniden taarruza geçti ve Birinciteşrin 1702 de, Neva nehrinin Ladoga gölünden çıktığı mahalde bulunan bir İsveç kalesini ele geçirdi (Schlüsselburg). Bunu mütaakıp, Ruslar Livonya'ya bir akın yaptılar, her tarafı tahrip ve yağma ettiler. 13 Mayıs 1703 te Neva'nın mansabı Ruslar tarafından işgal edildi ve St. Petersburg'un temelleri atıldı. 23 Temmuz 1704 te Estonya'daki Dorpat kalesi Çar'ın eline düştü; bir ay sonra da Narva kalesi de Ruslar tarafından zaptedildi. 1706 da Lehistan'ın büyük bir kısmı rus kıtaları tarafından işgal edilmişti. XII. Karl'ın bütün bu rus terakkisine karşı lâkayt kalmasının sebebi: Her şeyden evvel Lehistan ve Saksonya meselesini halletmek, arkada düşman kalmadıktan sonra rus askerî kuvvetini şiddetli bir darbe ile yokedip, Rusya'yı İsveç'in istediği bir şekilde sulh imzalamaya icbar etmektir.

İsveç kralı 1706/7 kışını Saksonya'da geçirdi. Bu müddet zarfında o devrin en disiplinli ve muktedir bir ordusunu meydana getirdi. XII. Karl bu kuvvetle Çar'ı yeneceğinden emindi. 1707 Ağustosunda İsveç ordusu Saksonya'dan hareketle ikinci rus seferine başladı. Ruslar gayet kısa bir zaman zarfında Lehistan'ı boşalttılar ve Rusya içlerine doğru çekildiler. 14 Temmuz 1708 de, XII. Karl, Berizina nehri boyundaki Holowczyn yanında Ruslara karşı büyük bir zafer kazandı. İsveç kıtaları Dnepri geçip Moskova'ya doğru ilerlemekte idiler. Fakat hudut boyunca 60 kilometre derinliğinde bir saha Rusların kendileri tarafından tahrip edildiğinden, ordunun iaşesi imkânsız bir hale gelmişti. Mesafenin uzunluğu, bilhassa Riga'dan gelmesi beklenen Lewenhaupt ordusunun ve yiyeceklerle mühimmat katarlarının, gecikmesi yüzünden, XII. Karl plânını değiştirdi: Ukrayna istikametinde ilerlemeğe başladı. Daha evvel yapılan müzakerelere binaen Ukrayna hetmanı Mazepa İsveç'lileri Moskova zulmünden kurtarıcılar sıfatıyla karşıladı. Mamafih Rusların süratli müdahaleleri yüzünden Ukrayna ahali-

nin ancak bir kısmı Mazepa'yı takibedebildi. XII. Karl 1708/9 kışını Ukrayna'da geçirdi. Rusya en kritik bir an yaşıyordu. Don Kazakları, Başkurtlar ve Kazan Türkleri, Çar'a karşı isyan halinde idiler. Bu vaziyette XII. Karl rus kuvvetlerini yenersen, Rusya'nın akıbeti gayet fena olacaktı ve ikinci derecede bir devlet mevkiine indirilecekti. Fakat talih Çar'a güldü. XII. Karl, çok arzu ettiği halde, Osmanlı İmparatorluğundan (ve hatta Kırım'dan) hiç bir yardım alamadı; Stanislav Leszczyński de istenilen kuvvetleri gönderemedi. Neticede, 8 Temmuz 1709 da Poltava yanında vukubulan meydan muharebesini (14 bin İsveçli'ye karşı 56 bin Rus) XII. Karl kaybetti ve Osmanlı memalikine sığınmak mecburiyetinde kaldı. Rusya bu suretle, tarihinin en büyük tehlikelerinden birini atlattığı oldu.

### OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN DURUMU VE BABIALİ SİYASETİ

Batı Avrupasında İspanya Monarşisinin akıbeti hakkında büyük bir diplomatik faaliyet yapılırken ve Şimal Avrupasında da İsveç'e karşı "Üçler İttifakı," hazırlanmakta iken, Osmanlı İmparatorluğu ağır bir iç kriz geçirmekte idi. 1699 Karlofça muahedesiyle, Macaristan'ın büyük bir kısmı, Slavonya ve Hırvatistan - Avusturya'ya, Mora da Venedik'e bırakılmıştı. 1700 sulhu ile de Azak kalesi Rusların elinde kalmıştı. Podolya ve sağısahil Ukrayna Lehistan'a terkedilmişti. Bu suretle, Balkanlar Avusturya'nın, Adalar denizi ve hatta Çanakkale Boğazı Venedik'in, Karadeniz de Rusya'nın tehdidine maruz bulunuyordu. 1683 ten 1699 a kadar süren harplerin Osmanlı İmparatorluğunun bünyesi üzerine büyük bir tesir icra ettiğinde şüphe yoktur. Viyana yanındaki bozgunun - bu devir kaynaklarından birinde<sup>18</sup>- baş müsebbibi olarak Kırım Hanı Murat - Gerey gösterilmek istenmişse de, mağlûbiyetin en büyük amili, Avrupa harp usulü ve tekniğinin bizimkine üstünlüğü olmuştur. Otuzyıl harplerinde Avrupa'da yeni harp usulleri meydana gelmişti; bilhassa topçulukta büyük bir inkişaf kaydolunmuştu. Osmanlı devlet adamları, kendilerine has bir gururla, Avrupa'daki bu kabil inkişafı görmek ve tanımak istememişlerdi. İslâmların "kâfirlerden," hiç bir şey öğrenmeğe ve taklid etmeğe

<sup>18</sup> Fındıklılı Mehmet ağa, *Silâhdar Ağa Tarihi*, C. II, S. 82.

ihtiyaçları olmadığı zihniyeti hâkimdi. Diğer taraftan, Osmanlı ordu teşkilâtı, hele Yeniçeri ocağı, epey bozulmuştu. Ordunun yeni esaslara göre teşkilâtlandırılması asla düşünülmüyordu. Halbuki, Rusya'da Çar Petro ıslâhat işine ordudan başlamış ve gayet kısa bir zaman içinde büyük muvaffakiyetler elde etmişti. Karadenizin şimalinde başlıyan değişiklikleri İstanbul'da o zamanda lâyikeyle anlayan birtek devlet adamının bulunmadığı ayrıca kayda değer.

Karlofça muahedesi imzalandığı sırada Osmanlı tahtını işgal eden II. Mustafa,<sup>19</sup> hiç bir şeyi ile temayüz etmeyen alelâde bir sultanı. İstanbul'daki askerî ocakları ve softaların kaprislerinden uzakta kalabilmek maksadiyle, padişah daima Edirne'de oturmayı tercih etmişti. Sultan, devlet işlerinden ziyade kendini ava ve eğlenceye vermiş, devlet işleri Müftü Feyzullah Efendinin elinde kalmıştı. II. Mustafa büyük bir mağlûbiyete uğramış, iktisaden perişan bir hale gelmiş bir imparatorluğu kısa bir zaman zarfında yükseltecek bir hükümdar değildi. Bu devirde Avrupa'da, XIV. Louis, Giyyom d'Oranj, Çar Petro ve XII. Karl, Viyana'da da Prens Eugène de Savoie gibi enerjik şahsiyetler, kabiliyetli diplomatlar ve yüksek kumandanlar bulunurken, Osmanlı devletinin idaresi her itibarla mutavassıt kimselerin elinde idi. Avrupa'da bazı mıntakalar terkedilmiş olmakla beraber, Osmanlı İmparatorluğu o devrin en geniş Devletlerinden biri idi. Nüfusu çok, maddî ve manevî kaynakları gayet zengindi. Fakat, bu devleti en kısa bir zaman zarfında ayağa kaldıracak kuvvetli şahsiyetler meydana yoktu. Devlet idaresindeki bozukluklar, haksız hareketler, suiistimaller ve bilhassa Müftü Feyzullah Efendinin "diktatörlüğü," 1703 Temmuzunda İstanbul'da büyük bir "fitne," ye sebep oldu. Bunun neticesinde II. Mustafa hal'edilerek, yerine III. Ahmet geçirildi (1703-1730). XVIII. yüzyıl başında Avrupa'da gayet mühim vak'alar olurken bu suretle Osmanlı tahtını III. Ahmet işgal etmekte idi.

"Lâle devri," hükümdarı olarak Türkiye tarihinde nam kazanan III. Ahmed<sup>20</sup> bir devlet adamı sıfatıyla, müsbet olmaktan ziyade menfi bir şahsiyettir. Karakteri zayıf, nedimlerinin tesiri altında bulunan, dış siyasette muayyen bir prensip sahibi

<sup>19</sup> Başlıca kaynak: Fındıklılı Mehmet ağa. *Nusretname* (gayri matbu), *Raşit Tarihi* II.

<sup>20</sup> A. N. Kurat, *XII. Karl'ın hayatı ve faaliyeti*. İkinci bölüm, S. 12-22;

olmayan bir hükümdardı. Sadaret mevkiine getirilen nedim sulh taraftarı ise, Padişah da sulhcü; eğer nedim harp isterse, Sultan da harbe muvafakat ederdi. İç siyasete gelince: III. Ahmet, her şeyden önce kendi şahsını ve tahtını korumak yolunda tedbirler almakla meşguldü<sup>21</sup>. Gayet tamahkârdı; buna karşılık gayet zevk ve eğlence düşkünü idi; güzel cariyelerden fazlasıyla hoşlanırdı. Güzel sanatlara, edebiyat ve ilmin bazı şubelerine karşı büyük bir meyli ve istidadı olduğu da malûmdur. Askerî kabiliyetinin gayet mahdut olduğu anlaşılmaktadır. III. Ahmet, XIV. Louis, Giyyom d'Oranj, XII. Karl ve hele Büyük Petro yanında gayet silik kalmaktadır. Bilhassa, fevkalbeşer bir enerji sahibi ve aynı zamanda büyük bir diplomat olan Rus çarı yanında bu Osmanlı padişahı, tam manâsiyle "tenperver nazik bir çelebi," idi. Avrupa tarihinin en mühim devirlerinden biri olan XVIII. yüzyılın başlarında Osmanlı tahtını bu tipte bir padişahın işgal etmesi, Osmanlı devletinin iç ve dış siyaseti üzerine mühim tesir yapmıştır.

Karlofça muahedesinden çok evvel, Osmanlı İmparatorluğunun Akdeniz limanlarında; ticaret sahasında, İngiliz ve Fransız rekabeti belirmişti<sup>22</sup>. Fransızlar, Kanunî Süleyman zamanında elde ettikleri kâpıtülâsyonlardan faydalanmakla beraber, 1583 tenberi İngilizlere de Osmanlı limanlarında ticaret hakkı verilmesiyle<sup>23</sup> Akdeniz ticareti bir Fransız inhisarında olmaktan kurtuldu. İngilizlerin "Levant Company,"<sup>24</sup> leri gittikçe büyüyen bir faaliyetle iş görmekte idi; öyle ki İstanbul'daki elçilik masrafları ve diğer ihtiyaçlar bu şirketten alınan varidatla kapatılıyordu. Türkiye'nin en büyük ihracat limanı İzmirdi. İngiliz'ler, Fransız'lar, Hollanda'lılar, Venedik'liler yün, tiftik ve diğer ham madde satın alıyorlar; mukabilinde kendi mamulâtlarını getiriyorlardı. Türkiye'den en çok mal satın alan devlet İngiltere idi. Akdeniz yolu ile İngiltere'ye giden mühim ticaret emteası arasında kahvenin de büyük bir rol oynadığı malûmdur. İhracatı yasak olmasına rağmen Fransa'ya

<sup>21</sup> De La Motraye, *Voyage en Asie...* Vol. II. m.e. Ferriol Abregé de l'etat present de l'Empire Ottoman. Paris Archives du Ministère des Affaires Étrangères. Correspondance politique, Turquie, vol. 47.

<sup>22</sup> J. K. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, Kap. V.

<sup>23</sup> Ahmet Refik, *Türkler ve kraliçe Elizabet*. Darülfünun, Edebiyat Fakültesi Mecmuası, C. VIII, sayı 5.

<sup>24</sup> Alfred C. Wood, *A History of the Levant Company*, Oxford 1935.

külliyyetli miktarda hububat da satılmakta idi<sup>25</sup>. Fransa, harp esnasında zahire bakımından sıkıntı çektiğinden, Türkiye'den alabildiği hububatla yiyecek sıkıntısından kurtulmağa bakıyordu. Babiâli de, Avrupa'daki harbin uzamasını kendisi için faydalı bulduğundan, Fransa'ya hiç olmazsa bu suretle yardıma çalışıyordu. İspanya veraseti harpleri devamı müddetince Akdeniz'de ticaretin azalmadığı, hattâ arttığı görülmektedir. İzmir'den ve diğer Osmanlı limanlarından alınan gümrük varidatı mühim bir yekûn tuttuğundan, devlet ricali bu ticaretin inkişafı ile yakından alâkadarlardı.

Fransa ile İngiltere arasındaki rekabetin siyasi cephesi İstanbul'da da kendini belli etmeğe başladı. Fransız elçisi Chateaufort, Giyyom d'Oranjin Babiâli tarafından İngiltere kiralı olarak tasdikına mani olmak istediye de, muvaffak olamadı<sup>26</sup>. Karlofça muahedesi aktedilirken, İngiltere'nin İstanbul elçisi Lord Paget, ve Generalstatlar (Holland) elçisi Kolyerin tavassutta bulunmaları, Fransa'nın hiç te hoşuna gitmemişti. Fakat Babiâli mahfillerinde İngiltere'ye karşı tam bir dostluk havası esmekte, Fransızların entrikalarına asla ehemmiyet verilmemekte idi. İngiliz ticaretinden elde edilen faydaların bu hususta mühim bir tesiri olduğu anlaşılmaktadır. Avrupa'da harp başladıktan sonra, Fransız elçisi Ferriol var kuvvetiyle Babiâliyi Nemse Çasarına karşı harbe girmeğe teşviketmişti<sup>27</sup>. Bu maksatla mütemadiyen muhtıralar sunulmakta, nüfuz sahibi kimselere hediye şeklinde rüşvetler takdim edilmekte idi. Fransız elçisinin bu yoldaki bütün gayretleri boşa gitti; Osmanlı Devletini idare edenler, şimdilik her hangi bir harbe başlamak niyetinde olmadıklarını açıkça bildirmişlerdi. Zaten Babiâli bunu istese bile yeni bir sefer açacak durumda değildi.

Karlofça muahedesinden sonra Osmanlı devlet adamlarının birçoğunun, ilk fırsatta elden giden yerleri geri almağı düşünmeğe başladıklarına şüphe yoktur. Fakat bunu tahakkuk ettirmek için müsait bir fısatı gözetlemek icabediyordu. 1701 den sonra fırsat çıkmakla beraber, Babiâlinin siyaseti eskisi gibi devam etmiş, ve elden giden yerleri geri almak hususunda hiçbir adım atılmamıştı.

<sup>25</sup> Ferriol à Torcy, le 3 sep. 1709: Nos vaisseaux chargent du bled presque partout. Archives des Affaires Étrangères, cor. pol. Turquie 48, p. 120.

<sup>26</sup> Zinkeisen, V. Kap. V.

<sup>27</sup> De La Motraye, *Voyages*, II. m.y. Ferriol'un İstanbul'dan raporları - Archives des Affaires Etrangères, cor. pol. Turquie, vol. 44 ten itibaren.



Gerek II. Mustafa ve gerek Müfti Feyzullah Efendi yeni bir harpten kaçınmışlar, akdolunan sulhun muhafazasında azamî gayret göstermişlerdi. III. Ahmed'in tahta geçmesini takibeden yıllarda da bu sulhu siyaset devam ettirildi. İstanbul'daki Fransız elçisinin teşviklerine rağmen, Babiâli Nemse Çasarlığı'na harp ilân etmedi. Hâtta Venedik'e karşı bile her hangi bir teşebbüse girişilmedi.

Azak kalesinin Ruslarda bırakılması İstanbul'da bilhassa büyük bir endişe uyandırmıştı. Bu kayıp, Karadeniz'i tehlikeye düşürdüğü gibi, bu kaleden esir ticareti yapan bazı Yeniçeri zümrelerinin de menfaatlerini haleldar etmişti<sup>28</sup>. Çarın Türkiye hakkında beslediği emelleri malûm olduğundan (Kerç kalesinin istenmesi, reaya arasında Rus propagandası) İstanbulda Rus düşmanlığı gittikçe artmakta idi. Esasen Kırım hanları ötedenberi bu "Moskof gâvuru,"ndan gelmesi muhtemel olan tehlike üzerine Babiâlinin nazarı dikkatini çekmekte idiler<sup>29</sup>. Bu sıralarda Kırım hanı olan Devlet-Gerey<sup>30</sup>, babası gibi, müthiş bir Rus düşmanı idi. Han, 1700 sulhu ile Rusların elde ettikleri kazançlarından müteessir oldu. Babiâli nezdinde bir çok teşebbüslerde bulundu ise de tatmin edilmedi. Bunun üzerine, Çarın İsveçle harbe tutuşmasından bilistifade, Rusya'ya karşı bir harp plânı tertip etti. Osmanlı sadrazamı Daltaban Mustafa Paşa ile anlaştı, Devlet Gerey han, 1702 de bir isyan çıkardı; Daltaban Mustafa Paşa da gûya bunu bastırmak için, kuvvetli bir ordu ile Tuna boyuna hareket edecek ve hanla birleştikten sonra, Ruslara karşı yürüyeceklerdi<sup>31</sup>. Hanın ve sadrazamın bu plânı keşfedildi, Daltaban Mustafa paşa azl ve katledildi. Sadrazamın azlindedir, o sıralarda İstanbul'a gelen ilk Rus elçisi Tolstoy'un da rol oynadığı, Valide sultanı elde ederek, bazı entrikalar çevirdiği anlaşılmaktadır<sup>32</sup>. Bunu mütaakıp Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki münasebet 1700 yılında tesbit edilen esaslara göre devam etti. Çar Petro da, Türkiye tarafından her hangi bir tehlikeye maruz kalmaksızın İsveç harbini yapmak imkânını elde etmişti.

III. Ahmet tahta geçtikten sonra da Türkiye-Rusya arasında

<sup>28</sup> Fındıklılı Mehmet ağa, *Nusretname*.

<sup>29</sup> Evliya Çelebi seyahatnamesi, C. VII. (Selim- Gerey Han'ın sözleri).

<sup>30</sup> Ona dair: A. N. Kurat, *XII. Karl..* İkinci bölüm, S. 45-48.

<sup>31</sup> T. Krylova, *Russko-tureckie otnoşenija*. Ist. Zap. X. (1941).

<sup>32</sup> Yine.

yeni bir gelişme olmadı. Zaten, yeni padişah, bir kaç yıl hep "fitneci,, leri imha ile meşgul olduğundan, dış siyasete fazla ehemmiyet verememişti. Avrupada cereyan eden vak'alardan, zuhur eden fırsatlardan asla istifade edilmedi. 1706 Mayısında sadaret makamına getirilen Çorlulu Ali paşa<sup>33</sup> zamanında da dış politikada her hangi bir değişiklik belirmedi. Yeni sadrazam devletin iç durumunu ıslah bakımından bir çok muvaffakiyetler göstermekle beraber (çok bozuk olan malî vaziyetin düzeltilmesi, donanmanın kuvvetlendirilmesi, yeniçeri ocağında bazı ıslahat), o sıralarda Osmanlı İmparatorluğu idaresinin başında bulunması lâzımgelen bir şahıs değildi. Padişahın tamahkârlığını mükemmel bir şekilde tatmin ve aynı zamanda şahsî servetini de artırmasını gayet iyi bilen Çorlulu Ali paşa<sup>34</sup> dış siyasette tam bir sulhcu idi. Sadrazam "harp zamanındakine nisbeten sulh zamanında daha kolayca iktidar makamında kalabileceğini umuyordu,,. Bundan dolayı gerek Nemse Çasarlığı ve gerek Rusya içinde zuhur eden müşküllerden ve fırsatlardan istifade ciheti düşünülmemiş, veya bilerek kaçınılmıştı. Macaristan'da 1703 tenberi Avusturya'ya karşı, Franz Rakozy'nin idaresinde, bir isyan başgöstermişti. Macarlar müteaddit defa yardım isteyerek Babıâliye müracaatta bulundular, fakat bundan hiç bir netice çıkmadı. Venedik'in tamamıyla yalnız başına kalmasına rağmen, Mora'nın zaptı için de her hangi bir teşebbüste bulunulmadı.

1700 İstanbul sulhunun akdinden sonra Türkiye ile Rusya arasındaki münasebetin esasları şu şekilde karakterize edilebilir: Rus çar'ı Petro Osmanlı devletine karşı aktif bir siyaset takibettiği halde, Babıâli passif bir durumda kalmıştır. Petro, ilk fırsatta, yeniden Türkiye'ye hücumla geçmeği tasarlıyordu. Bu maksatla şimdiden hazırlıklar görülmekte idi. Azak ve Taganrog limanlarında kuvvetli bir rus donanması meydana getirilmişti. Kırıma yakın Özü boyunda yeni yeni kaleler inşa edilmişti. Çar'ın, 1700 sulhuna binaen, İstanbul'a gönderdiği ilk daimî elçisi Tolstoy'a Türkiye'de bir takım gizli faaliyette bulunması için emirler verilmişti<sup>35</sup>. Az bir zaman içinde İstanbul'daki rus elçiliği bir casus ocağı oldu. İstanbul patrikha-

<sup>33</sup> Ona dair: A. N. Kurat, *XII. Karl...* İkinci bölüm, S. 23-27.

<sup>34</sup> Ferriol'nun 14 İnciteşrin 1709 tarihli mektubu. Archives des Affaires Étrangères; cor. pol. Turquie, vol. 48, p. 144.

<sup>35</sup> S. Solovev, *Istoriya Rossii*, III, 1329.

nesi, İstanbul'daki katolik piskopusu, reayadan bir çok kimse Çar hesabına casusluk yapıyorlardı<sup>36</sup>. Rus elçisi bol keseden hediyeler ve rüşvet dağıtarak Osmanlı ricali arasından bazı nüfuz sahibi kimseleri elde etmiş, Babıâlinin Rusya aleyhinde her hangi bir karar almasını önlemeğe çalışıyordu. Azak denizi kıyılarında ve Kırım hudutlarında rus askerî hazırlıklarının artması üzerine, Babıâli, evvelâ Tolstoy ile müzakerelere girişmiş, sonra, 1703 yazın, Çar'a Mustafa Ağa adlı bir zatı elçi olarak göndermişse de bundan hiç bir netice elde edilememişti. Ruslar hudut boyunda tahkimat yapmakta devam ettiler. Petro, Osmanlıların Rusya'ya karşı her hangi bir harekete geçmelerine mani olmak için. Türkiye'yi Çasar'la harbe teşvika karar verdi. Bu maksatla Tolstoy'a lâzımgelen emirler gönderildi. Rus elçisi, fransız elçisi Ferriol ile temas tesis etmiş, fakat hiç bir şey elde edememişti. Bir aralık Babıâli Rusyaya karşı gayet yumuşak davrandığından, hatta bir ticaret anlaşması bile yapılmıştı.

Çorlulu Ali paşa'nın sadareti zamanında, iş başında bulunan Reisülküttap (yani Hariciye Nazırı) Abdülkerim Efendi ile Şeyhülislâm Ebezade Abdullah Efendi Rusya ile dost geçinmek taraftarı idiler. Sadrazam ve onun tesiriyle III. Ahmet kendisi de aynı prensibi tavsibetmişlerdi. Mamafih, Rusların gittikçe kuvvetlenmeleri İstanbul'da endişe ile takibedildiğinden, bazı ihtiyat tedbirleri de alınmıştı. Ezcümle Kerç boğazında Yenikale inşa edilmekle<sup>37</sup>, Karadenizin medhali muhafaza altına alınmış sanılıyordu. Çorlulu Ali paşa tarafından, huduttaki rus kalelerinin yıktırılması hususunda Tolsto'ya teklifler yapıldığı da anlaşılmaktadır. Çorlulu Ali paşa da dahil olmak üzere, Babıâli ricalinin Rusya'da Petro tarafından yapılan yeniliklerin mahiyetini anlamadıkları görülüyor. Rusya'nın gün geçtikçe büyük bir askerî devlet oluvermesini İstanbul'da kimse idrak edememiş; hele bu devletin pek yakında Osmanlı İmparatorluğunun başına bir belâ kesileceğini kimse önceden görememiştir. Bundan ötürü, İstanbul sarayı Karadenizin şimalinde olup biten vak'alar karşısında tamamiyle bigâne kaldı. Halbuki kendi varlığını muhafaza etmek isteyen her devlet komşularının ahvali ile alâkadar olmak ve yanı başında kuvvetli bir as-

<sup>36</sup> Yine, m.y.

<sup>37</sup> Fındıklılı Mehmet ağa, *Nusretname*. Başvekâlet Hazinei Evrakı, *Mühimme Defteri* 114, S. 142-43; Zilhicce sonu 1114 (Mart-Nisan 1705).

kerî kudretin meydana gelmesine imkân vermemeğe dikkat etmek mecburiyetindedir. Şayet böyle bir devlet teşekkül etmişse, ilk fırsatta onu ezmeli ve kuvvetten düşürmeğe çalışmalıdır. Realist politikanın esasları budur. Halbuki bu sıralarda Osmanlı siyasetini idare edenler bu basit prensibi asla nazarı itibare almadılar ve Karadenizin şimalinde kudretli bir Rusya'nın meydana gelmesine, zühur eden fırsattan faydalanarak, mani olmağa çalışmadılar.

Büyük Petro'nun idaresinde süratle ilerlemeğe başlayan Rusya'nın daha fazla yükselmesine mani olmak için mükemmel bir fırsat zuhur etmişti: İsveç kralı XII. Karl'ın Çar'a karşı harpleri ve 1708 de Ukrayna'yı işgali ile Rusya fevkalâde tehlikeli bir duruma düşmüştü. Çorlulu Ali paşa, 1707 yazında, XII. Karl rus seferine başlarken, Bender muhafızı Yusuf paşa vasıtasıyla İsveç kralına bir elçi göndererek Türkiye'nin sempatisini ve icabettiği takdirde yardım edeceğini bile bildirmişti<sup>38</sup>. Halbuki XII. Karl 1708/9 kışı Ukrayna'da iken, Çorlulu Ali paşa zuhur eden bu bulunmaz fırsattan istifadeyi asla düşünmedi. O sırada Don Kazakları arasında Çar'a karşı bir isyan çıkmıştı; Kazaklardan İstanbul'a elçiler gelerek padişahın yardım istemişlerdi. Ukrayna hetmanı Mazepa'da, XII. Karl'a iltihak ettikten sonra, İstanbul'a adamlar gönderip yardım istedi<sup>39</sup>. İdil-Ural sahasında rus zulmüne dayanamıyarak isyan çıkaran Başkurtlar da sultandan muavenet dilemek için bir elçi gönderdiler<sup>40</sup>. En mühim cihet te Kırım hanı Devlet Gerey'in bu fırsattan istifade ile Kırım kuvvetlerinin İsveç kralına yardıma gönderilmeleri için Babıâli'den müsaade istemesi oldu. Babıâli bütün bu dilekler ve ricalar karşısında "sağır ve kör,, kaldı, Çorlulu Ali paşa Ruslar tarafından sebebiyet verilmedikçe barışı bozmayacağını bildirdi. Anlaşılan Türk devlet adamları vak'aların nasıl bir şekilde gelişeceğini passif bir şekilde beklemeğe karar vermişlerdi. Hiç olmazsa Azak kalesini geri almak imkânı zuhur etmişken, fırsattan istifade etmek asla düşünülmüyordu. 8 Temmuz 1709 da İsveçlilerle Ruslar arasında yapılan ve XII. Karl'ın yenilgesiyle biten, Poltava meydan muharebesine Kırım kuvvetlerinin iştiraki, hele Osmanlıların mudahalesi, durumu Rusların aleyhine çevireceğine şüphe yoktu. Bu suretle Rusya, 1709

<sup>38</sup> Raşit tarihi, III, 291-92.

<sup>39</sup> S. Solov'ev, *Istoriya*, III. 1537.

<sup>40</sup> *Istoriya Tatarii v materialach...* Akad. nauk SSSR. 1937, S. 392-396.

yazında, uçurumun kenarında bulunurken, Çorlulu Ali paşa'nın passif politikası yüzünden, büyük bir mağlûbiyetten kurtuldu. Babıâli'nin böyle "ihtiyatkâr ve tarafsız,, siyasetinde, rus elçisi Tolstoy'un "altın ve kürklerinin,, de rolü olduğu malûmdur.

XII. Karl'ın Osmanlı topraklarına ilticasından sonra, Türk-Rus münasebetlerinde yeni bir gelişme görüldü. Babıâli, İsveç kiralını himayesi altına almakla Rusya'ya karşı pek te dostnae olmayan bir harekette bulunmuştu. XII. Karl'a, gerek padişah ve gerek Çorlulu Ali paşa tarafından bir takım vaidlerde bulunuldu; mülteci kırala, "salimen ve emniyet içinde,, memleketine gidebilmesi için kuvvetli bir muhafız kıtası (escorte) verileceği bile söylendi<sup>41</sup>. Halbuki, Çorlulu Ali paşa'nın, XII. Karl'ın Türkiye'ye ilticasından istifadeyi düşündüğü anlaşılmaktadır; Çar'a tazyik yaparak ötedenberi muallâkta kalan meseleleri halledebileceğini umuyordu: Bunlar arasında 1700 sulhunun Ruslar tarafından tecdidi vardı; bu suretle barış yeniden garanti edilmiş olacaktı. Tolstoy ile yapılan müzakerelerden sonra, nihayet 1709 yılının sonunda Rusya ile arada mevcut barış yenilendi; ayrı bir madde ile de, Çar, İsveç kiralının Lehistan'dan geçip gitmesine muvafakat etti. Fakat XII. Karl bu uzlaşmayı tanımak istemedi; çünkü Lehistan üzerinden küçük bir kıtanın himayesi altında giderken Rusların eline düşmekten korkuyordu. Diğer taraftan İsveç kiralının esas gayesi Türkiye'yi Rusya'ya karşı harbe sokmak ve Çar'ı mağlûp ederek, İsveç'in büyüklüğünü muhafaza edebilmektir. Halbuki Çorlulu Ali paşa kiralın bu plânını tasvibetmek şöyle dursun, XII. Karl'ı Çar'ın eline düşürecekmiş gibi şüpheli bir vaziyet almıştı. Bundan ötürü, İsveç kiralı sadrazama karşı mücadeleye başladı ve Çorlulu Ali paşa'nın azline çalıştı. Bu maksatla, 1703 tenberi kırala hizmet etmekte olan, Leh asilzadelerinden Stanislaw Poniatowski'yi İstanbul'a gönderdi<sup>42</sup>. Hem zeki bir diplomat, hem de bir general olan Poniatowski İstanbul'da saray mahfilleri ve hatta Valdesultanla münasebet tesisine muvaffak olmuştu; çevirdiği mahirane entrikalar neticesinde nihayet 15 Haziran 1710 tarihinde Çorlulu Ali paşa azledildi. Mazul Sadrazam Rusların barış maddelerine aykırı hareketlerine karşı göz yummakla ve vaziyet hak-

<sup>41</sup> Poniatowski, *mémoires*; A. Stille, *Karl och Porten*. (Bring tarafından çıkarılan eserde) S. 348.

<sup>42</sup> Poniatowski, *mémoires*: Mektupları-Stockholm, Riksarkivet, Turcica.

ında padişaha doğru malûmat vermemekle ittiham edilmişti. Poniowski'nin bu muvaffakiyetine, o sıralarda III. Ahmed'in nedimi ve damadı olan Silâhtar Ali paşa ile, Darüssaade ağası Uzun Süleyman'ın yardım ettikleri malûmdur. Diğer taraftan, Çorlulu Ali paşa'nın gayet şiddetli ve sırasına göre zorbaca rejimi halk arasında memnuniyetsizliğe sebep olmuş ve padişah da "ahali tarafından sevilen,, bir zatı sadarete getirmek suretiyle halkı memnun etmek istemişti. Bunun içindir ki sadaret mührü, "fazıl, âdil ve kâmil,, olan, Köprülüzade Numan paşa'ya<sup>43</sup> verilmişti.

Numan Paşa'nın sadarete geçmesinden bir hafta sonra, Poniowski yeni sadrazamla uzun bir konuşma yaptı. Bu münasebetle bilhassa Doğu Avrupası ile bağlı bütün problemler hakkında etraflıca görüşüldü. Poniowski çok açık bir şekilde Rusların müstakbel plânlarından bahsetti; Çar'ın Polonya, Litvanya, Volinya eyaletlerini ele geçirdiğini, şimdi sıranın Buğdan ve Eflâk'a geldiğini; Kırım'ın bir hamlede Ruslar tarafından zaptı mümkün olduğunu, Çar'ın bir defa Tatarları ortadan kaldırırsa İstanbul'a kadar yürüyebileceğini, birer birer anlattıktan sonra, bu tehlikenin ancak Türkiye ile İsveç arasında bir ittifak akti ve müşterek harekete geçmekle önlenebileceğini ileri sürdü<sup>44</sup>. Zaten XII. Karl, bir müddettenberi İsveç'le Osmanlı devleti arasında, Stanislav Leszczyski de dahil olmak üzere, bir ittifak aktini düşünüyordu; kiralın fikrine göre: Ancak bu suretle Rusya'yı yenmek, "komşuları için zararsız bir hale koymak,, mümkün olacaktı. Çorlulu Ali Paşa Rusya ile sulhu bozmak istemediğinden, bu plâni kabul etmemiştir. Halbuki Köprülüzade Numan Paşa'nın bunu tasvip ettiği anlaşılmaktadır. 1710 yaz aylarında, gerek saray mahfillerinde ve gerek ahali arasında Ruslara karşı kuvvetli bir düşmanlık havası esmeğe başlamıştı. Buna sebep Çar'ın Osmanlı sınırlarındaki ve bilhassa Azak denizi kıyılarındaki askerî hazırlıkları, reaya arasında rus propagandası, ve Lehistan'ın tamamıyla rus nüfuzu altına girmesi idi. Devlet Gerey Han Babiâli'nin bu cihetlere mütemediyen nazarı dikkatini çekmişti; şimdi XII. Karl da Bender'den gönderdiği raporlarda bu noktalar üzerinde durmakta idi.

İstanbul'daki fransız elçisi Ferriol da Rusya tarafından başgös-

<sup>43</sup> A. N. Kurat, *XII Karl...* İkinci bölüm, S. 229 ve devamı.

<sup>44</sup> Poniowski'nin mektubu No. 13. (Stockholm, Riksarkivet, Turcica).

teren tehlikeyi Osmanlı devlet ricaline anlatmağa çalışıyordu. Çar'ın bir müddettenberi Deniz Devletleriyle iş birliği yapması, İngiliz ve Hollanda tüccarlarının Rusya'dan büyük menfaatler elde etmeleri üzerine, Fransız hükûmeti Rusya'nın bu durumunu kendisi için zararlı telâkki ettiğinden, Ferriol'a Türkiye'nin Rusya ile arasını açması için lâzımgelen talimat gönderilmişti; Türkiye, mademki Nemse Çasar'ına karşı harbetmek istemiyordu, o halde Rusya ile harbetmeli idi. Fransızların düşüncelerine göre: Türkiye'yi şimdiki ihmalkârlığından çıkarmak Fransa için çok faydalı olacaktı; çünkü, Babiâli Rusya ile harbe giriştiği takdirde, Avusturya'nın müdahalede bulunmaması için, Fransa'nın Çasar'la bir sulh aktetmesini istemeyecek, ve bundan ötürü Türk nazırlarının gururu azalacak, Fransız isteklerini daha kolaylıkla tatmin edeceklerdi<sup>45</sup>. Fransa'nın 1709 dan itibaren Türkiye'de takip ettiği siyasetin şu üç noktada toplandığı malûmdur: 1 — Fransa'nın ihtiyacı olduğu bütün zahirenin satın alınabilmesi hususunda Babiâli'den izin koparmak; 2 — Halihazırda Nemse Çasar'ına harp ilânını istemiyen Türk hükümetinin Çar'la arasını açmak; 3 — İsveç kiralına memleketine dönmesi için lâzımgelen imkân ve vasıtaları bulmak<sup>46</sup>. Gerek Ferriol ve gerek, 1710 Mayısında onun yerine gelen yeni Fransız elçisi, Des Alleurs'ün bu sıralarda İstanbul'da takip ettikleri siyasetin içyüzü bilhassa ilk iki nokta üzerinde toplanmış bulunuyordu. Fransa, Habsburg'lara karşı Osmanlı devletini tabii müttefiki telâkki etmekte idi. Kanunî Süleyman ve I. François zamanındanberi iki devletin işbirliği her iki taraf için faydalı olmuştu; fakat bu işbirliğinden en çok Fransa'nın kazandığı malûmdur. Buna rağmen Fransız devlet adamları Türkler hakkında en çirkin tabirler kullanmaktan asla geri kalmamışlardır; Türklerin ve Türkiye'yi idare edenlerin karakterlerine dair şunları söylemişlerdir: "Les Turcs ayant toujours un fond d'infidelité dans le coeur<sup>47</sup>", yahut "des Barbares dont la ferocité augmente tous les jours<sup>48</sup>", ve "joignent à l'ignorance, à l'avarice naturelles aux Turcs un troisieme vice qui est l'orgueil<sup>49</sup>", Fransız devlet adamları, Türkleri "sadakatsiz-

<sup>45</sup> Archives des Affaires Étrangères, cor. pol. 48, p. 125.

<sup>46</sup> Yine.

<sup>47</sup> Arch. d. Af. Etr. cor. pol. Turquie, vol. 48, p. 144.

<sup>48</sup> Yine, vol. 53, p. 171.

<sup>49</sup> Aynı y. vol. 47, p. 297.

likle,, ve “kötü ruhlulukla,, ittihat etmekle beraber, Nemse Çsarlığına ve Deniz Devletlerine karşı büyük bir mücadele yapmakta olduklarından Osmanlı devleti ile hoş geçinmek mecburiyetinde idiler. Fransa'nın menfaati Babiâli'nin Çara karşı harbe başlamasını da iktiza ettirdiğinden, Ferriol ve Des Alleurs, XII. Karl'ın İstanbul'daki mümessilleriyle birlikte Ruslar aleyhinde faaliyette bulundular<sup>50</sup>. Diğer taraftan İngiliz elçisi Sutton ve Hollanda elçisi Kolyer, hem devletlerini hem de şahsî menfaatlerini korumak için (Çar her iki elçiye, hele Kolyer'e, külliyetli bir para vâdetmişti) Babiâli ile Rusya'nın arası açılmasına mâni olmak istemişlerdi.

Bu suretle, rus meselesi yüzünden, 1710 yaz aylarında İstanbul'da gayet çetin bir diplomatik mücadele yapılmakta idi. Rus elçisi Tolstoy Çarın menfaatlerini altınlar, kürkler ve bol vâitlerle beslerken herkesten ziyade bu işle alâkadar olan - XII. Karl da, Türk'leri kendi tarafına döndürmek yoluna bütün imkân ve vasıtaları kullanmakta idi. 1710 yaz aylarında Babiâli Mora ve Balkan meselelerini geri plâna bıraktı. Karadeniz ve Kırım'ın emniyeti ile Lehistan meselesini ele aldı. Rusya'nın Türkiye'ye karşı bir tecavüz hazırlığında bulunduğu iyice anlaşılınca, nihayet Çara harp ilânı taraftarları galebe çaldılar. Numan Paşa'nın idaresi, saray mahfillerinde şüphe uyandırdığından, yerine, III. Ahmed'in tamamıyla itimat ettiği Baltacı Mehmet Paşa, sadarete getirildi<sup>51</sup>. 20 İkciteşrin 1710 tarihinde “Meşvereti azimede,, Rusya'ya harp ilân edildi. Baltacı Mehmet Paşa, İstanbul'daki yabancı devletler elçilerine, bu harbin sebeplerini izah ederken: Rusların Türkiye üzerindeki geniş hülyalar beslediklerini söylemiş, ve “Çar, imparator unvanını aldı, günün birinde İstanbul'un zaptını düşünüyor ve Aya-Sofya'da defnedileceği hayallerine kapılmıştır,, demişti<sup>52</sup>. Sadrazam, diğer bir elçiye de: “Çar, erken veya geç Devleti aliyyeye karşı silâha

<sup>50</sup> Ferriol'un 24 Eylül 1709 tarihli mektubundan, vol. p. 126 : j'ay excité le grand Visir autant que j'ay pu par de nouveaux mémoires pour l'engager à cette guerre.

<sup>51</sup> Ona dair: Akdes Nimet Kurat, *XII. Karl...* İkinci bölüm, S. 270 ve devamı.

<sup>52</sup> Sutton'un 8. XII. 1710 tarihli mektubu: That the Czar had pretended precedence of their kings and taken upon himself the title of Emperour. That they knew he promised himself to be one day master of Constantinople, and that he had said he hoped to be buried in the Chruuch of Saneta Sophia. London. Public Record Office State Papers No. 22.



sarılmış ve Aya-Sofya camiine haç koyuncuya kadar silâhını bırakmamağı tasarlamaktadır,, demişti<sup>53</sup>. Görülüyor ki, Babîâli erkânı Çar Petro'nun emellerinden tamamıyla haberdardılar. Buna rağmen, 23 Temmuz 1711 de, Çar ve bütün ordusu Prut yanında kuşatıldığı halde, Baltacı Mehmet Paşa gayet hafif şartlarla bir barış akdetti. Devlet Gerey Han'la XII. Karl'ın haklı olarak ısrarlarına ve muhalefetlerine rağmen akdedilen, hem cehaletin hem de rüşvetin bir eseri olan bu Prut barışı<sup>54</sup>, Osmanlı devletinin o an için menfaatlerini korumağa yaramışsa da, "Rus tehlikesi meselesini,, asla halletmemiş, ancak tehir etmişti.

Prut muahedesinin aktinden bir iki ay sonra Çar'ın hilesi meydana çıkmıştı. Baltacı Mehmet Paşa azledildi; ancak Valide sultanın müdahalesi yüzünden hayatını kurtarmağa muvaffak olduğu anlaşılmaktadır. Prut sulhunun aktinde en büyük suçları olan kâhya Osman ağa ile mektupçu Ömer efendi idam edildiler. İstanbul'da yeniden Ruslara karşı düşmanlık belirdi. XII. Karl'ın mümessilleri ve Fransız elçisi Babîâli'yi Çar'a karşı kıskırtmakta iken, İngiliz ve Hollanda elçileri Rusya ile Babîâli'nin arasını bulmağa çalışıyorlardı<sup>55</sup>. Bilhassa Poniatowski'nin Ruslar aleyhinde büyük gayretler sarfettiği malûmdur. Babîâli'ye birçok siyasi muhtıralar sunulmakta, ve nasıl bir siyaset takip edilmesi lâzımgeldiği hakkında fikir yürütülmekte idi. Bunlardan birinde deniliyor ki: Rusya, Osmanlı devletinin en büyük düşmanıdır; bunun için Türkiye, İsveç ve Leszczyński Lehistan'ı arasında bir ittifak yapılmalıdır; Ukrayna ve Ejderhan'a kadar uzanan saha Rusya'dan alınıp, Osmanlı devleti ile Lehistan'ın idaresine verilmelidir; bu "Üçler,, ittifakına Fransa ve İspanya ithal edilmelidir; bu tahakkuk ettiği takdirde mezkûr devletler Doğu Avrupasında, Orta Avrupa'da, Akdeniz'de hâkim ve nazım rolünü oynıyabilirler. Osmanlı devleti ile İsveç ve Lehistan arasında sıkı bir işbirliği meydana getirilmediği takdirde, rus tehlikesinin önü alınmayacaktır. Poniatowski'nin ve diğer bazı kimselerin bu husustaki gayretleri hiç

<sup>53</sup> Talmann's Bericht vom 21 Janner 1711. Wien, Kriegsarchiv, 1711 Febr. 289 E.

<sup>54</sup> Bu muahedeye dair, tarafımızdan, Türkiye'de ve Avrupa'daki arşiv malzemesinden istifade ile büyük bir eser hazırlanmıştır. Daha muhtasar olarak: A. N. K u r a t, *XII. Karl...* İkinci bölüm, fasıl XVI.

<sup>55</sup> Sutto'nun mektupları (1711-1714). Public Record Office, Stat. pap. No.22.

bir semere vermedi. Bu sıralarda Türkiye'yi kazanmak için Avrupa devletlerinin İstanbul'daki elçileri arasında diplomatik mücadele yeniden alevlendi. Fransız elçisi Des Alleurs, Deniz Devletleri ve Avusturya'ya karşı entrikalar çevirmekte; öteki elçiler de Babiâli'ye, Fransız hükûmetinin ancak kendini düşündüğünü, ve Fransız menfaatlerini korurken, Türkiye'yi tehlikeye atmaktan asla çekinmediğini, geçmişten misallerle, anlatmağa çalışıyorlardı<sup>56</sup>.

Babiâli tarafından iki defa harp ilânını müteakıp - fakat seferin filen başlanmasına imkân verilmeden - Ruslar Prut sulhu maddelerinin bir kısmını (bilhassa Azak kalesini teslimini ve Özü boyundaki kalelerin yıkılmasını) yerine getirdiklerinden, 26 Nisan 1713 tenberi iş başına getirilen Silâhdar damat Ali Paşa'nın<sup>57</sup> takibettiği siyâsetin icabı olarak, 27 Haziran 1713 (3. Cemaz. II 1125) tarihinde Edirne'de Rusya ile barış aktedildi<sup>58</sup> ve Çarla Babiâli arasındaki ihtilâfa nihayet verildi. Bunu müteakıp Silâhdar damat Ali paşa, Karlofça muahedesiyle elden giden yerlerin istirdadı siyasetine başladı. Birinciteşrin 1714 te XII Karl memleketine gitti. Üç ay sonra da, 8 Birincikânun (1. Zilhicce 1126) Babiâlice Venedik'e harp ilân edilerek kısa bir zaman içinde Mora alındı. Bu vaziyet karşısında Türkiye ile Nemse Çasarlığının arası gittikçe açıldı. 24 Nisan 1716 da (2. Cem. I 1128) Avusturya'ya harp ilân edildi. 7 Mart 1714 te akdedilen Rastatt muahedesiye Fransa ile Almanya arasında harp sona erdiğinden, Avusturya bütün kuvvetlerini Osmanlı İmparatorluğuna karşı seferber edebilmişti. Osmanlı ordusu, sırf bazı ihmal ve tedbirsizlik yüzünden 5 Ağustos 1716 da (15 Şaban 1127) Peterwardin (Karlofçaya yakın) yanında mağlûp oldu; Sadrazam Silâhdar damad Ali paşa da şehit düştü. Bu mağlubiyetten sonra harp devam ettiyse de, nihayet 21 Temmuz 1718 (Ramazan 1131) tarihinde Pasarofça'da barış akdedildi. Buna göre: Banat eyaleti ve Belgrad Avusturya'ya bırakıldı; Nemse Çarlığı Orta Avrupa'nın en

<sup>56</sup> Fleischmann's Bericht vom 26 Mai 1713. Wien, Kriegsarchiv, October 321 E: Die Franzosen, sofern sie nur für sich den geringsten Nutzen hoffen können, kein Bedenken tragen das ganze Ottomanische Reich in eine gefährliche Weitlaufigkeit zu stürzen.

<sup>57</sup> Ona dair. A. N. Kurat, *XII. Karl...* İkinci bölüm, S. 27-30.

<sup>58</sup> Metni: Fındıklılı Mehmet ağa, *Nusretname*. Matbu: A. N. Kurat, *XII. Karl...* Ekler I, 99-107.

kuvvetli bir devleti mevkiini muhafaza edebildi. Buna mukabil Mora da Osmanlılarda kaldı.

1709 Poltava zaferinden sonra Ruslar muhtelif sahalarda İsveçlileri yendiler. Finlândiya'nın bir kısmını, Baltık eyâletlerini zabtettiler; rus donanması Baltık denizinde hâkimiyeti ele geçirdi. 30 İkciteşrin 1718 de, Norveç'teki Fredrikshall kalesini muhasara esnasında, XII. Karl bir kurşun isabetiyle öldükten sonra İsveç hükûmeti Rusya ile sulh akdine muvafakat etti; uzun müzakere-lerden sonra 10 Eylül (eski stil 30 Ağustos) 1721 tarihinde Niştat (Nystadt) muahedesi imzalandı<sup>59</sup>. Bununla şimaldeki ihtilâf da sona erdi. Rusya Avrupa'nın en kuvvetli devleti derecesine yükseldi ve Osmanlı devletine yeni darbeler indirmek için hazırlıklarda bulunmağa başladı.

XVIII. yüzyılın başlarında Avrupa'da ve Doğu Avrupasında cereyan eden mücadeleler esnasında Osmanlı Devletinin takibettiği siyaset ve bunun neticeleri şöyle hülâsa edilebilir:

1 — 1683 ten 1699 kadar üç cephede birden yapılan harpler neticesinde hem askerî hem iktisadî sahada gayet yorgun düşen Osmanlı İmparatorluğunu, Avrupa'da başgösteren büyük mücadeleden derhal istifada edecek bir duruma getirmek için, o sıralarda Devleti idare edenler kâfi derecede enerji göstermemişlerdir.

2 — III. Ahmed'in "fitnecileri,, imha siyaseti neticesinde, ordunun ve idare adamlarının en müteşebbis kısmı imha edildiğinden, Devletin süratle kalkınması ve aktif bir politika yapması imkânsız olmuştur.

3 — Çorlulu Ali paşa'nın "sulhcu,, siyaseti yüzünden, 1708 de, XII. Karl Ukrayna'ya girdiği sırada Rusya en kritik bir anda bulunurken, rus tehlikesinin daha başlangıcında önlenmesi işi ihmal edilmiştir. Aynı sadrazamın siyaseti yüzünden Avrupa'daki karışıklıktan istifade ile Venedik'ten Mora'nın istirdadına kalkışılmamıştır; yine aynı "sulhcu siyâset,, in icabı olarak, Macaristan'da çıkan isyandan istifade edilerek, Avusturya Fransa'ya karşı harbetmekte iken, bir Macar devletinin meydana gelmesine yardımcı - ilerde Osmanlı Devletinin Balkanlardaki eyaletleri için bir

<sup>59</sup> Çar Petro, bunu Babîâlî'ye bildirmek için, 30 Eylül 1721 tarihli uzun bir name göndermişti. Metni: Topkapı Sarayı Müzesi, Arşiv E. 5925.

tehlike teşkil edecek-Avusturya'nın büyümesine mani olunamamıştır.

4 — Prut seferi zamanında Rus askerî kudretini imha etmek fırsatı zuhur etmişken, Baltacı Mehmet Paşa ve maiyetinin cehaleti ve rüşvet düşkünlükleri yüzünden, fırsattan istifade edilmemiş, Çar Petro ve ordusu, pamuk ipliğine bağlı bir sulhle, saliverilmiştir. Halbuki Devleti aliyenin menfaati Rusya'nın “tabiî hudutları içine atılarak,, İsveç'in Büyük Devlet olarak kalmasını, Lehistan'da rus düşmanı bir hükûmetin iş başına getirilmesini, Ukrayna'nın kâmilen Moskova tahakkümünden kurtulmasını ve Kırım'ın muhafazası yolunda esaslı tedbirler alınmasını icabettiriyordu.

5 — Osmanlı Devleti yeniden aktif bir politikaya başladığı zaman artık vaziyet müsait değildi. Avrupa harbi sona ermiş, Nemse Çasarlığı tamamıyla serbest kalmıştı. Haddi zatında gayet zaif olan Venedik'e karşı kolaylıkla muvaffak olunduğu halde, Osmanlı ordusu Avusturya karşısında yenilmişti.

Osmanlı İmparatorluğunu idare edenler, XII. Karlın ve bazı diğer kimselerin yaptıkları ikazlara rağmen, Devleti ilerde belirmesi aşikâr olan tehlikelerden korumak yolunda, lâzımgelen tedbirleri almamışlar ve zuhur eden fevkalâde müsait fırsatlardan istifade etmemişlerdi. Fransa kralı XIV. Louis tarafından Babîâlinin bu siyaseti hatta o zaman bile şu cümlelerle tenkit edilmişti: “Quoy qu'une longue experience viennoise de faire connoitre la faiblesse du gouvernement des Turcs, et qu'après qu'ils ont negligé des conjonctures favorables pour reparer leurs pertes, pour retablir leur milice, et pour empecher l'acroissement de la puissance de leurs voisins, on ne doit pas attendre de leur part qu'ils prennent des résolutions dont on puisse profiter presentement...”,<sup>60</sup> Başka bir yerde de XIV. Louis şunları yazmıştı: “Tout le monde sçait que les Turcs sont en general ignorants dans les affaires qui regardent les princes chrétiens et que leur avarice est capable de leur faire trahir jusqu'a leur propres interests”,<sup>61</sup>. Bu meşhur fransız kralının, son cümlesindeki mutalâaya iştirak etmemekle beraber, söyledilerinin birinci kısmının doğruluğunu sonraki vak'alar birer birer teyit etmişlerdir.

<sup>60</sup> XIV. Louis tarafından Des Alleurs'e verilen instruction. Archives des Affaires Étrangères, cor. pol. Turquie, vol. 47, p. 73.

<sup>61</sup> Yine, vo. 47, p. 297.

## KONFERANSLAR:

### ETİ TANRI TASVİRLERİ İLE TANRI ADLARI \*

*Prof. Dr. H. G. GÜTERBOCK (Ankara)*

Arslan postlu ve eli topuzlu bir adamı tasvir eden Grek yahut Romalı bir heykel gördüğümüz vakit, onun Herakles'in tasviri olduğunu hemen biliriz; Mısır'da güneş kursu ile birlikte bir şahin yahut şahin başlı bir tanrı bulursak onun bir Horus olduğunu o anda anlarız; İki Nehir diyarının (Mezopotamyanın) birçok tanrısının da sembollerıyla kutsal hayvanlarını, henüz hepsinin ne olduğu tesbit edilmediği halde, tanıyoruz. Eti tanrılarını buna benzer bir tarzda tesbit edebilir miyiz? Biliyoruz ki muayyen, sabit tasvir tiplerinin teşekkülü başka milletlerde uzunca bir inkişafın neticesidir. O halde bu, Etiler'de de, bitmemiş bir tekâmül olabilir. Biz burada, mevcut vasıtalarla incelememizi elden geldiği kadar ileri sürmeğe çalışacağız.

Yazılıkaya'daki tanrılar alayını<sup>1</sup> temaşa edince görürüz ki

\* Bu Konferans, Türk Tarih Kurumunun 4 Nisan 1942 tarihli ilmi toplantısında verilmiştir.

<sup>1</sup> Yazılıkaya kaya kabartmaları şimdi, Bittel, Naumann ve Otto'nun: Yazılıkaya, Architektur, Felsbilder, Inschriften und Kleinfunde - 61. Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orientgesellschaft (aşağıda şu şekilde kısaltılmıştır: WVDOG 61) adlı büyük eserlerinde mutalâa edilmektedir. Bütün teferuat için, Bittel'in S. 50 ve dev. daki mufassal izahatına müracaat. Hiyeroglifler Levh. 32-35 te resim olarak çizilmiştir. Kabartmalar, numaralarına göre zikredilir; bunlar, WVDOG 61 de şu eski neşriyattakilerin aynıdır: Die Felsbilder von Yazılıkaya (İstanbul Forschungen 5).

Bu makalede kullanılmış olan diğer kısaltmalar şunlardır:

APAWI = Bittel und Güterbock, Boğazköy (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1935, No. 1).

AU = Sommer, Die Aḥḥijavā - Urkunden (Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Neue Folge 6, 1932).

Bo = Boğazköy tabletleri envanter numaraları.

HAB = Sommer und Falkenstein, Die hethitisch - akkadische Bilingue des Ḫattusili I. (Labarna II.) (Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Neue Folge 16, 1938).

her şekil bittabi bir tanrıyı tasvir etmektedir; şekillerin kıyafetlerinde yahut silâhlarında görebildiğimiz farklar, herhalde tesadüf eseri değildir, ve her şeklin, yanındaki yazıdan başka bir de tasvir edilişi ile karakterlendirilmiş olmasını bekleyebiliriz. Yazılıkaya'daki hiyeroglif yazılar iyi muhafaza edilmiş olsalardı, ve bu yazıyı tamamen anlasaydık, tıpkı Eti rahibinin yapmış olacağı gibi biz de Yazılıkaya'daki tanrıların adlarını düpedüz okuyabilecektik.

Bu iki temel şart yerine gelmemiş olduğundan, tasvirlerin hangi Eti tanrılarına ait olduklarını meydana çıkarmak için başka çarelere başvurmalıyız.

Şekle katılmış yazı, bir yerde, maksada erişmemiz için doğrudan doğruya bize yardım ediyor; çünkü bu yazı iyi muhafaza edilmiş olduğu gibi tanınmış işaretlerden tereküp etmektedir: bu, kadın sırasının ilk tasvirinde, yâni Yazılıkayanın baş kadın tanrısında (No. 43) dır. Yazıdaki üç işareti *he-pa-tu* diye okumak gerektir; bu da, Hurri panteon'unun başlıca kadın tanrısının adıdır; bu tanrıya Etilerde de çok tazim edilmekte, Arinna şehrinin güneş tanrısı olan en yüksek Eti kadın tanrısı ile aynı telâkki edilmekle beraber, çok defa da bu tanrının yanında müstakil bir kadın tanrı olarak görülmektedir<sup>2</sup>. Eti başşehrinin kaya tapınağındaki bu baş kadın tanrının bir Hurri adı taşıdığı göze çarp-

- HHM = Gelb, Hittite Hieroglyphic Monuments (The University of Chicago, Oriental Institute Publications, Vol. 45).  
 JHH = Hrozny, Inscriptions Hittites Hiéroglyphiques (Monografie Archivu Orientalniho, Prag).  
 KBo = Keilschrifttexte aus Boghazköi (WVDOG 30 ve 36).  
 KUB = Keilschrifturkunden aus Boghazköi (Staatliche Museen zu Berlin, Vorderasiatische Abteilung).  
 RHA = Revue Hittite et Asianique.  
 SBo = Güterbock, Siegel aus Bogazköy, I. (Archiv für Orientforschung, Beiheft 5); II. (aynı yerde çıkacaktır; Beiheft 7).  
 VAT = Berlin müzesindeki tabletlerin envanter numaraları.  
 ZA = Zeitschrift für Assyriologie.  
 Bossert = Bossert, Altanatolien, Berlin 1942. Resim numaralarına göre zikredilmiştir (Sonradan ilâve).  
 Götze = Götze, Kleinasien (Handbuch der Alttertumswissenschaft, Kulturgeschichte des alten Orients, III, 1).  
 Staatsverträge = Friedrich, Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache. I. (Mitteilungen der Vorderasiatisch - Aegyptischen Gesellschaft, 31, 1), II. (aynı yerde 34, 1).

<sup>2</sup> Götze, S. 124, 129.

maktadır; bunu izah için, ancak, birçok Hurri din metinleriyle tevsik olunduğu gibi, yeni devlette Hurri'lerin kültür tesirine işaret edebiliriz. Biz burada kadın tanrının Hurri adı taşıdığı üzerinde ayrıca duruyoruz. Çünkü bu nokta daha ilerdeki araştırmalarımız için önemlidir. Kıyafeti üzerinde tafsilât vermemize lüzum yoktur; bu kıyafet çok kere tasvir edilmiştir. Kadın tanrının ayrıca bir remzi yoktur; arslan yahut pars olması mümkün olan bir hayvanın üzerinde durmaktadır; biz bu hayvanı kadın tanrının kutsal hayvanı olarak görebiliriz. Halbuki tanrının yanında duran ve onun gövdesiyle yarı yarıya örtülen sivri tanrı külâhli boğa, karşı taraftaki baş erkek tanrının yanındaki boğa ile beraberdir; bu iki boğayı ileride tanıyacağız.

Başka hallerde bir tanrının kim olduğu tasvirinin kendinden yahut hiyeroglif işaretinin şekil karakterinden anlaşılmaktadır. 35 numaralı şekil, kanatlı bir tanrıyı tasvir ediyor; tanrının sivri külâhının üst kısmında bir nevi hilâl ancak sezilebiliyor; ve bu şeklin gene hilâl biçiminde bir yazı işareti var. Onun için bu şekli ay tanrısı olarak kabul edebileceğiz. Hilâl biçimindeki hiyeroglif daha sonraki hiyeroglif kitabelerinde tanrı adı olarak ve çok kere bazı araştırmacıların Harana (yahut buna benzer) okudukları bir şehir adıyla birlikte geçiyor; bu doğru ise, meşhur Harran ay tanrısı, hiyeroglif kitabelerinde de tesbit edilmiş olur<sup>3</sup>. Aynı kanatlı şekle, aynı işaretle birlikte, Boğazköyde bulunmuş olan bir mühür baskısında da raslıyoruz<sup>4</sup>; fakat burada tanrı bir arslanın üstünde durmaktadır. Sivri külâhında hilâl bulunan tanrı bir de Kargamış kabartmalarının birinde, yatan bir arslanın üstünde duruyor<sup>5</sup>. Bu müşahedelerden öğrendiklerimiz şunlardır: 1 - Yazılıkayada kutsal hayvan bazan tasvir edilmemiştir, 2 - Arslan, muhtelif tanrılarla birlikte bulunuyor. Tesbit ettiğimiz bu iki noktanın araştırmalarımız için önemi vardır.

Ay tanrısının gerisinde, uzun cübbeli ve yarım yuvarlak külâhli, elinde ucu eğri bir asa bulunan, yâni tıpkı kırallar gibi

<sup>3</sup> Gelb. Hittite Hieroglyphs II, S. 26; Hrozy, IHH, S. 393, Not 7; Meriggi, Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft 39, 1, S. 119. Tanrı hakkında belgeler: Meriggi, aynı yerde, S. 173, ile RHA IV, S. 95, No. 401.

<sup>4</sup> APAW I, Levh. 28,2 ile Levh. 31, 12; SBo II, No. 102; Bossert 697.

<sup>5</sup> Herzfeld, Archäologische Mitteilungen aus Iran, II, Levh. VII; Bossert 857; ash, Ankarada Bedestanda.

gösterilmiş bir tasvir vardır; onun içindir ki bu şekil hakkında çoğu zaman, tanrılaşmış, yâni ölmüş bir kiral denmiştir; zira çivi yazısı metinlerinden öğreniyoruz ki, Etiler bir kiralın ölümünden “o tanrı oluyor,, diye bahsederler, ölmüş kırallar ise tanrılar gibi tazim edilirler. Fakat şeklin yazısı hiyeroglif olarak yazılmış kiral adları hakkında bildiklerimize hiç uymadıktan <sup>6</sup> başka, şeklin başının üst tarafında kanatlı güneş kursunu görüyoruz; bilindiği gibi, güneş kursu vakıa kiral tasvirlerinde ad kartuşunun üst kısmı olarak görülür, ama hiçbir zaman tasvirin kendi başı üzerinde görülmez. Bilhassa hilâle güneş kursunun yanyana oluşu o kadar göze çarpmaktadır ki, insan yanyanalığa bir mâna vermek istiyor; bahusus ki Malatyada her iki tanrı aynı tarzda arka arkaya duruyorlar <sup>7</sup>. Onun için, insan Yazılıkaya No. 34 şeklini daha ziyade güneş tanrısı olarak kabule meylediyor. Ay tanrısının, her iki tasvirde, güneş tanrısının önünde yürümesi, ay tanrısı güneş tanrısının babasıdır diyen Babilonya görüşüne uygundur; güneş tanrısı ile kiral tasvirleri arasında kıyafet bakımından görülen uygunluk belki, zaten “benim güneşim,, unvanını taşıyan kiralın, güneş tanrısı tarafından giyilen kıyafetin aynı giymesi ile izah edilebilir. No. 34 ü bir güneş tanrısı olarak tefsir etmemizin bir tasdikini Tarsus'tan iki dilli bir silindir mühür izi verir gibi görünmektedir <sup>8</sup>; bunda, çivi yazısı ile yazılmış bir

<sup>6</sup> Karşılaştırınız: Kiral hiyeroglifleri levhasıyla, SBo I, S. 61. SBo I, No. 85-89 daki rozet Kiral adı değildir; üstelik, Yazılıkaya 34 deki işaretten şekil bakımından farklıdır.

<sup>7</sup> Cavaignac, Le problème hittite, Levh. V, Şekil 12; buna ilâve olarak, S. 200 deki «dieu-Lune et dieu-Soleil» şeklindeki izah; Bossert 771. Aslı, Ankarada Bedestanda. 5 numaralı notta zikredilen Kargamış kabartmasındaki ikinci tanrıda, aslının yeniden gözden geçirilmesi neticesinde, başta kanatlı güneşin izleri, bilhassa külâhın arka tarafında, solda «Uraeus» nevinden «volüt» ün bulunduğunu sanıyorum. Böylece bu kabartma, Yazılıkaya No. 34-35 ile Malatya tasvirleri yanında yer almış olur. Kanatlı güneşin izleri ile, burada güneş remzi olarak tefsir edilen hiyeroglif, Bossert 857 deki resimde açıkca görülmektedir (sonradan ilâve).

<sup>8</sup> Goldman, American Journal of Archaeology 44, S. 76, Şekil 33. Çivi yazısı şöyledir: m. D UTU. LÚ [...t] i, boşluğun büyüklüğü tesbit edilememektedir. Belki hiç bir şey noksan değildir ve isim şöyle okunmalıdır: m. D UTU. LÚ - ti = m. D. UTU - ziti (karşılaştırınız: Sommer, AU, S. 373, Not 1 ile m. D UTU. LÚ - is KUB XXXI 59 II 3). Yazının nizamı hakkında, başka mühürlerden bildiklerimize istinaden diyebiliriz ki, resim yazının metni, ortadan yukarıda başlamaktadır (Fazla tafsilât için: SBo II, S. 42).



şahıs adı vardır ki güneş tanrısının adıyla başlamaktadır; hiyeroglif metni ise Yazılıkaya No. 34 te tanrıyı tesbit işaretinden sonra gelen ve bir yıldızı andıran, fakat bir şakuli orta çizgi ile bir uzunca ve iki kısaca çapraz çizgiden ibaret olan işaretin aynı ile başlamaktadır. Demek ki bu işaret, “güneş,, , “güneş tanrısı,, nın ideogramı olabilir. Altındaki hilâl biçimli işarete gelince, bu hususta şu hatırlanabilir ki başka bir tanrıda da asıl ad ideogramı ile bu hilâl biçimli işaretin bir terkibi görülüyor<sup>9</sup> ve Babilonyada güneş sembolü çok kere hilâlle bir araya getirilmektedir<sup>10</sup>. Tefsirimizin başka bir teyidini belki, başka tarafca neşri derdest olan bir heykel tasviri metninden beklemek gerektir<sup>11</sup>.

Başında kanatlı güneş bulunan tasvirler, Yazılıkaya ile Malatya'nın dışında başka yerlerde de vardır<sup>12</sup>. Her ikisine en yaklaşanı Metropolitan Museum'un bir silindir mührüdür; bunda yüzleri birbirine doğru çevrilmiş iki şahıs vardır; önce bir tapma sahnesi karşısında olduğumuzu düşünüyoruz; mamafih her ikisi de tanrı tasviri olabilir. Tell Ahmar stelleri üzerinde fırtına tanrısı temsil edilmiştir; bu, tanrının ellerindeki şimşek ve balta ile üstünde durduğu boğadan anlaşılmaktadır. Ama şuna dikkat etmek gerektir ki, burada kanatlı güneş başa oturmıyor, tasvirin

<sup>9</sup> SBo I, No. 38 - 41, ilâveten S. 21, Not 69 la birlikte; Bossert 708-709.

<sup>10</sup> Prinz, Altorientalische Symbolik, S. 57 ve dev.

<sup>11</sup> Bo 2383 III 5. Tasvir metinlerini C. G. von Brandenstein çıkartacak ve işliyecektir. Bir güneş remzi için, belki kanatlı güneş için bir kelime bahse mevzudur ki bunu Sommer, ZA 46, S. 27, Not 4 te, Walther'in bir karşılaştırmasına dayanarak *kal* (?) *ma-ra* diye okumaktadır. KBo II 1 II 12 dev.'de deniyor ki, böyle bir tanesi Güneş tanrısının huvası taşı üzerinde bulunmaktadır, aynı metnin, Kol. IV 5 inde, aynı kelime, Sanatiya şehrinin kadın olarak gösterilmiş güneş tanrıçasının tasviriyle alâkalı olarak geçmektedir. Güneş remzi olarak tefsir bu iki yerden çıkmaktadır. Sade, yuvarlak bir kurs olan *sittar*'dan (Sommer, ZA 46, S. 7 dev.) bu, farklıdır.

<sup>12</sup> Bunlar, Bittel tarafından, WVDOG 61, S. 68 de toplanmıştır: Metropolitan Museum'un mührü (Ward, Seal Cylinders of Western Asia, S. 267, Şekil 794) Bittel'de, Şekil 20; Tell Ahmar stellerinin ikisi (Syria 10, Levh. 28 ile 32; Thureau-Dangin et Dunand, Til Barsip, Levh. I, III ile VII) Moortgat'ta da: Die bildende Kunst des alten Orients und die Bergvölker, Levh. 46-47; Kargamıştan kabartma (Bedestanda), Woolley, Carchemish II, Levh. A 17 a; Hacı Bebekli (Hacı Bekli): Garstang, The Hittite Empire, S. 308, Şekil 45, Liverpool Annals 4, S. 126 dev.; Bittel, Şekil 21; Bossert 817. Aslı, Adana müzesinde.

üst kısmında muallakta duruyor. Kargamış'tan bir kabartma önemlidir: bunda kanatlı güneş, bir tanrının başına bitişik olarak duruyor. Kanatlı güneşin altında iki tanrı adı bulunuyor: biri tanrının başının önünde, öteki arkasında. Mevkiinden ötürü tanrı tasvirine ait olan önündeki ad, bir fırtına tanrısının W biçiminde tanınmış sembolüdür (bakınız: aşağıda, not 32); başın gerisindeki işaret Yazılıkaya No. 34 ün daha muahhar bir şekli olsa gerek <sup>12 a</sup> Kitabenin metninde her ikisi bir defa daha yanyana görünmektedir. Bu, herhalde, kabartmanın üzerinde her iki tanrı: kanatlı bir kurs olarak güneş ve bir erkek olarak fırtına tanrısı, temsil edilmiş demektir. Bu da, Tell Ahmar kabartmalarını izah eder. Burada da kanatlı güneşle boğa üzerinde tanrı, ayrı ayrı iki tanrıyı: güneşle fırtına tanrısını temsil ederler. Maraş civarında Hacıbebekli'de bulunan kabartmanın izahı daha güçtür: bunda, güneş kursu Yazılıkaya'daki tanrıda olduğu gibi, doğrudan doğruya başın üstüne oturuyor; fakat tanrının kendisi, remizleri ile, hem Yazılıkaya, hem de şimdi mütalâa edilen fırtına tanrısı tasvirlerinden ayrılıyor. Biraz sonra, Hacıbebekli tanrısının "kırların koruyucu tanrısı,, olmasını mümkün olarak ileri süren bir tefsir denemesini tanıyacağız. Böylece, kanatlı güneşi, yalnız güneş tanrısının başında ve onun mümessili olarak değil, bir de büsbütün başka bir tanrının başında buluyorsak, unutmamalıyız ki Hacıbebekli stel'i daha sonra bir zamandan, tiplerin birbirine karışmasının mümkün olduğu bir zamandandır, ve onun tefsiri, Yazılıkaya No. 34 bir kıral olarak izah edilse de, gene zordur <sup>13</sup>.

Tanrı tasvirlerinin hangi tanrılara ait olduklarını tesbit için önemli bir yardımcı vasıtayı: tasvirleri anlatan metinleri, zikrettik. Bunlarda, muhtelif tanrılarının muhtelif tapınak ve şehirlerde bulunan kült tasvirleri anlatılmakta, aynı zamanda bu tanrılar şerefine yapılan törenler, bu hususta verilmesi lâzımgelen kurbanlarla birlikte, kaydedilmektedir. Misal olarak burada, Yazılıkayadaki başka bir tanrı tasvirinin tesbitine yarayan, bu neviden bir metni veri-

<sup>12 a</sup> Bu daha muahhar resim şekli için belgeler: Meriggi, RHA IV, S. 84, No. 155, 4-9 Şekil; Hrozny, IHH, S. 184, Not 3.

<sup>13</sup> Garstang, The Hittite Empire, S. 308, krali olduğu iddia olunan güneş kursu ile yalnız tanrılarda görülen hayvan üzerinde ayakta durma arasındaki tenakuzu görmüşse de, o zamanki vasıtaların kifayetsizliğinden dolayı müşkülü halledememiştir.

yoruz<sup>14</sup>: “Tanrı Sulikatte, ki Tamarmara şehrinin tanrısıdır, işte onun heykeli gümüştedir. Fakat bir erkek şeklinde yapılmıştır. Ve ağaçtan bir arslanın üzerinde durmaktadır. Ve sağ elinde gümüşten bir kılıç (yahut kama), sol elinde bir adamın kafasını tutmaktadır,,<sup>14a</sup> .

Bu anlatışa, Yazılıkaya No. 30 kabartması: sağ elinde eğri kılınç bulunan bir adam, uyuyor. Hieroglif olarak, yukarı kaldırılmış sol elinin üstünde bir insan başı bulunuyor. Yazılıkayada hieroglifin serbestçe elin üstünde durması, metinde ise kafanın elde tutulması, sadece, hieroglifin yuvarlak plâstikte şekle bağlı olması lâzımgelmesiyle izah edilir: başka birtakım heykel tasviri metni tanıyacağız ki, bunlara göre, ancak yazı işareti olabilecek eşya, elde tutulmaktadır. Tanrının, metinde üzerinde bulunduğu arslanın Yazılıkayada temsil olunmamasının bir benzeri, biraz önce yukarıda bahsettiğimiz ay tanrısında (No.35) arslanın bulunmamasındadır. Yazılıkayada hayvanların, yalnız şimal tarafındaki cephede bulunan başlıca tanrılarla beraber olması, belli ki kasdendir.

Başka bir heykel tasviri metninden<sup>15</sup>, Etilerin en yüksek tanrısı olan göğün fırtına tanrısını tanıyoruz. Bundan, onun erkek tasvirleri olarak gösterilen iki dağ üzerinde durduğunu öğreniyoruz. Yazılıkayada erkek tanrılarının sırası başında bulunan (No.42) ve işgal ettiği yerden ötürü baş tanrı olması lâzımgelen tanrı, gerçekte, iki insan vücudu üzerinde, kıyafetleri, pula benzer resimli etekliği ile dağ tanrıları olarak karakterlendirilen iki insan vücudu üzerinde, duruyor. Dağ tanrısı tasvirlerine, Yazılıkaya'nın başka yerlerinde de fırtına tanrısının peyki olarak değil, müstakil tanrı olarak raslamaktayız<sup>16</sup>. Metinlerde de dağ tanrıları müs-

<sup>14</sup> KUB XXX 37 ile Duplikat'ı: KUB XII 36; Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 76, S. 38 dev.; WVDOG 61, S. 64 dev.

<sup>14a</sup> . Protoeti-Eti Bilinguis'i: KUB II 2, Etice III 38 satırında, U. GUR İdeogram'ını (izlere ve yere dayanılarak; Friedrich, Kleinasiatiscbe Sprachdenkmäler S 4 te okunmamıştır), Protoetice satır 34 teki Sulinkatte'nin mukabili olarak vermektedir. U. GUR, Akatçada, Tanrı Nergal için yazı şekli olarak kullanılmaktadır. Kılınç ile kesilmiş insan kafası, Nergal'in karakterine iyi uymaktadır. Bunun gibi, Bilinguis: KUB XXVIII 6 ay. 1 ile 3, Vurunkatte=Zababa teka-bülünü vermektedir.

<sup>15</sup> Bo 2383 II 8 dev., Otten, WVDOG 61, S. 83.

<sup>16</sup> Yazılıkaya No. 13, 14, 15, 16 a, 17; ilâveten Bittel, WVDOG 61, S. 53 dev.

takil tanrı olarak geçerler: meselâ bir metinde, bir dağ tanrısının tasviri, arslan üstünde duran bir adamın tasviri olarak anlatılmaktadır<sup>17</sup>. Onun kültürünü, kiral Dördüncü Tuthaliya tesis etmiştir. Aynı kırıaldan, bir dağ tanrısı şerefine yapılan törenin kaideleri elimizdedir<sup>18</sup>; devlet muahedelerinin yemin tanrıları listelerinde kâh muayyen dağlar, kâh genel olarak, âkit memleketlerin dağlarıyla ırmakları çağrılmaktadır<sup>19</sup>. Bunun yanında metinler dağ tanrılarını, fırtına tanrısının peykleri olarak da zikrederler: muahedelerde, fırtına tanrısı ile onun tanrı sıfatlı boğaları, Seri ve Hurri ile birlikte zikrolunan dağlar, Namni ile Hazzi'dir<sup>20</sup>. Başka metinlerde dağ tanrileriyle ırmak ve pınar kadın tanrıları onun peykleri olarak görülmektedir; çok kere de muayyen bir fırtına tanrısına mensup dağların, ırmakların ve pınarların adları bildirilmektedir<sup>21</sup>. Arasına dağ tanrıları, üzerlerinde erkek resimleri bulunan birer topuz olarak, ırmak ve pınar kadın tanrıları ise kadın resmi olarak tasvir edilmektedirler<sup>22</sup>. Huvasi taşlarına da

<sup>17</sup> KUB VII 24 öy. 1 dev., Otten, WVDOG 61, S. 83. Başka bir dağ tanrısı, aynı metnin ay. 8 inde, başka bir tanesi de Bo 2318 II 6 dev. da (SBo I, S. 40).

<sup>18</sup> KUB XXV 18, Piskurunuva dağları için. Bu aynı dağlar için kurban ve saire meselâ: KBo II 17 öy. 7; KUB XXV 6 V 2 de.

<sup>19</sup> Muayyen dağlar: Nuhassi'den Tette ile muahede (Weidner, Boghazköi-Studien 8, S. 68 dev.) IV 36 dev.: Amurru'dan Aziru ile: (Weidner, S. 74 dev.) ay. 3 dev.; Amurru'dan Duppi-Teşup ile (Friedrich, Staatsverträge I, S. 22 dev.) IV 11 dev.; Vilusa'dan Alaksandus ile: (Friedrich II, S. 80 dev.) IV 24.—Umumî olarak dağlar (bazan da pınarlarla ırmaklar) şu muahedelerde: Mattivaza (Weidner No. 1, S. 30 dev.), ay. 53 ile 58; (Weidner No. 2, S. 50 dev.), ay. 24 ve 43; Tette (Weidner S. 68 dev.), IV 44; Aziru (Weidner S. 74 dev.), ay. 9; Ramses (yalnız mısırca telifinde muhafaza olunmuştur: Roeder, Der Alte Orient 20, S. 44); Manapa-Dattas (Friedrich II, S. 16 dev.), IV 26; Alaksandus (Friedrich II, S. 80 dev.), IV 25; Hukkanas (Friedrich II, S. 112 dev.), I 58; Ulmi-Teşup (KBo IV 10), ay. 4. Muhtelif memleketlerin tanrı olarak alınan dağ ve ırmakları KUB VI 45 ve 46 da da.

<sup>20</sup> Mattivaza (Weidner No. 1, S. 28 dev.), ay. 41; (Weidner No. 2, S. 48 f.) ay. 12; Tette (Weidner, S. 66 dev.) IV 10; Alaksandus (Friedrich II, S. 78 dev.), IV 8.

<sup>21</sup> KBo II 7 ay. 24 dev.: «Mammananta şehri: Fırtına tanrısı, Arnuvanta dağları, Harranassa dağları, beyaz dağlar, Sikassika ırmağı, Dupsa pınarı, Kummayanni pınarı, Sivana pınarı, Hashanari pınarı, Halvanna pınarı». Buna benzer olarak: aynı metinde öy. 6 ile ay. 10.

<sup>22</sup> KBo II 13 öy. 21 dev. bir önceki notta zikredilen KBo II 7 ye muvazi uzunca bir metinde şöyle demektedir: «Mamnanta şehri: Fırtına tanrısı demir

dağ ve pınar diye tapılır; bir metin, bunların yerine topuzlar ve heykeller konduğunu bildiriyor<sup>23</sup>. Topuzların kült eşyası olarak kullanılması münasebetiyle, Arinna'nın güneş kadın tanrısına ait

boğa (olarak); Arnuvanda dağları topuz (olarak), üzerine demirden bir tasvir, yapılır; Harranassa dağları topuz (olarak), üzerine demirden bir tasvir, (ve) beyaz dağlar topuz (olarak), üzerine demirden bir tasvir, yapılır; Sigassiga ırmağı bir kızın tasviri (olarak), Dupsa pınarı, Kummayanni pınarı, Sivana pınarı, Hashanari pınarı, Halvanna pınarı, demirden kız tasvirleri (olarak), (onlar) yapılıdır». GİŞ TUKUL ki, umumî olarak «silâh» mânasında, hattâ «edevat» mânasında da kullanılır (Sommer, HAB, S. 120 dev.), muayyen bir silâhı kasetmesi gereken burada aldığımız metinlerde «topuz» mânasına kullanılmaktadır (karşılaştırınız: Not 30 ve AU, S. 182).

<sup>23</sup> KBo II 1 den olan aşağıdaki parçalar, bir önceki notta tercümesi verilmiş olan metne göre anlaşılmaktadır; şunu da kaydedelim ki burada kelime kelime bir tercüme vermiyoruz, zira böyle yaptığımız takdirde, gayet kısa ifadeli olan metnin anlayışını kolaylaştırmış olmayız; biz burada mânayı vermekteyiz ki, böyle tercüme, zarurî olarak, serbest olacaktır. Kol. III 13 dev: «Harruvata (?) şehrinde Saluvanta dağlarının huvası taşı, ta eskidenberi mevcut; Majeste, güneş ve ay «blem» leriyle süslenmiş bir topuz ki bunun üzerinde yürüyen bir adamın 1 sekan büyüklüğünde demirden bir tasvir konmuştur, Saluvanta dağlarının (tasviri) olarak yapmıştır». — Buna tekabül etmek üzere Kol. III 26 dev., 34 dev. (tamamlanmış). — Kol. II, 32 dev.: «Harsalassa (?) şehrinde fırtına tanrısının huvası taşı, tunçtan bir vaksur kabı ve bir huvası taşı, Hapuriyatas pınarının (kült objesi olarak) ta eskidenberi mevcuttu. Majeste (fırtına tanrısının kült tasviri olarak) 1 sekanlık demirden bir boğa ve H. pınarının (kült tasviri olarak) demirden oturan bir kadının tasvirini yapmıştır». Buna dayanarak, Kol. II 9 dev. faslını da şöylece anlıyoruz: «Suruva'nın fırtına tanrısı: Eskiden 1 huvası taşı (fırtına tanrısının kendisinin), güneş tanrısının 1 huvası taşı, Auvara (?) dağlarının 1 huvası taşı (ve) Sinarası pınarının 1 huvası taşı vardı; (bunlar) 4 tanrı (ederler). Majeste 1 sekanlık demirden bir boğa (fırtına tanrısının kült tasviri olarak), üzerine gümüşten bir kalmara (okunması ve mânası hakkında, bakınız: Not 11) konmuş olan, 1 gümüşten güneş tanrısının huvası taşı, güneş ve ay amblemleriyle süslenmiş 1 topuz, üzerine 1 sekanlık, yürüyen bir adamın demirden bir tasviri (dağ tanrısı olarak) (ve) oturan bir kadının demirden 1 tasviri, 1 avuç dolusu (büyüklüğünde) (pınar tanrıcısı olarak), (ki bunlar) 4 tanrı (ederler), yapmıştır». — Buna uygun olarak, zor olan Kol. I 28 dev. parçasında Majestenin yaptığı söylenen 4 tanrı şöyle tevzi olunmak gerekir (teferruat, ve bilhassa, eski hale taalluk eden birinci fasıldaki teferruat, güç anlaşılmaktadır; onun için tam bir tercümeden sarfınazar etmeğe mecbur olduk): 1) Boğa (Sat. 34, fırtına tanrısının kendisi için), 2) güneş ve ay amblemleriyle süslenmiş 1 topuz, üzerinde yürüyen bir erkek tasviri, yani Suvara dağı (Sat. 35-37), 3) yürüyen erkek tasviri (Sat. 37 dev.), 4) oturan kadın tasviri (sat. 39). *sersikan*, yani «üzerinde» kelimesinin bu parçalardaki ilgisi hakkında, Sommer'e (ZA 46, S. 27, Not 3) muarız olarak, KBo II 13 e göre (bir önceki not).

kült eşyası diye zikredilen güneş kursları hatırlatılabilir<sup>24</sup>.

Sanatta, dağ tanrılarını fırtına tanrısının peykleri olarak Yazılıkayadan başka, Cebelet el Beyda'daki eski stel ve İmamkulundaki kaya kabartması üzerinde görüyoruz; sonuncuda üç dağ tanrısı tasviri, tanrıyı boğa koşulmuş arabasiyle birlikte taşıyor; bir de Hanyeri (Gezbeli) kabartmasında görüyoruz, burada boğa, ön bacaklarını bir dağ tanrısının omuzlarına koymuştur<sup>25</sup>. (Boğa, aşağıda gösterileceği gibi, fırtına tanrısıdır). Hanyeri'de boğanın arka bacaklarının altında gördüğümüz, kesik mahrut biçimli şekil bir dağ sembolü olsa gerektir; Yazılıkayada 40 ve 41 numaralı tanrılarla 43 ve 44 numaralı arslanlar da bu biçim dağlar üzerinde durmaktadırlar<sup>25 a</sup>.

İrmak ve pınar kadın tanrıları sanatta tesbit edilmemişlerdir; meğer ki Yazılıkaya kadın tasvirlerinin bazıları ırmak ve pınar kadın tanrıları olsun; fakat burada bütün kadınlar eş olarak temsil edilmiş olduklarından, muayyen bir şekil bu hususta ele alınamaz.

Biraz önce, topuza, fırtına tanrısının refikleri dağların kült eşyası olarak yalnız halde, ayrıca da dağ tanrılarının tasvirleriyle bağlı olarak raslamıştık. Bu bağın nasıl tasavvur edileceği (metinler: "bir topuz, *üstünde* de bir resim yapılmıştır," diyorlar), — kabartma süs olarak mı, yoksa topuzun üzerine ilâve edilmiş heykelcik olarak mı, — açıkça bilinmiyor. Bir kere, bir dağ tanrısı topuzu elinde tutar, görünüyor<sup>26</sup>. Başka yerlerde fırtına tanrısının kendisi, Yazılıkaya baş tanrısı kabartmasında gördüğümüz gibi, topuzu elinde tutuyor<sup>27</sup>; mamafih topuzun fırtına tanrısına bu bağlılığı istisnasız değildir. Bir yandan metinler, topuzu başka

<sup>24</sup> Sommer, ZA 46, S. 35, KUB XXV 14 I 10 dev. ile Bo 4971 ay. 8 dev. hakkında.

<sup>25</sup> Cebelet el Beyda: von Oppenheim, Der Tell Halaf, Levh. 63 a (burada tanrı iki insanın üzerinde durmaktadır; şu var ki bu iki insan dağ tanrısı olarak karakterlendirilmiş değillerdir). — İmamkulu: Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi II, S. 304 dev.; Gelb, HHM No. 27; Bossert 563. — Hanyeri (Gebzeli): Türk Tarih... Dergisi IV, S. 264 dev.; Bittel, Archäologischer Anzeiger 1940, Kolon 560 dev.; Bossert 564.

<sup>25 a</sup> Bittel, WVDÖG 61, S. 79 dev.

<sup>26</sup> Bo 2318 II 11, SBo I, S. 40 Not 160 la birlikte; herhalde TUKUL okunuşu, sat. 19 dan ötürü tercih edilmelidir.

<sup>27</sup> KBo II 1 II 21 dev.; III 20 dev.

tanrılarda da zikretmektedirler: Zababa onu elinde tutuyor; bir adak metninde de İstar'a topuzları için gümüşten, yahut altından bir kaplama vadolunmaktadır<sup>28</sup>. Zababa ile İstar muharip tanrılardır; onlarda böyle bir topuz bulunmasını herhalde anlarız. Öte yandan, muayyen bir fırtına tanrısının silâhı olarak bir balta anılmaktadır<sup>29</sup> ki bu, muahhar Eti sanatının baltalı fırtına tanrısı kabartmalarını hatırlatır. Yukarda bahsettiğimiz göğün fırtına tanrısı tasvirinde, sağ elindeki cisim, topuz yahut balta için kullanılan malûm Akkad şekilleri yerine, fonetik yazılmış, mânası henüz bilinmiyen bir Eti kelimesiyle anılmaktadır. İnsan bu kelime için, Yazılıkaya kabartmasına bakarak "topuz,, mânasını tesbit etmek ister, fakat bu, yukarıda söylendiğine göre, isbat edilmiş değildir<sup>30</sup>.

Fırtına tanrısı, sol elinde, heykel tasviri metnine göre, "selâ-

<sup>28</sup> Topuzlu Zababa: Bo 2383 II 18; Tanrı hakkında karşılaştırınız: Götze S. 126 (okunuş: Zamama) ile yukarıda not 14 a; Sahpina şehrinde İstar'ın topuzları: KUB XV 1 III 37 dev.; İstar'ın muharip tanrıça karakteri hakkında bakınız: Götze, S. 133.

<sup>29</sup> Bo 2383 I 20 dev. Karşılaştırınız: Not 56.

<sup>30</sup> Fırtına tanrısının tasvir izahındaki kelime GIŞ *hattalla*'dır, bu hususta bakınız: Otten, WVDOG 61, S. 83. Başka kayıtlara şu eserde rastlanılır: S. Alp, Untersuchungen zu den Beamtennamen im hethitischen Festzeremoniell, S. 38: *dai* kelimesi ile S. 40 de *anda uda* kelimesi.— «Topuz» manası tarafını iltizam ettiren keyfiyet, metinde (Not 15 le birlikte) zikredilen tasvir izahının Yazılıkaya No. 42 kabartması ile karşılaştırılmasından başka, bir de láciverd taşından bir GIŞ *hattala*'nın bulunmasıdır (KUB I 17 II 27 dev. Duplikat'ı: KUB II 10 I 23 dev.; sonra, Not 39 da mezkûr, fırtına tanrısına boğa biçimli bir kaptan yapılan içki kurbanı gelmektedir); üstelik, NA4 Determinatif'i ile kelimenin «taş» diye yazılması da vardır (KUB IX 18, 15 dev.). Eğer *hattalla* kelimesi, «vurmak, dövmek» manasına (HAB, S. 99 dev.) gelen *hatta* fiilinden iştikak ettirilecekse, o zaman «balta» manası da mevzuu bahis olabilir, fakat bu imkân KUB IX 18, 15 dev. yüzünden bertaraf edilmektedir, zira burada NA4 *hattala*'nın yanında bir de balta (*HAZINNU*) zikredilmektedir. Sommer'in, HAB S. 132 dev. de GIŞ TUKUL'un fonetik okunuşu olarak bildirilen *hatanti*-ye karşılık, *hattalla*'yı belki şu şekilde sınırlamak mümkün olacaktır: *hattalla* - «topuz» gibi hususî bir manayı haiz, *hatanti* ise, umumî olarak «Silâh, edevat» manasını haiz. Sommer'in gösterdiği metinlere göre, *hatanti* bir kere açık olmiyan GIŞ TUKUL teknik tabirinin mukabili olarak tapu metinlerinde geçmektedir; ondan iştikak ettirilmiş olan *hatantiyala*- «zenaat erbabı» demek olup umumî mânadan muştaktır; GIŞ TUKUL ideogramının bir -i- ile itmam edildiği yerlerde (Götze, Annalen des Mursilis, S. 232, Not. 1; KUB XIX 8 III 26; XXIV 1 III 14), umumî mânada «silâh» da mevzuu bahistir. En son zikredilen yerdeki tanrı determi-

met,,i tutuyor; yâni mânası “selâmet,, olacak olan bir hiyeroglif tutuyor. Bu onun asıl ad hiyeroglifi değildir; çünkü metinler, ellerinde “selâmet,, i tutan birkaç tanrıyı anarlar. Ben, bunun muhtelif tanrıların elleri üstünde bulunan üçgene tekabül ettiğini tahmin ediyorum <sup>31</sup>. Yazılıkayada fırtına tanrısının yanında izah yazısı olarak, selâmet sembolü değil, öteki tanrılarda gibi kendi ad hiyeroglifi bulunuyor. Fakat hiyeroglif o kadar bozulmuştur ki, başka anıtlarda, meselâ Malatyada, fırtına tanrılarının adı olarak geçen işaretlerden birinin eşi olup olmadığı kesin olarak tesbit edilemiyor <sup>32</sup>. Baş kadın tanrının, yukarıda gördüğümüz gibi, Yazılıkayada bir Hurri adı olan Hepatu adını taşımasından, baş tanrının kabartmasından Hurri’lerin Teşup’unu temsil ettiği neticesini çıkarabiliriz <sup>32a</sup>.

O zaman, baş tanrı ile baş kadın tanrının yanında duran iki boğa, herhalde fırtına tanrısının kutsal boğaları olan Seri ile Hurri’dır <sup>33</sup>.

Hepatu adından hareket ederek, kadınlar tarafında biricik erkek olup bir arslan yahut pars üzerinde duran tanrıya varmakla bir adım daha ileri atmış oluyoruz. Daha önceleri onun yerinden ve nisbeten küçük olmasından, baş tanrılar çiftinin oğlu olduğu neticesi çıkarılmıştır. Hurri tanrıları arasında Sarrumma, Teşup ile Hepat’ın oğludur <sup>33a</sup>. Bu tanrının hiyeroglifi kuşaktan aşağısı

natifi, metnin yerine bakılırsa, bizim metinlerimizin tanrılık topuzlarıyla pek alakadar görülemez. — *hattalla* = GIŞ TUKUL «topuz» tekabülü buna nazaran mümkün, fakat emin değildir.

<sup>31</sup> SBo I, No. 63, S. 39; S. 46; SBo II, S. 42, Not 159; Hogarth, Hittite Seals, Şekil 114 B.; ilâveten Çelebibâğ’dan Al. f. 156 mührü (Alacahöyük 1940-41 raporu; Belleten VI, kap yaprağı). Fraktin’deki erkek tanrı (Bossert 552) elinde bir üçgen tutmaktadır.

<sup>32</sup> Malatya: HHM No. 45; Delaporte, Les Hittites, S. 293, Şekil 16 (Bossert 778 ve 777); asıllar Bedestanda. Yazılıkayadaki işaretle Malatyadaki işaret ve W şekilli işaret arasında bulunan münasebeti hakkında tafsilat için, bakınız: Bittel, WVDOG 61, S. 84; Bossert W şekilli işareti Santas olarak okumuştur; Meriggi ise onu, RHA IV, S. 97 dev., Tarhunts olarak okumaya meylediyor. Fakat şunu hatırlatmak gerektir ki, Luvi tanrıları Santa ile Tarhu(nts) fırtına tanrıları degillerdir.

<sup>32a</sup> Karşılaştırınız: Bittel, WVDOG 61, S. 91.

<sup>33</sup> Seri ile Hurri için, bakınız: Götze, S. 121, 123, 133 dev., bunların menşelerinin hurri olması hakkında, bakınız: Götze, S. 133, Not 3.

<sup>33a</sup> Götze, S. 134; S. 124, Not 9.



bir insan gövdesi olan ve üst kısmında dört çizgi bulunan bir şekildir. Dört çizgi *me* hecesi yahut yalnız *m* sesidir, meselâ *mu* işareti, içine yahut altına dört çizgi konmuş *u* işaretinden ibarettir. Onun için buradaki dört çizgi, Sarrumma adının sonundaki *m* ile ilgili görülebilir. Daha sonraki hiyeroglif kitabelerinde, tanrı sembolüne *-ma* fonetik komplemanı ilave olunuyor ki bunun da Sarrumma kelimesinin son hecesi olması muhtemeldir; o zamanlar dört çizgi, telâffuzun kâfi bir ifadesi telâkki edilmemiş olacaktır<sup>34</sup>. Ben onun için, bir çokları tarafından kabul edilen Dadamima okunuşu yerine, bu tanrı ideogramı için —tamamen emin olmamakla beraber— tercihan Sarrumma okunuşunu teklif etmek isterim. Bu fikri şu nokta bir dereceye kadar kuvvetlendirmektedir: yazısının karakterine bakılırsa büyük devlet devrine sokulması gereken Halep kitabesinde<sup>35</sup>, hükümdar adı olarak üç işaretten teşekkül eden bir gurup görülüyor: birinci işaret bozulmuştur, ikinci *mi* dir, üçüncüsü bizim buradaki tanrı sembolüdür. O halde bu gurup *x-mi-sarrumma* olsa gerek. Gerçekten de Halep kiralı olarak Tal-mi-Sarrumma'yı biliyoruz; Telepinu'nun oğlu, Suppiluliuma'nın torunu olan bu kiral, amcası Mursili tarafından tahta oturtulmuştur<sup>36</sup>. No. 44 ün aynı bir tanrı, hiyeroglif göre, No. 81 de kolunu, muhafaza edici bir şekilde, kiral Tuthaliya'nın boynu etrafına dolayan tanrıdır; o halde, bu tanrı da Sarrumma adlı tanrı olsa gerek<sup>37</sup>.

Demek oluyor ki hiyeroglifler (*he - pa - tu*), besbelli remizler (ay, güneş), heykel tasvirleri (Sulikatte, Teşup), çivi yazısı metinleriyle hiyerogliflerin terkibi (Sarrumma) sayesinde Yazılıkayada altı tanrıyı az çok ihtimaliyetle tesbit etmiş oluyoruz. Daha ileriye erişmek

<sup>34</sup> Belgeler: Meriggi, RHA IV, S. 80, No. 71 ve 72. 71 ve 72 numaralı işaretlerin eş telâkki olunması herhalde doğru olsa gerek. Bossert'in (Archiv für Orientforschung 8, S. 304 dev.; 10, S. 283 dev., Not 2 de dahil) Dadamima diye okunması hakkında ileri sürdüğü deliller üzerinde mufassal bir münakaşayı, başka bir yerde arzetmekteyim (SBo II, S. 20 dev.).

<sup>35</sup> HHM No. 2; SBo II, S. 22 dev.

<sup>36</sup> Götze, Annalen des Mursilis, S. 124 dev., 15; S. 248; Weidner, Boghazköi-Studien 8, S. 80, Not 2.

<sup>37</sup> Muvatalli'nin mührü üzerinde, SBo I, No. 38, (Bossert 709), ki kiralın boynuna kolunu saran aynı tarzda bir tanrıyı tasvir etmektedir, çivi yazısında, Sarrumma hiç olmazsa öteki tanrılar arasında zikredilmektedir. Vakıa, mühür resmi üzerindeki tanrı hiyeroglif nazaran başkadır.

istersek, mütalâa konularımızın çevresini daha genişletmeliyiz.

Şimdiye kadar bir kaç kere tanrıların kutsal hayvanlarını zikrettik. Şimdi bu hayvanları teker teker ele alalım ve bunların hangileri, hangi tanrılara bağlıdır, onu görelim.

Boğa, fırtına tanrısının hayvanı olarak tanınmıştır<sup>38</sup>. Metinlerde nerede boğa tasvirlerinden yahut boğa biçiminde kurban kaplarından bahsedilirse, orada bir fırtına tanrısı ile ilgi mevcuttur<sup>39</sup>. Birçok hallerde, boğa tasvirinin doğrudan doğruya tanrının kült tasviri olması, önemli bir noktadır<sup>40</sup>. Alacahöyük orthostat'larındaki boğa kültü tasviri buna uymaktadır<sup>41</sup>; biz de, bulunmuş olan taştan, pişmiş topraktan ve tunçtan boğa tasvirlerini, — keza Hanyeri civarında Gezbeli'deki kabartmada görülen

<sup>38</sup> H. Demircioğlu, Der Gott auf dem Stier.

<sup>39</sup> Akatça *bibru* kelimesinin mânasının «hayvan şeklinde kurban kabı» olarak tayini, Ehelolf tarafından, ZA 45, S. 71 dev. de yapılmıştır. Filoloji bakımından hazırlıklı olmıyan okurlara kolaylık olması için, Eti metinlerinde *bibru* ile terkip edilmiş olup Ehelolf tarafından verilen hayvan listesinin bir tercümesini veriyoruz: UR.MAḪ=arşlan; AIALU= geyik; GUD= sığır; GUD.MAḪ= boğa; GUD.AMAR= dana; GUD.AM= yabanöküzü, ilköküz, Bos primigenius; UDU.ŞİR=koç; UDU.KUR.RA= dağ koyunu; ANŞU.KUR.RA=at; ŞAḪ= domuz; MUŞEN= kuş; listenin ikinci kısmında fonetik yazılmış adlar henüz tercüme edilemez (bununla beraber, Not 56 ya bakınız). Kendilerine bu kaplarla kurban sunulan tanrılar, neşredilmiş olan metinlerden kolayca anlaşılabilirler; bunlar burada kullanılmışlardır. Henüz neşredilmemiş metinler hakkında yalnız Ehelolf'un verdiği malûmat elde bulunmaktadır; bunlarda yalnız bir kere tanrının adı da beraber yazılmıştır. Demek ki buna nazaran: *bibru*, sığır yahut boğa şeklinde: KBo IV 13 VI 17 dev. bir kaç tanrı, bunlar arasında ilk safta fırtına tanrısı; KUB I 17 II 31 dev. ve KUB II 10 I 26 dev. «Fırtına tanrısı» ile «Zippalanda'nın fırtına tanrısı».

<sup>40</sup> Açıkça KBo II 1 II 40 dev.; III 1 dev. 7 dev. : «Eskiden yalnız bir huvası taşı mevcuttu. Majeste demirden bir boğa yaptı». Bunun gibi, Kol. II 32 dev. (tercüme, yukarıda Not 23). — Kol. II 9 dev. de de fırtına tanrısı, daha evvel bir huvası taşı ile temsil edilmiştir, bunun yerine Majeste bir demir boğa yapmıştır (diğer huvası taşları ve tasvirler başka tanrılara aittir, yukarıda not 23). — Kol. I 28 dev. de fırtına tanrısının kült tasviri kalaylanmış bir boğa idi, Majeste, bunun yerine gümüşten bir boğa yaptı. Buna benzer olarak Verstreute Boghazöi-Texte 26,5 dev. : eskiden ağaçtan bir sığır vardı Majeste demirden bir boğa yaptı. Demir boğa olarak fırtına tanrısı, KBo II 16, 11 de de, 13 öy. 21 ( yukarıda not 22 ); aynı metnin öy. 1'i buna göre tamamlanmalıdır. Karşılaştırınız: Götze, S. 130, Not 7 ile birlikte.

<sup>41</sup> Resmi sık sık çıkmıştır, meselâ: Götze, Levha resimlerinden 9; Bossert 510. Aslı Ankarada.

boğayı<sup>42</sup>, — fırtına tanrısının kült tasvirleri olarak görmeğe mezu-  
nuz. Muahhar Eti anıtlarından tanılan boğa üstünde fırtına  
tanrısından, büyük devlet sanatında şimdiye kadar bulunmamış  
olması, hep göze çarpmıştır. Metinlerde de boğa üstünde duran  
fırtına tanrısından bahsedildiği tesbit edilmemiştir<sup>43</sup>. İmamkulu'nda  
ve Malatya'da bir orthostat üstünde<sup>44</sup>, tanrı, boğaların çektiği bir  
arabaya biniyor; bu nevi tasvir de şimdiye kadar tanınmış metin-  
lerde zikredilmiyor.

Boğa, bir tek tanrıya bağlanabildiği halde, arslan yahut  
parslara (tasvirler çok kere bu iki hayvanı birbirinden ayırmağa  
müsaade etmiyor) birçok tanrılarda raslıyoruz.

Yazılıkaya'da Hepat'la Sarrumma'nın arslanlarını, mühür üze-  
rinde ay tanrısının arslanını, heykel tasvirinde de Sulikatte'ninkini  
zikrettik. Zababa ile kırların İştâr'ı kültüründe arslan biçimli *bibru*  
kapları görüyoruz<sup>45</sup>. Babilonya'daki İştâr'ın da kutsal hayvan  
olarak arslanı vardır; bu hususta yalnız Babil'de İştâr kapısının  
alay yolunda bulunan arslanları hatırlatmak kifayet eder. Klâsik  
devrin Anadolu Ana kadın tanrısı yahut Kybele'si arslanla tasvir  
edilmektedir; biz de bu münasebetle arslanı şimdi Eti devrinin iki  
büyük kadın tanrısında bulduğumuzu hatırlatalım: Yazılıkayada  
Hepat'la birlikte ve İştâr'ın yanında *bibru* kabı olarak; buna göre,

<sup>42</sup> Pişmiş topraktan boğalar: Bittel, WVDOG 60, S. 14 dev. Taştan boğa-  
lardan parçalar, Ankara müzesinde, henüz neşredilmemiştir (karşılaştırınız:  
WVDOG 60, S. 16, Not 3). Tunçtan boğa: Bittel, WVDOG 60, Levh. I, 2  
(Bossert 1011). Gezbeli, yukarıda not 25.

<sup>43</sup> KBo II 1 I 36 daki «üzerine» boğaya ait değildir (yukarıda, Not 23). Kol.  
II 21 dev.'de deniyor ki, eskiden kalaylanmış bir erkek tasvir vardı ve Majeste  
demirden bir boğa yapmıştır, bu boğa da her halde erkek tasvirinden ma-  
ada ayrıca tazime mazhar olmuştur; fakat bunda tasvirin boğanın üstünde dur-  
duğuna dair hiç bir şey yoktur.

<sup>44</sup> HHM, No. 27 ile 45 (Bossert 563, 778). — Belki buna dayanarak, Kar-  
gamişta Su kapusunun bozulmuş 5 numaralı kabartmasının (B 30 a, Bossert 832),  
bir boğa arabası olduğu ve bu arabaya fırtına tanrısının bindiği kabul edile-  
bilir. Boğanın üzerindeki kanatlı güneşin yukarıda S. 276 ya göre tefsir edil-  
mesi gerekir.

<sup>45</sup> *Bibru* kaplarına işaretler burada ve daha aşağılarda, doğrudan doğruya  
Ehelolf'un Not 39 da zikredilen makalesine tevfikân. — Burada kendilerine arslan  
tekabül ettirilmiş olan İştâr ve Zababa adlı muharip tanrıların yukarıda (Not  
28 de) yanında topuzu bulduğumuz tanrılar oldukları bir tesadüf eseri olmasa  
gerek.

bunların hangisinin sonraki zamanda yaşamağa devam ettiği yahut her ikisinin biribiriyle kaynaşıp kaynaşmadığı sorusunu ortaya atmak gerektir. Maltayadaki Âsur kaya kabartmasında da iki kadın tanrıyı: baş tanrının karısı ile İştâr'ı arslan taşıyor<sup>46</sup>. Bir metne göre<sup>47</sup> kırkala rüyasında tanrı Yarris, bir arslan üzerinde durmuş olarak görünüyor. Rüya birtakım garabetler ihtiva ettiğinden belki bu parçaya o kadar yüksek bir değer vermemek gerektir. Buna karşılık, zikretmiş olduğumuz bir heykel tasviri metni, bir dağ tanrısının da arslan üstünde ayakta durur halde temsil edildiğini bize bildirmektedir (yukarıda, not 17). — Bir dağ tanrısının bir arslanı elinde tutması, başka bir şeydir<sup>48</sup>. — Metinlerden, pars için ayrıca bir kelime tanıyoruz (*parsanas*); fakat şimdiye kadar hiçbir yer malûmumuz olmamıştır ki, bunda parsın muayyen bir tanrı ile olan ilgisi bildirilsin.

Sanatta, arslan yahut pars üstünde temsil edilmiş tanrı ve kadın tanrının adedi çoktur<sup>49</sup>. Bu gibi tasvirlerin ikisinde: Darende'deki stel ile Malatya'da bir kabartmada, tarafımızdan Sarumma olarak tesbit edilen tanrı, hiyeroglifin sayesinde tanılmıştır; Darende'de bu tanrı, tıpkı Yazılıkayada olduğu gibi, anası Hepatu ile birlikte görülüyor. Kargamış'a ait bir kabartmada, biraz önce iki tanrıdan birini külâhındaki hilâl yardımı ile ay tanrısı olarak tâyin etmeğe muvaffak olduk; öteki ise, belki güneş tanrısıdır (Not 7).

At'a gelince, bir metne göre Pirva adlı tanrı bir at üstünde durur ve elinde bir kamçı tutar<sup>50</sup>. Yukarıda zikrolunan rüya

<sup>46</sup> Thureau-Dangin, *Revue d'Assyriologie* 21, S. 185 dev.

<sup>47</sup> KUB XV 5 II 39 dev., Sommer tarafından tercüme olunmuştur: *Kleinasiatische Forschungen* I, S. 340; karşılaştırınız: SBo I, S. 39, Not. 149. — « Fakat » kelimesi gösteriyor ki (ALAM-*ma-as*, sat. 40) arslan, Yarri'nin rüyada şekline girdiği Fırtına tanrısına da normal olarak ait değildir.

<sup>48</sup> Bo 2318 II 13, SBo I, S. 40; arslanın bir dağ tanrısıyla karanlık bir münasebette bulunuşu hakkında da: Bo 2316 öy. 23 dev., ZA 46, S. 14.

<sup>49</sup> Toplayan Bittel: WVDOG 61, S. 127 dev. Darende (Bittel'de i) HHM, No. 18; Bossert 782. Malatya (h) WVDOG 61, S. 68, Şekil 22; IHH Levh. 106, aşağıda; Bossert 772. Kargamış (o) yukarıda, Not 5. Zikredilen 3 anıt Ankara'da, Bedestanda bulunmaktadır. Konya'dan yüzük mühür (l), silinmelidir, bakınız, aşağıda S. 287 dev., Not 55 le birlikte.

<sup>50</sup> Von Brandenstein, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 91, S. 563, Not. 1. Pirva için, karşılaştırınız: Götze, S. 136.

metni<sup>51</sup>, başka bir tanrıya: Yarri'ya, ait olarak at biçimli bir *bibru* kabı zikrederse de, bu bilgiyi, metnin karakterine bakarak pek o kadar hesaba katmıyacağız. Zincirli de iki atlı bir heykel kaidesi bulunmuştur. Bu kaide üzerinde bulunan ve pek az bakıyelerden sarfınazar, kaybolup gitmiş olan bu heykel, demek ki "at üstünde tanrı,, idi<sup>52</sup>. Maltayada at üstünde duran tanrı, ona ilâve edilen kanatlı güneşten ötürü herhalde güneş tanrısı Şamaş olacak<sup>53</sup>.

Başka hayvanlarla şimdilik bu kadar taliimiz olmadı. Böylece, mühürlerde sık sık görülen koyun, dağ koyunu yahut ceylan cinsleri şimdilik bir tanrı ile katı olarak ilgilendirilemiyor<sup>54</sup>.

Yazılıkayada, kanat ve dikkate değer biçimde katmerlenmiş libasla temayüz eden bir tanrı var (No. 38). Aynı libasa bir iki kere daha rasgeleniyor. Oxford müzesinin Konyada satın alınmış mühürlü altın yüzüğünde bu tanrı, arslan gövdeli, biri arslan öteki sivri tanrı külâhlı insan başı olmak üzere iki başlı bir halita varlık üzerinde duruyor. Bu varlığın adını bilmiyoruz, şimdiye kadar Eti metinlerinde halita varlıklarının adı olarak tayin edilen, yahut böyle bir ad için mevzuubahs olabilen kelimeler tanımadık. Fakat önemli olan şudur ki, Boğazköy menşeli benzer baskılar yardımıyla büyük devlet zamanına emniyetle koyabileceğimiz Konya yüzüğü sayesinde ki ancak muahhar ve cenubu şarkî anıtlarından tanılan bu halita varlığın Eti devri Anadolusunda da mevcut olduğu meydana çıkarılmıştır. Malatyada katmerli libas giyen kanatlı tanrı bir kere uçan iki kuş üzerinde durmuş olarak vardır, ayrıca da başka blok üzerinde, aynı libası giymiş ve biri kanatlı, öteki kanatsız, iki tanrı vardır; ikisinden hiç biri bir hayvan üzerinde durmuyor. O halde, bu dikkate değer libasın hiç olmazsa iki tan-

<sup>51</sup> KUB XV 1 II 36 dev. — Yarri için bakınız: Götze S. 136.

<sup>52</sup> Ausgrabungen in Sendschirli, S. 333 dev. şekil 243 dev. ile birlikte.

<sup>53</sup> Thureau-Dangin'in not 46 da zikredilen etüdüne nazaran; resim, lev. IV de.

<sup>54</sup> 2 UDU. KUR. RA «Dağ koyunu», Sanatiya güneş kadın tanrısının yanında, KBo II 1 IV 4 dev., ilâveten: Otten, WVDOG 61, S. 83 ve yukarıda not 11. — Mühür üzerinde, keçi üstünde oturan kadın tanrı SBo II, No. 220, yanında bir güneş remzi: bu, yukarıda zikredilen metni hatırlatmaktadır. Koç ve dağ koyunu şeklinde *bibru* geçmekte ise de, bunlara ait tanrılar hakkında hiç bir malûmat meydana çıkarılmamaktadır; ŞEG<sup>9</sup> (akatça *atudu*) yani «yaban koyunu» nun boynuzları bir dağ tanrısının tasvir metninde zikredilmektedir (Bo 2318 II 14; SBo II, S. 18).

rıya has olduğunu kabul zorundayız; bu tanrıların hangi tanrılar olduklarını tesbit için bugünlük elimizde bir vasıta yoktur<sup>55</sup>.

Başka bir hayvanın, hangi tanrılarla ilgili olduğunu biliyoruz: İştar, “çağırmanın fırtına tanrısı,, ve Vahisi ile. Fakat bu hayvanın etice fonetik yazılmış adını henüz tercüme edemiyoruz. İştar’la olan ilgiden ötürü ve bu kadın tanrı hakkında yukarıda söylenenlere dayanarak bir arslan olmasını akla getirebilir miyiz<sup>56</sup>?

Bir iki hayvanda, yine bir heykel tasviri metni bize yardım etmektedir<sup>57</sup>. Bunda Viyanavanta şehrindeki “kırların koruyucu tanrısı,, tasvir edilmektedir: Tanrı, altından ve sağ elinde bir yay(?), sol elinde bir kartalla bir tavşan tutan, ayrıca bir kılıç yahut kama ile silâhlı ve bir geyik üzerinde duran bir adam olarak tasvir edilmiştir. Burada, tanrının asıl kutsal hayvanı, üstünde durduğu geyiktir; elindeki kartalla tavşan, tanrının avda vurduğu hayvanlar, yahut “kırların hayvanları,, yâni “kırların koruyucu tanrısı,,nın himaye ettiği bütün vahşi hayvanlar olabilir. Onun için metin tavşanla kartalın kimin kutsal hayvanları olduklarını söylemiyor. Elinde arslanı tutan dağ tanrısı da elinde bir kartal tutuyor<sup>58</sup>. Bu tanrıda da kartalı onun karakteristik kutsal hayvanı sayamayız. Geyiğin, ele aldığımız heykel tasviri metninden anlaşıldığı gibi, koruyucu tanrıya ait olduğunu başka iki

<sup>55</sup> Burada ele alınan tanrı tasvirlerine dair karşılaştırmamız: Bittel, WVDOG 61, S. 71 dev. — Konyadan gelme yüzük: Hogarth, Hittite Seals, No. 195 ilâveten: S. 38 deki izahat; Bossert 698. — Malatya kabartmalarından biri WVDOG 61, S. 72, şekil 23; IHH, Lev. 106, yukarıda; Bossert 768; öteki, Bossert 770; her ikisi Bedestanda.

<sup>56</sup> Etice *aviti*-Ehelolf’ta geçer, ZA 45, S. 72. İştarla peykleri Ninatta ve Kulitta: Bo 2383 I 6 dev.; DU (?) *halziyauvas*, aynı yerde 20 dev.; bu, elinde bir balta tutmaktadır; demek ki *aviti* - «arslan» demek olsaydı, Yazılıkaya’da No. 44 te olup Sarrumma olduğu meydana çıkarılan tanrıya benzerdi. Aşağıdaki şekilde bir nisbeti düşünmek mi gerekir: Hepat: Arinnanın güneş kadın tanrısı = Sarrumma: Çağırmanın fırtına tanrısı? Vahisi için *bibru*: KUB II 10 V 38 dev. — UR.MAĦ için *-i* köklü bir okunuş vardır: UR.MAĦ-*is*, KBo III 22, 26 ile şahıs ismi [m....]*a-li*-UR.MAĦ-*in-na* KUB XXXI 59 III 4, bir *a*-kökünün yanında (Sommer, HAB, S. 75, Not 5).

<sup>57</sup> VAT 6688 II 1 dev., Otten’in nezaketine borçlu olduğum bir kopyaya göre.

<sup>58</sup> Bo 2318 II 12 ile 19, yukarıda not 48; tayin edilemeyen eşya üzerinde kartal KBo II 8 I 10 ve Bo 2316 a öy. 5 (ZA 46, S. 10 ve 41), karanlık bir münasebet: Bo 2316 öy. 24 (ZA 46, S. 14).

şeyin yardımıyla de teyit edebiliriz: geyik biçiminde bir *bibru* kabı ile koruyucu tanrıya kurban sunuluyor; Boğazköy'den mühürlü bir pişmiş toprak tabletinden de şunu öğreniyoruz:<sup>59</sup> İfadeden, dolayısıyla anlaşılıyor ki metin, muhtemel olarak, adı çivi yazısında koruyucu tanrının ideogramı ile yazılan bir Tattassa kiralından kalmadır<sup>60</sup>; mührün üzerinde de bir geyik resmi vardır. Böylece, adamın adını herhalde anan mührün üzerindeki geyiği, ideogramı çivi yazısında şahsın ismini yazmağa yarayan tanrı ile ilgilendirmek akla geliyor. Bununla beraber, şuna dikkat etmek gerektir ki, şimdi zikrolunan metinlerde “kırların koruyucu tanrısı,, değil, kısaca “koruyucu tanrı,, zikredilmekte olup Etilerde sonsuz adette koruyucu tanrı mevcuttur<sup>61</sup>, ve alelâde koruyucu tanrının başka bir heykel tasvirine malikiz; burada, hayvan zikredilmediği gibi, tanrı elinde henüz tam olarak tayin olunamıyan bir silâhla bir kalkan tutmakta, yâni yukarıda zikrolunan heykel tasviri metnine göre “kırların koruyucu tanrısı,, nin tuttuklarından başka şeyler tutmaktadır<sup>62</sup>. Yine şu kadarı var ki, geyik biçimli kaplı metin, geyiğin alelâde koruyucu tanrıya da ait olduğunu göstermektedir.

Sanatta, burada gördüğümüz “kırların koruyucu tanrısı,, hakkındaki heykel tasviri metnine — hiç biri her noktada uygun olmakla beraber — bir kaç noktada uygun olan birtakım tasvirlerle sahibiz. Malatyada bulunan ok yaylı bir tanrı, bir geyiğin üstünde duruyor<sup>63</sup>; fakat elinde hayvan yoktur. Alaca civarında Yeniköyde elde edilen Steatit kabartmada<sup>64</sup> tanrı geyiğin üstünde duruyor, belinde bir kılıç kuşanmış ve tavşanı değil, kartalı elinde tutuyor; yay yerine de öteki elinde ucu eğri bir asâ tutuyor. İki mührün üze-

<sup>59</sup> 544/f., SBo II No. 5, Metin 1.

<sup>60</sup> m. DLAMA: Hattusili'nin kitabesi, Kol. IV 62 (Götze, Neue Bruchstücke zum grossen Text des Hattusilis, S. 32, dev.); KBo IV 10 öy. 41.

<sup>61</sup> KUB II 1 muhtelif koruyucu tanrıların uzun bir listesini vermektedir.

<sup>62</sup> Bo 2383 II 24, Sommer, AU, S. 381.

<sup>63</sup> Hrozny, IHH, Levh. 105; Bossert 775. Aslı Bedestanda. Hayvanın bir geyik olarak tefsiri için, boynuzdan maada kopuk kuyruk da çok ehemmiyetlidir.

<sup>64</sup> R. O. Arık, Belleten I, S. 212 ç=223 ç, Şekil 2 ile birlikte; Alacahöyük hafriyatı 1935 Raporu, S. 26, Şekil 36. Bossert 570.

rinde<sup>65</sup> elinde bir kuş, ve izah yazısı olarak yanında geyik boynuzu bulunan bir tanrı görülüyor; burada da tavşanla yay yoktur. Kuşla tavşanı başka bir mühürdeki tanrıda görüyoruz<sup>66</sup>, fakat bunda da geyik ile yay yoktur. Âsurda bulunmuş, fakat şüphesiz Eti malı olan küçük bir lâcivert taşı kabartmasında<sup>67</sup> tavşanla kuş var; silâh, eğri bir kılınca benziyor, bu keyfiyet, heykel metnine uygundur, fakat yayla geyik yine yoktur. Kültepe kabartmasındaki<sup>68</sup> tanrının bir elinde kuş ve muhtemel olarak tavşan, fakat öteki elinde bir mızrak bulunuyor; burada da geyik yoktur. Üstünde tanrının durması lâzım gelen kutsal hayvanın çok kere bulunmamasının, izahımızı bozması zarurî değildir, çünkü aynı noksanı Yazılıkayada bir kaç kere müşahede ettik; fakat izahı gereken şu noktalar kalıyor: bazı hallerde silâhların farklı olması ve tavşanın yahut tavşanla birlikte kartalın mevcut olmaması.

Heykel tasvir metnine en yakın gelen, yukarıda zikredilmiş olan Hacıbebekli kabartmasıdır (Not 12): burada tanrı bir hayvanın üstünde duruyor; hayvanın vâkıa en önemli kısmı parçalanmıştır, fakat kısa kuyruğu kalmışa benziyor; bunun en fazla hatırlattığı hayvan geyiktir; bir de geyik boynuzuna benzer bakiye var. Tanrının boynuna bir ok yayı asılı olup kendisi bir kılınç kuşanmış ve elinde bir tavşan tutmaktadır. Demek yalnız kartal noksanıdır. Başının üstündeki göze çarpan kanatlı güneşe yukarıda işaret ettik; onu tiplerin sonradan birbirine karışması ile izaha savaştık, fakat böyle bir izahın zayıflığını idrak ediyoruz.

“Kırların koruyucu tanrısı,,nın heykel tasvirine çok veya az benzerliklerine göre, bir deneme mahiyetinde olarak, bir araya topladığımız tanrı tasvirlerinin, birbirinden ayrılmaları ve başka başka tanrılarla ilgilendirilmeleri gerekirmiş gibi görünüyor. Geyiğin bazan asıl geyik boynuzu bazan da alageyik boynuzu taşınması bu fikre tevafuk ederdi; çünkü bu fark pek önemsiz olmayacaktır. Şu nokta da muhtelif tanrılar kabulüne götürür: yukarıda sayılan tanrılardan bir kaçında geyik boynuzu, yazı işaretidir, fakat

<sup>65</sup> Messerschmidt, *Corpus Inscriptionum Hettiticarum*, Levh. XLIII, 4 (Dresden'de) ve 3 (Londra'da, Br. M. 17804=Hogarth, *Hittite Seals*, Şekil 78).

<sup>66</sup> Messerschmidt, XLIII, 1 d=Hogarth, No. 196 e; Bossert 696.

<sup>67</sup> Andrae, *WVDOG* 46, Levh. 8, f; Bossert 595. Buluntunun mahalline bakılarak parçanın zamanı olarak 13 üncü asır tesbit edilmiştir.

<sup>68</sup> RHA I, Levh. 19, 1; *Oriental Institute Communications* 14, S. 119, Şekil 111; Bossert 816. Aslı Kayseri müzesindedir.



Malatyada geyik üstündeki tanrının izah yazısında bu işaret geçmiyor. Sonra, geyik boynuzu ile adı yazılan tanrı, muahhar hiyeroglif kitabelerinde *-da* yahut *-ta* fonetik kompleman'ıyla görünüyor; Âsur kaynaklarındaki Kalparunda has ismine dayanarak, bu tanrı için Ruda, Ruvada ilh. okuma tarzı teklif edilmiştir<sup>69</sup>. Çivi yazısı ile yazılmış eticede koruyucu tanrının ideogramı, birbirinden başka iki komplemanla yazılmaktadır: *-r-* ve *-ya-*<sup>70</sup>, bu da her ikisi Ruta'dan başka, evvelden birbirinden ayrı olan iki ada işaret eder. Böylece ihtimal ki burada önümüzde bir kaç tanrı yahut bir tanrının muhtelif adları var; fakat, muhafaza olmuş tasvirlerin, bize kadar gelen adlara nasıl birer birer taksim edileceğini söyleyecek durumda değiliz. Yazılıkaya'ya dönelim; orada izah yazısı geyik boynuzu olan ve Yeniköy tanrısı gibi elinde ucu eğri bir asâ tutan bir tanrı buluruz (No. 32). Yazılıkayadaki bu tanrıyı koruyucu tanrı olarak görüp göremeyeceğimiz, biraz önceki sözlerimizden anlaşıldığı gibi, kesin olarak tayin edilemez.

Kutsal hayvanların mütalâasına ilâve olunarak şu noktaya ancak kısaca işaret edebiliriz: boğa, arslan ve geyik, Alacahöyük mezar buluntularında ve eski Âsur ticaret kolonilerinin mühürlerinde tanrı hayvanları olarak görülmektedirler<sup>71</sup>; demek ki burada Anadolu'ya ait pek eski tasavvurlar mevzu bahisdir.

Bugün elimizde bulunan vasıtalarla bu kadar ileriye varabiliyoruz. Yazılıkayadaki uzun tanrılar sırasını ve metinlerdeki bitmez tükenmez tanrı adlarını göz önünde tutarsak, ne oldukları iyice belli olmuş tanrılar hazinesinin pek zengin olmadığını anlarız. Bununla beraber, çalışmalarımızla, anıtların nizama konmasına biraz yardım etmiş olduğumuzu, bir de çivi yazısı metinleri, hiyeroglif kitabeleri ve anıtların birbiriyle terkiibinden, hem anıtların tefsiri hem hiyeroglif araştırması için neler elde edilebileceğini göstermiş olduğumuza kaniiz. Malzemenin fazlalaşması sayesinde tutulmuş olan yolun daha ileriye götürüleceğini ümit etmekteyiz.

<sup>69</sup> Belgeler: Meriggi, RHA IV, S. 82, No. 117—120.

<sup>70</sup> Sommer, AU, S. 22 dev.

<sup>71</sup> Hüyükün bakır çağına ait mezarlarından çıkma hayvanlar hakkında yalnız birer misal: Boğa: H. Koşay, Alaca Höyük hafriyatı 1936 Raporu, S. 125 dev.; Geyik: R. O. Arık, Belleten I, şekil 40; Geyikle birlikte pars nevinden yırtıcı hayvanlar: aynı yerde Şekil 38 dev. (Bossert 297-306). Geyik, arslan ve boğa üstünde tanrılar, bir Kültepe mührü üzerinde, WVDOG 61, S. 128, f altında; Demircioğlu, zikredilen eser, S. 144, B. 30.



# HETHITISCHE GÖTTERDARSTELLUNGEN UND GÖTTERNAMEN (\*)

*Von Prof. Dr. H. G. GÜTERBOCK, Ankara.*

Wenn wir eine griechische oder römische Statue sehen, die einen Mann mit Löwenfell und Keule darstellt, dann wissen wir sofort, das sie ein Bild des Herakles ist; wenn wir in Ägypten einen Falken mit der Sonnenscheibe oder einen Gott mit Falkenkopf finden, dann erkennen wir in ihm sofort einen Horus; auch im Zweistromlande kennen wir die Symbole und die heiligen Tiere vieler Götter, wenn auch noch nicht alle sicher identifiziert sind. Können wir in ähnlicher Weise die hethitischen Götter bestimmen? Wir sind uns dabei darüber klar, dass die Herausbildung bestimmter, fester ikonographischer Typen bei den anderen Völkern das Ergebnis einer längeren Entwicklung ist und dass sie daher auch bei den Hethitern noch im Fluss sein kann. Hier wollen wir aber versuchen, mit den verfügbaren Mitteln so weit zu kommen, wie es möglich ist.

Wenn wir etwa die Götterprozession von Yazılıkaya<sup>1</sup> betrach-

(\*) Vortrag, gehalten im Tarih Kurumu am 4.4.1942.

<sup>1</sup> Die Felsreliefs von Yazılıkaya liegen jetzt vor in der grossen Publikation von Bittel, Naumann und Otto, Yazılıkaya, Architektur, Felsbilder, Inschriften und Kleinfunde = 61. Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft (im folgenden abgekürzt WVDOG 61). Für alle Einzelheiten wird auf die ausführlichen Beschreibungen Bittels, S. 50 ff., verwiesen; die Hieroglyphen sind auf Tafel 32-35 in Zeichnung veröffentlicht. Die Reliefs werden nach den Reliefnummern zitiert; diese sind in WVDOG 61 dieselben wie in der früheren Veröffentlichung: Bittel, Die Felsbilder von Yazılıkaya (Istanbuler Forschungen 5).

Weitere in dieser Arbeit verwendete Abkürzungen sind:

- APAW I = Bittel und Güterbock, Boğazköy (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1935, Nr. 1).  
AU = Sommer, Die Aḫḫijavā-Urkunden (Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Neue Folge 6, 1932).  
Bo = Inventarnummern der Boğazköy-Tontafeln.  
HAB = Sommer und Falkenstein, Die hethitisch-akkadische Bilingue des

ten, so stellt selbstverständlich jede Figur einen bestimmten Gott dar, was ja auch durch die Namensbeischriften zum Ausdruck gebracht ist, und die Unterschiede, die wir etwa in der Tracht oder der Bewaffnung der einzelnen Figuren feststellen können, sind sicher nicht zufällig, sondern wir dürfen erwarten, dass jede Figur ausser durch die Beischrift auch durch die Art der Darstellung charakterisiert ist. Wenn die Hieroglyphenbeischriften in Yazılıkaya gut erhalten wären und wenn wir die Bilderschrift völlig verstünden, könnten wir, wie es der hethitische Priester konnte, die Namen sämtlicher Götter in Yazılıkaya einfach ablesen. Da diese beiden Voraussetzungen nicht erfüllt sind, müssen wir uns nach anderen Mitteln umsehen, wenn wir hethitische Götterbilder identifizieren wollen.

In einem Falle verhilft uns allerdings die Beischrift direkt zum Ziel, weil sie gut erhalten ist und aus bekannten Zeichen besteht: das ist bei dem ersten Bild der weiblichen Reihe, also der Hauptgöttin in Yazılıkaya (Nr. 43). Die drei Zeichen sind zu lesen *he-pa-tu*, und das ist der Name der Hauptgöttin des churrischen Pantheons, die auch bei den Hethitern hoch verehrt und

- Hattuşili I. (Labarna II.) (Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Neue Folge 16, 1938).
- HHM = Gelb, Hittite Hieroglyphic Monuments (The University of Chicago, Oriental Institute Publications, Vol. 45).
- IHH = Hrozny, Inscriptions Hittites Hiéroglyphiques (Monografie Archivu Orientálního, Prag).
- KBo = Keilschrifttexte aus Boghazköi (WVDOG 30 und 36).
- KUB = Keilschrifturkunden aus Boghazköi (Staatliche Museen zu Berlin, Vorderasiatische Abteilung).
- RHA = Revue Hittite et Asianique.
- SBo = Güterbock, Siegel aus Boğazköy. I (Archiv für Orientforschung, Beiheft 5); II (ebenda, Beiheft 7).
- VAT = Inventarnummern der Tontafeln des Berliner Museums.
- ZA = Zeitschrift für Assyriologie.
- Bossert = Bossert, Altanatolien, Berlin 1942. Zitiert nach Abbildungs-Nummern [Nachtrag].
- Götze = Götze, Kleinasien (Handbuch der Altertumswissenschaft, Kulturgeschichte des alten Orients, III, 1).
- Staatsverträge = Friedrich, Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache. I (Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft, 31, 1); II (ebenda 34, 1).

mit der obersten hethitischen Göttin, der Sonnengöttin der Stadt Arinna, gelegentlich gleichgesetzt wird, oft aber auch als selbständige Göttin neben ihr erscheint<sup>2</sup>. Dass die Hauptgöttin in dem Felsheiligtum der hethitischen Hauptstadt den churrischen Namen führt, oder dass in Yazılıkaya nicht die hethitische, sondern die churrische Hauptgöttin dargestellt ist, ist auffällig; zur Erklärung können wir nur auf den churrischen Kultureinfluss im Neuen Reich hinweisen, wie er sich in den zahlreichen churrischen Kulttexten dokumentiert. Wir betonen aber die Tatsache, dass die Göttin hier den churrischen Namen führt, ausdrücklich, weil sie für unsere weiteren Untersuchungen wichtig ist. Auf die Tracht der Göttin brauchen wir nicht einzugehen, sie ist oft genug beschrieben worden. Ein besonderes Attribut hat sie nicht. Sie steht auf einem Tier, das ein Löwe oder auch ein Panther sein kann, und das wir als das heilige Tier der Göttin betrachten dürfen. Der Stier mit spitzer Göttermütze dagegen, der neben ihr, halb von ihr verdeckt, abgebildet ist, gehört mit dem entsprechenden Stier bei der gegenüberstehenden Figur des Hauptgottes zusammen; wir werden die beiden Stiere später kennen lernen.

In anderen Fällen ergibt sich die Identität eines Gottes aus der Darstellung selbst oder aus dem Bildcharakter des Hieroglyphenzeichens. Die Figur Nr. 35 stellt einen geflügelten Gott dar, an dessen spitzer Göttermütze oben eine Art Mondsichel gerade noch zu erkennen ist, und zu dieser Figur gehört ein Schriftzeichen, das ebenfalls die Gestalt einer Mondsichel hat. Wir werden daher diese Figur für den Mondgott halten dürfen. Die mondsichelförmige Hieroglyphe kommt auch in späteren Bilderinschriften als Gottername vor, mehrmals in Verbindung mit einem Stadtnamen, den manche Forscher Harana (oder ähnlich) lesen; ist das richtig, dann wäre damit der berühmte Mondgott von Harran in den Hieroglypheninschriften nachgewiesen<sup>3</sup>. Dieselbe geflügelte Gestalt mit demselben Zeichen begegnet auf einem in Boğazköy gefundenen Siegelabdruck<sup>4</sup>; aber hier steht der Gott auf einem

<sup>2</sup> Götze, S. 124, 129.

<sup>3</sup> Gelb, *Hittite Hieroglyphs* II, S. 26; Hrozny, *IHH*, S. 393, Anm. 7; Meriggi, *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft* 39, 1, S. 119; Belege für den Gott: Meriggi, ebenda, S. 173, und *RHA* IV, S. 95, Nr. 401.

<sup>4</sup> *APAW* I, Taf. 28,2 und Taf. 31,12; *SBo* II, Nr. 102; Bossert 697.

Löwen. Ebenso steht der geflügelte Gott mit der Mondsichel an der Spitzmütze auf einem Relief aus Karkemisch auf einem liegenden Löwen<sup>5</sup>. Wir lernen daraus, 1) dass in Yazılıkaya das heilige Tier manchmal weggelassen wird, 2) dass der Löwe bei verschiedenen Göttern vorkommt. Beide Feststellungen sind von Bedeutung für unsere weiteren Untersuchungen.

Hinter dem Mondgott steht eine Figur in langem Mantel und halbrunder Mütze und mit dem Krummstab, also ganz so dargestellt wie die Könige. Man hat diese Figur daher meist als vergöttlichten, d. h. verstorbenen König erklärt; denn die Keilschrifttexte lehren uns, dass die Hethiter vom Tode eines Königs mit den Worten "er wird Gott", sprechen und dass verstorbene Könige wie Götter verehrt werden. Nun passt aber die Beischrift gar nicht zu dem, was wir von hieroglyphisch geschriebenen Königsnamen wissen<sup>6</sup>, und ausserdem sehen wir über dem Kopf der Figur die geflügelte Sonnenscheibe, die bei Königsdarstellungen zwar als Bekrönung der Namenskartusche erscheint, aber niemals am Kopf der Gestalt selbst. Vor allem aber ist das Nebeneinander von Mondsichel und Sonnenscheibe doch so auffällig, dass man ihm eine Bedeutung beimessen möchte, umsomehr als auch in Malatya die beiden Götter in derselben Weise hintereinander stehen<sup>7</sup>. Man möchte daher die Figur Yazılıkaya Nr. 34 eher für den Sonnengott halten. Dass der Mondgott dem Sonnengott in beiden Darstellungen vorangeht, würde zu der babylonischen Anschauung passen, nach der der Mondgott der Vater des Sonnengottes

<sup>5</sup> Herzfeld, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* II, Taf. VII; Bossert 857. Original im Bedestan in Ankara.

<sup>6</sup> Vgl. die Tabelle der Königshieroglyphen, SBo I, S. 61. Die Rosette auf den Siegeln SBo I, Nr. 85—89, ist kein Königsname und ist ausserdem in der Form von dem Zeichen bei Yazılıkaya Nr. 34 verschieden.

<sup>7</sup> Cavaignac, *Le problème hittite*, Taf. V, Fig. 12; dazu auf S. 200 bereits die Erklärung «*dieu-Lune et dieu-Soleil*»; Bossert 771. Original im Bedestan. Bei dem zweiten Gott auf dem in Anm. 5 genannten Relief aus Karkemisch glaubte ich bei einer erneuten Besichtigung des Originals noch Spuren der Flügelsonne am Kopf, besonders die linke «*Uraeus*»-artige Volute an der Hinterseite der Mütze, erkennen zu können. Damit würde sich dieses Relief den Darstellungen von Yazılıkaya Nr. 34—35 und Malatya an die Seite stellen. [Die Spuren der Flügelsonne und die hier als Sonnensymbol erklärte Hieroglyphe deutlich auf der Abbildung Bossert 857. — Nachtrag.]

ist, und die Übereinstimmung in der Tracht zwischen dem Sonnengott und den Königsdastellungen erklärt sich vielleicht so, dass der König, der ja den Titel „Meine Sonne,“ führte, dieselbe Tracht trug, in der man sich den Sonnengott vorstellte. Eine Bestätigung unserer Deutung von Nr. 34 als Sonnengott scheint eine zweisprachige Siegelabrollung aus Tarsus zu liefern<sup>8</sup>; hier steht in Keilschrift ein Personennamen, der mit dem Namen des Sonnengottes beginnt, und die Bilderschriftlegende beginnt mit dem gleichen Zeichen, das bei Yazılıkaya Nr. 34 auf das Gottesdeterminativ folgt und einem Stern ähnelt, aber aus einem senkrechten Mittelstrich mit einem längeren und zwei kürzeren Querstrichen besteht. Dieses Zeichen dürfte demnach das Ideogramm für „Sonne,“, „Sonnengott,“ sein. Für das mondsichelförmige Zeichen darunter kann man daran erinnern, dass auch bei einem anderen Gott eine Kombination des eigentlichen Namens-Ideogramms mit diesem mondsichelförmigen Zeichen belegt ist<sup>9</sup>, ferner daran, dass auch in Babylonien das Sonnensymbol gern mit einer Mondsichel verbunden wird<sup>10</sup>. Eine weitere Bestätigung unserer Deutung darf man vielleicht von einer Bildbeschreibung erwarten, deren Veröffentlichung von anderer Seite bevorsteht<sup>11</sup>.

Darstellungen von Gestalten mit der Flügelsonne auf dem

<sup>8</sup> Goldman, *American Journal of Archaeology* 44, S. 76, Fig. 33. Die Keilschrift lautet m. DUTU. LÚ [... t] i, die Grösse der Lücke ist nicht zu bestimmen. Vielleicht fehlt nichts und ist der Name m. DUTU. LÚ-ti = m. DUTU-ziti zu lesen (vgl. Sommer, *AU*, S. 373, Anm. 1, und m. D UTU. LÚ-is KUB XXXI 59 II 3). Die Bilderschriftlegende beginnt nach dem, was wir von anderen Siegeln über die Schriftanordnung wissen, in der Mitte oben (Näheres SBo II, S. 42).

<sup>9</sup> SBo I, Nr. 38-41, dazu S. 21 mit Anm. 69; Bossert 708-709.

<sup>10</sup> Prinz, *Altorientalische Symbolik*, S. 57 ff.

<sup>11</sup> Bo 2383 III 5. Die Bildbeschreibungen wird C. G. von Brandenstein veröffentlichten und bearbeiten. — Als hethitisches Wort für ein Sonnensymbol, vielleicht die Flügelsonne, kommt ein Wort in Frage, das Sommer, *ZA* 46, S. 27, Anm. 4, nach einer Kollation Walthers *kal (?) - ma-ra* liest. KBo II 1 II 12 f. wird gesagt, dass sich ein solches auf dem huvasi-Stein des Sonnengottes befindet, und in Kol. IV 5 desselben Textes kommt dasselbe Wort im Zusammenhang mit dem Bild der als Frau dargestellten Sonnengöttin der Stadt Sanatiya vor. Die Deutung als Sonnensymbol ergibt sich aus diesen beiden Stellen. Von dem *sittar* (Sommer, *ZA* 46, S. 7 ff.), das eine einfache runde Scheibe ist, ist es verschieden.

Kopf gibt es ausser in Yazılıkaya und Malatya noch mehrmals<sup>12</sup>. Am nächsten kommt den beiden genannten ein Rollsiegel des Metropolitan Museum mit zwei einander zugewendeten Figuren, bei denen man zunächst an eine Anbetungsszene denken möchte; es könnten aber auch beide Figuren Götter sein. Auf den Stelen von Tell Ahmar ist der Wettergott dargestellt, wie sich aus Blitz und Axt in den Händen des Gottes und dem Stier, auf dem er steht, ergibt. Zu beachten ist aber, dass hier die Flügelsonne nicht am Kopf ansitzt, sondern über der Darstellung schwebt. Wichtig ist ein Relief aus Karkemisch, das eine Flügelsonne dicht über dem Kopf eines Gottes zeigt. Unter der Flügelsonne stehen nun zwei Götternamen, der eine vor, der andere hinter dem Kopf des Gottes. Der Name vor dem Kopf, der demnach zu der Gottesfigur gehört, ist das bekannte W-förmige Symbol eines Wettergottes (s. unten Anm. 32), das Zeichen hinter dem Kopf aber scheint eine jüngere Form des Zeichens von Yazılıkaya Nr. 34 zu sein<sup>12a</sup>. Beide kehren im Verlauf der Inschrift noch einmal nebeneinander wieder. Das heisst doch wohl, dass auf dem Relief beide Gottheiten, die Sonne als geflügelte Scheibe und der Wettergott als männliche Gestalt, dargestellt sind, und, das erklärt dann auch die Reliefs von Tell Ahmar, bei denen dann ebenfalls Flügelsonne und Gott auf dem Stier zwei getrennte Gottheiten, Sonne und Wettergott, repräsentieren.—Schwieriger zu erklären ist das Relief von Hacı Bebekli bei Maraş, bei dem die Sonnenscheibe ebenso wie bei dem Gott in Yazılıkaya unmittelbar am Kopf ansitzt, der Gott selbst aber durch seine Attribute sich sowohl von diesem als auch von den eben besprochenen Wettergott-Darstellungen unterscheidet. Wir werden später einen Deu-

<sup>12</sup> Sie sind von Bittel, WDOG 61, S. 68, zusammengestellt: Das Siegel des Metropolitan Museum (Ward, Seal Cylinders of Western Asia, S. 267, Abb. 794) bei Bittel, Abb. 20; zwei der Stelen von Tell Ahmar (Syria 10, Taf. 28 und 32; Thureau-Dangin et Dunand, Til Barsip, Taf. I, III und VII) auch bei Moortgat, Die bildende Kunst des alten Orients und die Bergvölker, Taf. 46-47; Relief aus Karkemisch (im Bedestan): Woolley, Carchemish II, Taf. A 17 a; Hacı Bebekli (Hacı Bekli): Garstang, The Hittite Empire, S. 308, Fig. 45; Liverpool Annals 4, S. 126 ff.; Bittel, Abb. 21; Bossert 817. Original im Museum in Adana.

<sup>12a</sup> Belege für diese jüngere Zeichenform bei Meriggi, RHA IV, S. 84, Nr. 155, 4.-9. Form; Hrozný, IHH, S. 184, Anm. 3.



tungsversuch kennenlernen, wonach der Gott von Haci Bebekli der "Schutzgott des Feldes," sein dürfte. Wenn wir so die Flügelsonne nicht nur am Kopf des Sonnengottes und als seine Vertreterin, sondern auch am Kopfe eines ganz anderen Gottes finden, so dürfen wir nicht vergessen, dass die Stele von Haci Bebekli einer späten Zeit angehört, in der eine Vermischung der Typen eingetreten sein kann, und dass ihre Deutung auch bei einer Erklärung von Yazılıkaya Nr. 34 als König dieselben Schwierigkeiten macht<sup>13</sup>.

Wir erwähnten bereits kurz ein wichtiges Hilfsmittel für die Identifizierung von Götterbildern, die sogenannten Bildbeschreibungstexte. In diesen werden die Kultbilder verschiedener Götter in verschiedenen Tempeln und Städten beschrieben und zugleich die Feste registriert, die für diese Götter gefeiert werden, nebst dem dazu nötigen Opferinventar. Als Beispiel geben wir hier einen Text dieser Gattung, der zur Identifikation eines weiteren Gottesbildes in Yazılıkaya verhilft, im Wortlaut wieder<sup>14</sup>:

"Der Gott Sulikatte, der der Gott der Stadt Tamarmara ist, dessen Bild ist aus Silber. Gemacht aber ist es wie ein Mann. Und er steht auf einem Löwen aus Holz. Und in der rechten Hand hält er ein Schwert (oder: einen Dolch) aus Silber, in der linken Hand aber hält er den Kopf eines Mannes.,"<sup>14a</sup>

Dieser Beschreibung entspricht das Relief Yazılıkaya Nr. 30: ein Mann mit dem Krummschwert in der Rechten, und als Hieroglyphe steht über seiner erhobenen linken Hand ein menschlicher Kopf. Dass die Hieroglyphe in Yazılıkaya frei über der

<sup>13</sup> Garstang, *The Hittite Empire*, S. 308, hat den Widerspruch zwischen der vermeintlich königlichen Sonnenscheibe und dem Stehen auf einem Tier, das nur bei Göttern vorkommt, gesehen, ohne mit den damaligen Mitteln die Schwierigkeit lösen zu können.

<sup>14</sup> KUB XXX 37 mit Duplikat KUB XII 36; *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 76, S. 38 ff.; *WVDOG* 61, S. 64 f.

<sup>14a</sup> Die protohattisch-hethitische Bilinguis KUB II 2 bietet in der hethitischen Zeile III 38 das Ideogramm U.GUR (so nach den Spuren und dem Raum; bei Friedrich, *Kleinasiatische Sprachdenkmäler*, S. 4, nicht gelesen) als Entsprechung für Sulinkatte in der protohattischen Zeile 34. U.GUR dient im Akkadischen als Schreibung für den Gott Nergal. Schwert und abgeschlagener Menschenkopf passen gut zum Charakter des Nergal. — Ebenso ergibt KUB XXVIII 6 Rs. 1 und 3 die Gleichung Vurunkatte = Zababa.

Hand schwebt, in dem Text aber der Kopf in der Hand gehalten wird, erklärt sich einfach damit, dass er bei einer Rundplastik ja mit der Figur verbunden sein muss; wir werden ausserdem noch andere Bildbeschreibungen kennen lernen, nach denen ebenfalls Dinge in der Hand gehalten werden, die nur Schriftzeichen sein können. Dass der Löwe, auf dem der Gott in dem Text steht, in Yazılıkaya nicht abgebildet ist, hat seine Analogie in dem Fehlen des Löwen bei dem Mondgott Nr. 35, von dem wir oben sprachen. Offenbar ist es Absicht der Komposition, dass in Yazılıkaya nur bei den Hauptgöttern an der Nordwand die Tiere mit abgebildet sind.

Aus einer anderen Bildbeschreibung<sup>15</sup> lernen wir den Wettergott des Himmels, den höchsten Gott der Hethiter, kennen. Wir erfahren daraus, dass er auf zwei Bergen steht, die als Männerbilder dargestellt sind. Nun steht der Gott, der die Reihe der männlichen Götter in Yazılıkaya anführt (Nr. 42) und also schon wegen seiner Stellung der Hauptgott sein muss, in der Tat auf zwei menschlichen Gestalten, die durch ihre Tracht, Röcke mit schuppenartiger Zeichnung, als Berggötter charakterisiert sind. Berggötterdargestaltungen finden wir in Yazılıkaya auch an anderen Stellen, wo sie nicht als Trabanten des Wettergottes, sondern als selbständige Gottheiten auftreten<sup>16</sup>. Auch in den Texten kommen Berggötter als selbständige Gottheiten vor; so wird in einem Text das Bild eines Berggottes als Bild eines Mannes, der auf einem Löwen steht, beschrieben<sup>17</sup>. Seinen Kult hat der König Tuthaliya IV. neu eingeführt. Von dem gleichen König besitzen wir das Ritual eines Festes, das für einen Berggott gefeiert wird<sup>18</sup>, und in den Schwurgötterlisten der Staatsverträge werden teils bestimmte Berge, teils allgemein die Berge und Flüsse der vertragsschliessenden Länder angerufen<sup>19</sup>. Daneben erwähnen die Texte

<sup>15</sup> Bo 2383 II 8 ff., Otten, WVDOG 61, S. 83.

<sup>16</sup> Yazılıkaya Nr. 13, 14, 15, 16 a, 17; dazu Bittel, WVDOG 61, S. 53 ff.

<sup>17</sup> KUB VII 24 Vs. 1 ff.; Otten, WVDOG 61, S. 83. Ein anderer Berggott Rs. 8 desselben Textes; ein weiterer Bo 2318 II 6 ff. (SBo I, S. 40).

<sup>18</sup> KUB XXV 18, für das Gebirge Piskurunuva. Opfer für dasselbe Gebirge auch sonst, z. B. KBo II 17 Vs. 7; KUB XXV 6 V 2.

<sup>19</sup> Bestimmte Berge: Vertrag mit Tette von Nuhasi (Weidner, *Boğazköi-Studien* 8, S. 68 f.), IV 36 f., mit Aziru von Amurru (Weidner, S. 74 f.).

auch Berggötter als Trabanten des Wettergottes: In Verträgen sind es die Berge Namni und Hazzi<sup>20</sup>, die zusammen mit dem Wettergott und seinen göttlichen Stieren Seri und Hurri genannt werden. In anderen Texten erscheinen Berggötter und Fluss- und Quellgöttinnen als seine Trabanten; oft werden auch die Namen der Berge, Flüsse und Quellen, die zu einem bestimmten Wettergott gehören, angegeben<sup>21</sup>. Gelegentlich werden die Berggötter als Keulen mit männlichen Bildern darauf dargestellt, die Fluss- und Quellgöttinnen als weibliche Bilder<sup>22</sup>. Berge und Quellen werden auch als huvasi-Steine verehrt; ein Text berichtet, dass man Keulen und Bildwerke der eben geschilderten Art an ihrer Stelle eingeführt hat<sup>23</sup>. Zu der Verwendung von Keulen als Kult-

Rs. 3 f.; mit Duppi-Teşup von Amurru (Friedrich, Staatsverträge I, S. 22 f.), IV 11 f.; mit Alaksandus von Vilusa (Friedrich, Staatsverträge II, S. 80 f.), IV 24.—Allgemein Berge (gelegentlich auch Quellen und Flüsse) in folgenden Verträgen: Mattivaza (Weidner Nr. 1, S. 30 ff.), Rs. 53 und 58; (Weidner Nr. 2, S. 50 ff.), Rs. 24 und 43; Tette (Weidner S. 68 f.), IV 44; Aziru (Weidner S. 74 f.), Rs. 9; Ramses (nur in der ägyptischen Fassung erhalten: Roeder, Der Alte Orient 20, S. 44); Manapa-Dattas (Friedrich, II, S. 16 f.), IV 26; Alaksandus (Friedrich, II, S. 80 f.), IV 25; Hukkanas (Friedrich, II, S. 112 f.), I 58; Ulmi-Teşup (KBo IV 10), Rs. 4; Berge und Flüsse verschiedener Länder als Gottheiten auch KUB VI 45 und 46.

<sup>20</sup> Mattivaza (Weidner Nr. 1, S. 28 f.), Rs. 41; (Weidner Nr. 2, S. 48.), Rs. 12; Tette (Weidner, S. 66 f.), IV 10; Alaksandus (Friedrich, II, S. 78 f.), IV 8.

<sup>21</sup> KBo II 7 Rs. 24 ff.: «Stadt Mammananta: Wettergott, Gebirge Arnuvanta, Gebirge Harranassa, Weisses Gebirge, Fluss Sikassika, Quelle Dupsa, Quelle Kummayanni, Quelle Sivana, Quelle Hashanari, Quelle Halvanna». Aehnlich Vs. 6 und Rs. 10 desselben Textes.

<sup>22</sup> KBo II 13 Vs. 21 ff., ein ausführlicherer Parelleltext zu dem in der vorigen Anmerkung zitierten KBo II 7, lautet: «Stadt Mamnanta: der Wettergott (als) eiserner Stier; das Gebirge Arnuvanda (als) Keule, darauf ein eisernes Bild, macht man; das Gebirge Harranassa (als) Keule, darauf ein eisernes Bild, (und) das Weisse Gebirge (als) Keule, darauf ein eisernes Bild, macht man; den Fluss Sigassiga (als) Bild eines Mädchens, die Quelle Dupsa, die Quelle Kummayanni, die Quelle Sivanna, die Quelle Hashanari, die Quelle Halvanna, (als) eiserne Mädchenbilder macht man (sie).» — GIŞ. TUKUL, sonst «Waffe» im allgemeinen Sinne, auch «Werkzeug» (Sommer, HAB, S. 120 ff.), bedeutet an Stellen wie den hier behandelten, wo eine bestimmte Waffe gemeint sein muss, «Keule» (vgl. Anm. 30 und AU, S. 182).

<sup>23</sup> Die folgenden Stellen aus KBo II 1 sind nach dem in der vorigen Anmerkung übersetzten Text zu verstehen. Dabei geben wir hier keine wörtliche

objekte kann man an die Sonnenscheiben erinnern, die als Kultobjekte der Sonnengöttin von Arinna erwähnt werden<sup>24</sup>.

In der Kunst finden wir Berggötter als Trabanten des Wettergottes ausser in Yazılıkaya schon auf der alten Stele von Cebelet el Beyda, in İmamkulu, wo drei Berggötterfiguren den Gott mit seinem Stierwagen tragen, und in Hanyeri (Gezbeli), wo der Stier seine Vorderbeine auf die Schulter eines Berggottes setzt<sup>25</sup>.

Übersetzung, da eine solche bei der kurzen, stichwortartigen Ausdrucksweise des Textes das Verständnis kaum fördern würde, sondern eine Umschreibung des Sinnes, die notgedrungen etwas frei ist. Kol. III 13 ff.: «Huvasi-Stein des Gebirges Saluvanta in der Stadt Harruvata (?), von früher her vorhanden; Seine Majestät hat eine Keule, mit Sonnen- und Mondemblemern geschmückt, auf der ein Bild eines schreitenden Mannes, aus Eisen, 1 sekan gross, angebracht ist, (als Bild) des Gebirges Saluvanta gemacht.» — Entsprechend Kol. III 26 ff., 34 ff. (ergänzt).-Kol. II 32 ff.: «Huvasi-Stein des Wettergottes in der Stadt Harsalassa (?), ein vaksur-Gefäss aus Bronze und ein huvasi-Stein (als Kultobjekt der) Quelle Hapuriyatas war von früher her vorhanden; Seine Majestät hat einen eisernen Stier von 1 sekan (als Kultbild des Wettergottes) und ein eisernes sitzendes Frauenbild (als Kultbild der) Quelle H. gemacht.» — Danach verstehen wir nun auch den Abschnitt Kol. II 9 ff.: «Wettergott von Suruva: früher gab es 1 huvasi-Stein (des Wettergottes selbst), 1 huvasi-Stein des Sonnengottes, 1 huvasi-Stein des Gebirges Auvara (?) (und) 1 huvasi-Stein der Quelle Sinarasi, (das sind) 4 Gottheiten; Seine Majestät hat 1 eisernen Stier von 1 sekan (als Kultbild des Wettergottes), 1 silbernen huvasi-Stein des Sonnengottes, auf dem ein silbernes kalmara (zur Lesung und Bedeutung s. Anm. 11) angebracht ist, 1 Keule mit Sonnen- und Mondemblemern geschmückt, darauf ein eisernes Bild eines schreitenden Mannes von 1 sekan (als Berggott), (und) ein eisernes Bild einer sitzenden Frau, 1 Handvoll (gross) (als Quellgöttin), (das sind) die 4 Gottheiten von Suvara, gemacht.» — Entsprechend sind dann in dem schwierigen Abschnitt Kol. I 28 ff. die 4 von der Majestät gemachten Gottheiten so zu verteilen (Einzelheiten, besonders in dem ersten, auf den früheren Zustand bezüglichen Teil des Abschnittes, schwer verständlich, weshalb wir von einer vollständigen Übersetzung absehen müssen): 1) Stier (Z. 34, für den Wettergott selbst), 2) Keule mit Sonnen- und Mondemblemern, darauf ein schreitendes Männerbild, d. i. der Berg Suvara (Z. 35-37), 3) schreitendes Männerbild (Z. 37 f.), 4) sitzendes Frauenbild (Z. 39). — Die Beziehung von *serisikan* «darauf» in diesen Abschnitten nach KBo II 13 (vorige Anmerkung) gegen Sommer, ZA 46, S. 27, Anm. 3.

<sup>24</sup> Sommer, ZA 46, S. 35, zu KUB XXV 14 I 10 ff. und Bo 4971 Rs. 8 ff.

<sup>25</sup> Cebelet el Beyda: von Oppenheim, Der Tell Halaf, Taf. 63 a (hier steht der Gott auf zwei Menschen, die allerdings nicht als Berggötter charakterisiert sind). — İmamkulu: Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi II, S. 304 ff.; Gelb, HHM Nr. 27; Bossert 563. — Hanyeri (Gezbeli): Türk Tarih... Dergisi IV, S. 264 f.; Bittel, Archäologischer Anzeiger 1940, Sp. 560 ff; Bossert 564.

(Der Stier ist der Wettergott, wie unten gezeigt werden wird). Das Gebilde, das wie ein Kegelstumpf aussieht, das wir in Han-  
yeri unter den Hinterbeinen des Stieres sehen, dürfte wohl eine  
andere Art von Bergdarstellung sein; auf ebensolchen Bergen ste-  
hen in Yazılıkaya die Götter Nr. 40 und 41 und die Löwen von  
Nr. 43 und 44<sup>25a</sup>. Die Fluss- und Quellgöttinnen sind in der Kunst  
noch nicht nachgewiesen, es sei denn, dass einige der Frauenge-  
stalten in Yazılıkaya Fluss- oder Quellgöttinnen sind; da aber alle  
Frauen hier gleich dargestellt sind, kann man keine bestimmten  
Figuren dafür in Anspruch nehmen.

Die Keule fanden wir vorhin als selbständiges Kultobjekt der  
Berge, die die Begleiter des Wettergottes sind, allein und in  
Verbindung mit bildlichen Darstellungen der Berggötter. Wie man  
sich diese Verbindung vorzustellen hat (die Texte sagen "eine  
Keule, d a r a u f ein Bild gemacht,,"), ob als Reliefschmuck oder als  
aufgesetzte Statuette, wird nicht klar. Einmal scheint ein Berggott  
eine Keule in der Hand zu halten<sup>26</sup>. An anderen Stellen trägt  
der Wettergott selbst die Keule in der Rechten,<sup>27</sup> ebenso wie  
wir es auf dem Relief des Hauptgottes in Yazılıkaya gesehen  
haben. Allerdings gilt diese Zuordnung der Keule zum Wettergott  
nicht ausnahmslos. Einerseits erwähnen die Texte die Keule auch  
bei anderen Gottheiten: Zababa hält sie in der Hand, und in  
einem Gelübdetext wird der Iştar ein silberner oder goldener  
Überzug über ihre Keulen versprochen<sup>28</sup>. Zababa und Iştar sind  
beide kriegerische Gottheiten, bei denen eine solche Waffe wohl  
verständlich ist. Andererseits wird einmal auch ein Beil als Waffe  
eines bestimmten Wettergottes genannt<sup>29</sup>, was an die Wettergott-  
Reliefs mit Beil in der späthethitischen Kunst erinnert. Nun ist  
in der oben erwähnten Bildbeschreibung des Wettergottes des  
Himmels der Gegenstand in seiner Rechten statt mit einer der

<sup>25a</sup> Bittel, WVDOG 61, S. 79 f.

<sup>26</sup> Bo 2318 II 11, SBo I, S. 40 mit Anm. 160; Lesung TUKUL wohl wegen  
Z. 19 vorzuziehen.

<sup>27</sup> KBo II 1 II 21 ff.; III 20 ff.

<sup>28</sup> Zababa mit Keule: Bo 2383 II 18; zu dem Gott vgl. Götze S. 126 (Le-  
sung Zamama) und oben Anm. 14 a; Keulen der Iştar von der Stadt Sahpina:  
KUB XV 1 III 37 f.; zum Charakter der Iştar als kriegerischer Göttin s. Götze,  
S. 133.

<sup>29</sup> Bo 2383 I 20 ff, vgl. Anm. 56.

bekannten akkadischen Schreibungen für Keule oder Beil vielmehr mit einem phonetisch geschriebenen hethitischen Wort benannt, dessen Bedeutung noch unbekannt ist. Gern möchte man für dieses Wort nach dem Relief von Yazılıkaya die Bedeutung „Keule“, ansetzen, aber das ist nach dem oben Gesagten nicht bewiesen<sup>30</sup>.

In der linken Hand hält der Wettergott nach der Bildbeschreibung „Heil“, d. h. wohl eine Hieroglyphe mit der Bedeutung „Heil“. Das ist nicht seine eigene Namenshieroglyphe, da die Texte mehrere Götter erwähnen, die das „Heil“, halten. Ich vermute, dass dem das Dreieck entspricht, das man über der Hand verschiedener Götter findet<sup>31</sup>. — In Yazılıkaya hat der Wettergott nicht ein Heilssymbol, sondern wie die anderen Götter seine

<sup>30</sup> Das Wort in der Bildbeschreibung des Wettergottes ist GIŠ *hattalla-*, dazu Otten, WVD OG 61, S. 83. Weitere Stellen bei S. Alp, Untersuchungen zu den Beamtennamen im hethitischen Festzeremoniell, S. 38 s. v. *dāi-* und S. 40 s. v. *anda uda-*. — Für die Bedeutung «Keule» spricht ausser dem Vergleich der im Text (mit Anm. 15) genannten Bildbeschreibung mit dem Relief Yazılıkaya Nr. 42 auch die Tatsache, dass es ein GIŠ *hattalla-* aus Lapislazuli gibt (KUB I 17 II 27 ff. mit Duplikat KUB II 10 I 23 ff.; es folgt die Anm. 39 benutzte Libation aus einem stierförmigen Gefäss an den Wettergott), und dass das Wort auch mit Determinativ NA<sup>4</sup> «Stein» geschrieben wird (KUB IX 18, 15 ff.). Wenn *hattalla-* von dem Verbum *hattā-* «hauen, schlagen» (HAB, S. 99 f.) abzuleiten ist, käme an sich auch die Bedeutung «Beil» in Frage; aber diese wird durch KUB IX 18, 15 ff. ausgeschlossen, wo neben dem NA<sup>4</sup> *hattalla-* ein Beil (*HAZINNU*) genannt wird. Gegenüber dem von Sommer, HAB, S. 132 f., als phonetische Lesung von GIŠ TUKUL ermittelten *hatanti-* ist *hattalla-* vielleicht in der Weise abzugrenzen, dass *hattalla-* der speziellen Bedeutung «Keule», *hatanti-* der allgemeinen Bedeutung «Waffe, Gerät» entspricht. Nach den von Sommer beigebrachten Stellen kommt *hatanti-* einmal in Feldertexten als Entsprechung des unklaren Fachausdruckes GIŠ TUKUL vor; das von ihm abgeleitete *hatantiyala-* heisst «Handwerker», kommt also auch von der allgemeinen Bedeutung; und an den Stellen, an denen das Ideogramm GIŠ TUKUL mit *-i-* komplementiert wird (Götze, Annalen des Mursilis, S. 232, Anm. 1; KUB XIX 8 III 26; XXIV 1 III 14), ist auch von «Waffe» im allgemeinen Sinn die Rede. Das Gottesdeterminativ an der zuletzt genannten Stelle dürfte nach dem Inhalt der Textstelle kaum mit den göttlichen Keulen unserer Texte in Verbindung zu bringen sein. — Die Gleichung *hattalla-* = GIŠ TUKUL «Keule» ist demnach möglich, aber nicht gesichert.

<sup>31</sup> SBo I, Nr. 63, S. 39; S. 46; SBo II, S. 42, Anm. 159; Hogarth, Hittite Seals, Fig. 114 B; dazu das Siegel Al. f. 156 aus Çelebibağ (Alacahöyük 1940-41 Raport; Belleten VI, Titelblatt). Der männliche Gott in Fraktin (Bossert 552) hält ein Dreieck in der Hand.

Namenshieroglyphe als Beischrift. Das Zeichen ist aber so verwittert, dass nicht mit Sicherheit festgestellt werden kann, ob es mit einem der Zeichen identisch ist, die auf anderen Denkmälern, z. B. in Malatya, als Namen von Wettergöttern vorkommen<sup>32</sup>. Aus der Tatsache, dass die Hauptgöttin, wie wir oben sahen, in Yazılıkaya den churrischen Namen Hepatu führt, dürfen wir wohl schliessen, dass auch das Relief des Hauptgottes den churrischen Teşup darstellt<sup>32a</sup>.

Die beiden Stiere, die neben dem Hauptgott und der Hauptgöttin stehen, sind dann wohl die heiligen Stiere des Wettergottes, Seri und Hurri<sup>33</sup>.

Ausgehend von dem churrischen Namen Hepatu kommen wir nun auch bei dem Gott, der hinter der Hauptgöttin als einziger Mann auf der Frauenseite auf einem Löwen oder Panther steht, einen Schritt weiter. Bereits früher hat man aus seiner Stellung und verhältnismässig geringen Grösse erschlossen, dass er der Sohn des Hauptgötterpaares ist. Nun ist unter den churrischen Göttern der Gott Sarrumma der Sohn des Teşup und der Hepat<sup>33a</sup>. Die Hieroglyphe dieses Gottes ist ein menschlicher Körper vom Gürtel an abwärts, an den oben vier Striche angesetzt sind. Vier Striche sind die Silbe *me* oder bezeichnen auch nur den Laut *m*, so z. B. in dem Zeichen *mu*, das aus dem Zeichen *u* mit unter- oder eingeschriebenen vier Strichen besteht. Daher darf man wohl auch hier die vier Striche mit dem *m* am Ende des Namens Sarrumma in Verbindung bringen. In späteren Bilderinschriften erhält das Gottessymbol noch das phonetische Komplement *ma*, was wiederum die Endsilbe von Sarrumma sein dürfte; in dieser Zeit empfand man die vier Striche wohl nicht mehr als genügenden

<sup>32</sup> Malatya: HHM Nr. 45; Delaporte, *Les Hittites* S. 293, Fig. 16 (Bossert 778 und 777). Originale im Bedestan. Näheres zum Verhältnis des Zeichens in Yazılıkaya zu dem in Malatya und zu dem W-förmigen Zeichen s. bei Bittel, *WVDOG* 61, S. 84; Bossert las das W-förmige Zeichen *Santas*, Meriggi, *RHA* IV, S. 97 ff., will statt dessen *Tarhunts* lesen. Es ist aber daran zu erinnern, dass die luvischen Götter *Santa* und *Tarhu(nts)* beide nicht Wettergötter sind.

<sup>32a</sup> Vgl. Bittel, *WVDOG* 61, S. 91.

<sup>33</sup> Für *Seri* und *Hurri* s. Götze, S. 121, 123, 133 f.; für ihre churrische Herkunft Götze, S. 133, Anm. 3.

<sup>33a</sup> Götze, S. 134; S. 124, Anm. 9.

Ausdruck der Aussprache<sup>34</sup>. Ich möchte also anstelle der von vielen angenommenen Lesung Dadamima jetzt für dieses Gottesideogramm vielmehr die Lesung Sarrumma vorschlagen, obwohl auch sie nicht völlig gesichert ist. Eine gewisse Stütze erhält sie durch folgendes: in der Inschrift von Halep<sup>35</sup>, die nach ihrem Schriftcharakter sicher in die Grossreichszeit zu datieren ist, steht als Herrschername eine Gruppe aus drei Zeichen: das erste ist verwittert, das zweite ist *mi*, das dritte ist unser Gottessymbol. Das wäre also *x-mi-sarrumma*. Und tatsächlich kennen wir als König von Halep einen Tal-mi-Sarrumma, Sohn des Telepinu, Enkel des Suppiluliuma, der von seinem Oheim Mursili in Halep eingesetzt wird<sup>36</sup>. — Derselbe Gott wie Nr. 44 ist nach der Hieroglyphe auch der Gott, der auf dem Relief Nr. 81 seinen Arm schützend um den Hals des Königs Tuthaliya legt; dieser Gott wäre dann also ebenfalls der Gott Sarrumma<sup>37</sup>.

So haben wir also durch die Hieroglyphen (*he-pa-tu*), deutliche Attribute (Mond, Sonne), Bildbeschreibungen (Sulikatte, Teşup) und Kombination von Keilschrifttexten und Hieroglyphen (Sarrumma) sechs Gottheiten in Yazılıkaya mit grösserer oder geringerer Wahrscheinlichkeit bestimmt. Wenn wir weiter kommen wollen, müssen wir den Kreis unserer Betrachtung weiter ziehen.

Wir erwähnten bereits mehrmals die heiligen Tiere von Göttern. Wir wollen nun die einzelnen Tiere durchgehen und sehen, welche davon sich bestimmten Gottheiten zuordnen lassen.

Der Stier ist als Tier des Wettergottes bekannt<sup>38</sup>. Wo in Texten Stierbilder oder Opfergefässe in Stierform genannt werden,

<sup>34</sup> Belege bei Meriggi, RHA IV, S. 80, Nr. 71 und 72. Die Gleichsetzung des Zeichens Nr. 72 mit Nr. 71 dürfte richtig sein. — Eine ausführliche Auseinandersetzung mit den Argumenten, die Bossert (Archiv für Orientforschung 8, S. 304 f.; 10, S. 283 f. mit Anm. 2) für die Lesung Dadamima anführt, gebe ich an anderer Stelle (SBo II, S. 20 ff.)

<sup>35</sup> HHM Nr. 2; SBo II, S. 22 f.

<sup>36</sup> Götze, Annalen des Mursilis, S. 124 f., 15; S. 248; Weidner, Boghazköi-Studien 8, S. 80, Anm. 2:

<sup>37</sup> Auf dem Siegel des Muvatalli, SBo I, Nr. 38, (Bossert 709) mit der gleichen Darstellung eines Gottes, der den Arm um den König legt, wird Sarrumma in Keilschrift wenigstens unter anderen Göttern auch mit genannt, wenn der Gott auf dem Siegelbild auch nach der Hieroglyphe ein anderer ist.

<sup>38</sup> H. Demircioğlu, Der Gott auf dem Stier.



ist immer die Beziehung zu einem Wettergott gegeben<sup>39</sup>. Wichtig ist dabei, dass das Stierbild in vielen Fällen geradezu das Kultbild des Gottes selbst ist<sup>40</sup>. Dazu passt die Darstellung des Stierkultes auf den Orthostaten von Alaca Hüyük<sup>41</sup>, und wir sind daher berechtigt, auch die Stierbilder aus Stein, Ton und Bronze, die gefunden sind, für Kultbilder des Wettergottes selbst zu halten, ebenso z. B. den Stier auf dem Relief von Gezbeli bei Hanyeri<sup>42</sup>. Von dem Wettergott auf dem Stier, der aus späthethitischen Denkmälern bekannt ist, ist schon immer aufgefallen,

<sup>39</sup> Bestimmung der Bedeutung des akkadischen Wortes *bibru* als «tierförmiges Opfergefäß» von Ehelolf, ZA 45, S. 71 ff. Zur Bequemlichkeit für den nicht philologisch vorgebildeten Leser geben wir zu Ehelolfs Liste der Tiernamen, die in den hethitischen Texten mit *bibru* kombiniert werden, hier eine Übersetzung: UR.MAḪ=Löwe; AIALU=Hirsch; GUD=Rind; GUD.MAḪ=Stier, GUD.AMAR=Kalb; GUD.AM=Auerochse, Ur, Bos primigenius; UDU.ŞIR=Widder; UDU.KUR.RA=Bergschaf; ANŞU.KUR.RA=Pferd; ŞAḪ=Schwein; MUŞEN=Vogel. Die phonetisch geschriebenen Namen des zweiten Teils der Liste sind noch nicht übersetzbar (s. aber Anm. 56). — Die Götter, denen mit diesen Gefäßen geopfert wird, lassen sich aus den veröffentlichten Texten leicht entnehmen; sie sind hier verwertet. Für die unveröffentlichten Texte stehen nur die Angaben Ehelolfs zur Verfügung; dort ist nur einmal der Gottesname mit ausgeschrieben. — Hiernach also *bibru* in Gestalt von Rind oder Stier: KBo IV 13 VI 17 f. mehrere Götter, darunter der Wettergott an erster Stelle; KUB I 17 II 31 ff. und KUB II 10 I 26 f. «Wettergott» und «Wettergott von Zippalanda».

<sup>40</sup> Deutlich KBo II 1 II 40 ff.; III 1 ff.; 7 ff.: Früher war nur ein *huvasi*-Stein vorhanden, Seine Majestät hat einen Stier aus Eisen gemacht. Ähnlich Kol. II 32 ff. (Übersetzung oben Anm. 23). — In Kol. II 9 ff. ist ebenfalls der Wettergott selbst früher durch einen *huvasi*-Stein repräsentiert, Seine Majestät hat statt dessen einen eisernen Stier gemacht (die anderen *huvasi*-Steine und Bilder gehören anderen Göttern, oben Anm. 23). — In Kol. I 28 ff. war das Kultbild des Wettergottes früher ein verzinnter Stier, Seine Majestät hat statt dessen einen silbernen Stier gemacht. Ähnlich Verstreute Boghazköi-Texte 26,5 f.: früher ein Rind aus Holz, Seine Majestät hat einen Stier aus Eisen gemacht.—Der Wettergott als eiserner Stier auch KBo II 16, 11; 13 Vs. 21 (oben Anm. 22); Vs. 1 desselben Textes danach zu ergänzen. Vgl. auch Götze, S. 130 mit Anm. 7.

<sup>41</sup> Häufig abgebildet, z. B. Götze, Tafel-Abb. 9; Bossert 510. Original in Ankara.

<sup>42</sup> Stiere aus Ton: Bittel, WVDOG 60, S. 14 ff.; Fragmente von steinernen Stieren aus Boğazköy im Museum Ankara, noch nicht veröffentlicht (vgl. WVDOG 60, S. 16, Anm. 3); Bronzestier: Bittel, WVDOG 60, Taf. 1, 2 (Bossert 1011). Gezbeli oben Anm. 25.

dass er in der Kunst des Grossreichs bisher nicht gefunden worden ist. Auch in den Texten ist keine Erwähnung des Wettergottes, der auf dem Stier steht, zu belegen<sup>43</sup>. In Imamkulu besteigt der Gott einen von Stieren gezogenen Wagen, ebenso auf einem Orthostaten von Malatya<sup>44</sup>; auch diese Art der Darstellung wird in den bis jetzt bekannten Texten nicht erwähnt.

Während sich der Stier einem einzigen Gott zuordnen lässt, finden wir den Löwen oder Panther (die Darstellungen erlauben oft keine sichere Scheidung zwischen diesen zwei Tieren) bei zahlreichen Göttern. Wir erwähnten schon die Löwen der Hepat und des Sarrumma in Yazılıkaya, den des Mondgottes auf dem Siegel und den des Sulikatte in der Bildbeschreibung. Löwenförmige *bibru*-Gefässe finden wir im Kult des Zababa und der Ištar des Feldes<sup>45</sup>. Auch die babylonische Ištar hat als heiliges Tier den Löwen, ich erinnere nur an die Löwen an der Prozessionsstrasse des Ištartores in Babylon. Wenn die anatolische Muttergöttin oder Kybele der klassischen Zeit ebenfalls mit Löwen dargestellt wird, so erinnern wir daran, dass wir den Löwen jetzt bei zwei grossen Göttinnen der Hethiter gefunden haben: bei der Hepat in Yazılıkaya und als *bibru*-Gefäss bei der Ištar; es ist danach die Frage zu stellen, welche der beiden in späterer Zeit weitergelebt hat oder ob beide zusammengefloßen sind. Auch auf dem assyrischen Felsrelief von Maltaya werden zwei Göttinnen von Löwen getragen: die Gattin des Hauptgottes und Ištar<sup>46</sup>. Nach einem Text<sup>47</sup> erscheint der Gott Yarris dem König

<sup>43</sup> Das «darauf» von KBo II 1 I 36 bezieht sich nicht auf den Stier (oben Anm. 23). In Kol. II 21 ff. wird gesagt, dass früher ein verzinntes männliches Bild vorhanden war und Seine Majestät einen eisernen Stier gemacht hat, der nun also wohl ausser dem männlichen Bild verehrt wurde; es steht aber nichts davon da, dass das Bild auf dem Stier steht.

<sup>44</sup> HHM, Nr. 27 und 45 (Bossert 563, 778).—Vielleicht darf man hiernach auch auf dem verwitterten Relief Nr. 5 vom Wassertor in Karkemisch (B 30 a, Bossert 832) einen Stierwagen annehmen, auf den der Wettergott steigt. Die Flügelsonne über dem Stier ist nach oben S. 298 zu deuten.

<sup>45</sup> Hinweise auf *bibru*-Gefässe hier und im folgenden stillschweigend nach dem in Anm. 39 zitierten Aufsatz Ehelolfs.—Dass die kriegerischen Gottheiten Ištar und Zababa, denen hier der Löwe zugeordnet ist, dieselben sind, bei denen wir oben Anm. 28 die Keuie fanden, ist vielleicht kein Zufall.

<sup>46</sup> Thureau-Dangin, *Revue d'Assyriologie* 21, S. 185 ff.

<sup>47</sup> KUB XV 5 II 39 ff., übersetzt von Sommer, *Kleinasiatische Forschun-*

im Traum auf einem Löwen stehend. Da dieser Traum manche Sonderbarkeiten enthält, ist diese Stelle vielleicht nicht allzu hoch zu bewerten. Dagegen sagt uns eine schon erwähnte Bildbeschreibung, dass auch ein Berggott auf einem Löwen stehend dargestellt wurde (oben Anm. 17). Etwas anderes ist es, wenn ein Berggott einen Löwen in der Hand hält<sup>48</sup>. Ein besonderes Wort für den Panther kennen wir aus den Texten (*parsanas*); bisher ist aber noch keine Stelle bekannt, an der der Panther zu einem bestimmten Gott in Beziehung steht.

In der Kunst gibt es eine grosse Zahl von Darstellungen von Göttern und Göttinnen auf Löwen oder Pantheren<sup>49</sup>. In zwei dieser Darstellungen, der Stele von Darende und einem Relief von Malatya, hat man nach der Hieroglyphe den von uns als Sarrumma bestimmten Gott wiedererkannt; in Darende erscheint er wie in Yazılıkaya mit seiner Mutter Hepatu zusammen. Und auf einem Relief aus Karkemisch konnten wir vorhin den einen der zwei Götter durch die Mondsichel auf seinem Hut als Mondgott bestimmen, während wir in dem anderen den Sonnengott vermuteten (Anm. 7).

Auf einem Pferd steht nach einem Text die Gottheit Pirva; sie hält eine Peitsche in der Hand<sup>50</sup>. Wenn der oben erwähnte Traumtext ein pferdeförmiges bibru-Gefäss für einen andren Gott, nämlich Yarri, erwähnt, so werden wir das angesichts des Charakters dieses Textes nicht allzu schwer in die Waagschale werfen<sup>51</sup>. In Zincirli wurde eine Statuenbasis mit zwei Pferden gefunden, die bis auf geringe Reste verlorene Götterstatue zu dieser Basis

gen I, S. 340; vgl. auch SBo I, S. 39, Anm. 149.—Das Wort «aber» (*ALAM-ma-as*, Z. 40) zeigt, das der Löwe auch nicht etwa normalerweise zum Wettergott gehört, in dessen Gestalt Yarri hier im Traum dem König erscheint.

<sup>48</sup> Bo 2318 II 13, SBo I, S. 40; der Löwe in undeutlichem Zusammenhang mit einem Berggott noch Bo 2316 Vs. 23 f., ZA 46, S. 14.

<sup>49</sup> Zusammengestellt von Bittel, WVDOG 61, S. 127 f. Darende (i bei Bittel) HHM, Nr. 18; Bossert 782. Malatya (h) WVDOG 61, S. 68, Abb. 22; IHH, Taf. 106, unten; Bossert 772. Karkemisch (o) oben Anm. 5. Die drei genannten Denkmäler befinden sich im Bedestan in Ankara.—Das Ringsiegel aus Konya (l) ist zu streichen, s. unten S. 310 f. mit Anm. 55.

<sup>50</sup> von Brandenstein, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 91, S. 563, Anm. 1.—Für Pirva vgl. Götze, S. 136.

<sup>51</sup> KUB XV 1 II 36 ff.—Für Yarri vgl. Götze, S. 136.

war also auch die "Gottheit auf dem Pferd,"<sup>52</sup>. Der Gott, der in Maltaya auf dem Pferd steht, ist wegen der über ihm angebrachten Flügelsonne wohl der Sonnengott Şamaş<sup>53</sup>.

Mit anderen Tieren sind wir einstweilen nicht so glücklich. So lassen sich die verschiedenen Schaf-, Bergschaf- oder Gazellenarten, die man auf Siegeln häufig findet, noch keiner Gottheit mit Sicherheit zuweisen<sup>54</sup>.

In Yazılıkaya gibt es einen Gott (Nr. 38), der durch Flügel und ein merkwürdig gefälteltes Gewand ausgezeichnet ist. Dasselbe Gewand findet man noch ein paarmal wieder. Auf dem goldenen, in Konya gekauften Siegelring des Oxforder Museums steht er auf einem Mischwesen, das einen Löwenleib, einen Löwenkopf und ausserdem noch einen mit spitzer Göttermütze bekleideten Menschenkopf hat. Den Namen dieses Mischwesens kennen wir nicht, bisher gibt es auch in hethitischen Texten noch keine Wörter, die als Namen von Mischwesen bestimmt sind oder dafür in Frage kommen. Wichtig ist aber, dass durch den Ring von Konya, den man nach ähnlichen Abdrücken aus Boğazköy mit Sicherheit in die Grossreichszeit setzen kann, dieses sonst nur in späten und südöstlichen Denkmälern bekannte Mischwesen auch im hethitischen Anatolien nachgewiesen ist. — In Malatya gibt es den geflügelten Gott mit dem Faltenmantel einmal auf zwei fliegenden Vögeln stehend, ausserdem aber auf einem anderen Block zwei Götter mit dem gleichen Gewand, von denen der eine geflügelt ist, der andere aber nicht, und keiner von beiden steht auf einem Tier. Wir müssen also annehmen, dass dieses merkwürdige Gewand mehreren, mindestens zwei verschiedenen Göttern eigen ist, und bisher haben wir für die Identifikation keines dieser Götter eine

<sup>52</sup> Ausgrabungen in Sendschirli, S. 333 ff. mit Abb. 243 ff.

<sup>53</sup> Nach Thureau-Dangin's in Anm. 46 zitiertes Arbeit; Abbildung auf Taf. IV.

<sup>54</sup> 2 UDU.KURA.RA «Bergschafe» bei der Sonnengöttin von Sanatiya, KBo II 1 IV 4 f., dazu Otten, WVDOG 61, S. 83, und oben Anm. 11.—Göttin auf Ziege sitzend auf dem Siegel SBo II, Nr. 220; neben ihr ein Sonnensymbol, was an den eben genannten Text erinnert. *Bibru* in Form von Widdern und Bergschafen kommen vor, ohne dass über die zugehörigen Götter etwas zu ermitteln wäre; Hörner von ŞEG 9 (akkad. *atūdu*) «Wildschaf» werden in der Bildbeschreibung eines Berggottes genannt (Bo 2318 II 14; SBo II, S. 18).

Handhabe<sup>55</sup>.

Bei einem anderen Tier kennen wir zwar die Götter, mit denen es in Beziehung gesetzt wird: Iştar, "Wettergott des Rufens," und Vahisi; wir können aber seinen phonetisch hethitisch geschriebenen Namen noch nicht übersetzen. Darf man wegen der Beziehung zu Iştar und nach dem oben über diese Göttin Ausgeführten vielleicht an den Löwen denken?<sup>56</sup>

Für ein paar Tiere hilft uns wieder eine Bildbeschreibung weiter<sup>57</sup>. Hier wird der "Schutzgott des Feldes," von der Stadt Viyanavanta beschrieben: er ist in Gold dargestellt als Mann, der in der rechten Hand einen Bogen (?), in der linken einen Adler und einen Hasen hält, ausserdem mit einem Schwert oder Dolch bewaffnet ist und auf einem Hirsch steht. Hier ist das eigentliche heilige Tier des Gottes der Hirsch, auf dem er steht; Adler und Hase in seiner Hand könnten Tiere sein, die er auf der Jagd erlegt hat, oder auch eine Darstellung der "Tiere des Feldes," d.h. aller wilden Tiere, die der "Schutzgott des Feldes," beschützt. Daher sagt uns die Stelle nicht, wessen heilige Tiere der Hase und der Adler sind. Einen Adler in der Hand hält auch der Berggott, der den Löwen in der Hand hält<sup>58</sup>; auch bei diesem Gott können wir den Adler nicht als sein charakteristisches heiliges

<sup>55</sup> Zu den hier behandelten Götterdarstellungen vgl. Bittel, WVDOG 61, S. 71 f.— Der Ring aus Konya: Hogarth, Hittite Seals, Nr. 195, dazu die Beschreibung auf S. 38; Bossert 698.— Das eine Relief von Malatya WVDOG 61, S. 72, Abb. 23; IHH, Taf. 106, oben; Bossert 768; das andere Bossert 770; beide im Bedestan.

<sup>56</sup> Hethitisch *aviti*-, Stellen bei Ehelolf, ZA 45, S. 72. Iştar und ihre Trabantinnen Ninatta und Kulitta: Bo 2383 I 6 ff.; DU (?) *halziyauvas* ebenda 20 ff.; dieser hält eine Axt, wenn also *aviti*-«Löwe» wäre, sähe er dem als Sarrumma identifizierten Gott in Yazılıkaya, Nr. 44, ähnlich. Hat man an eine Proportion folgender Form zu denken: Hepat : Sonnengöttin von Arinna = Sarrumma : Wettergott des Rufens?— *Bibru* für Vahisi: KUB II 10 V 38 f.— Für UR.MAḪ «Löwe» gibt es eine hethitische Lesung, die -i- Stamm ist, nach UR.MAḪ -is KBo III 22, 26, und dem Personennamen [m. -] *a-li*- UR.MAḪ -in -na KUB XXXI 59 III 4, neben einem -a- Stamm (Sommer, HAB, S. 75, Anm. 5).

<sup>57</sup> VAT 6688 II 1 ff., nach einer Abschrift, die ich der Freundlichkeit Ottens verdanke.

<sup>58</sup> Bo 2318 II 12 und 19, oben Anm. 48; Adler auf nicht bestimmbareren Gegenständen KBo II 8 I 10 und Bo 2316 a Vs. 5 (ZA 46, S. 10 und 41), in unklarem Zusammenhang Bo 2316 Vs. 24 (ZA 46, S. 14).

Tier betrachten. Die Zugehörigkeit des Hirsches zum Schutzgott, die sich aus unserer Bildbeschreibung ergibt, können wir noch an zwei anderen Stellen belegen. Mit einem hirschförmigen bibrugefäss opfert man dem Schutzgott, und einer gesiegelten Tontafel aus Boğazköy entnehmen wir folgendes<sup>59</sup>: Der Text stammt nach inneren Anzeichen wahrscheinlich von einem König von Tattassa, dessen Name in Keilschrift mit dem Ideogramm des Schutzgottes geschrieben wird<sup>60</sup>, und auf dem Siegel ist ein Hirsch abgebildet. Da liegt es doch nahe, den Hirsch auf dem Siegel, das doch wohl den Namen des Mannes nennt, mit dem Gott in Verbindung zu bringen, dessen Ideogramm zur Schreibung des Personennamens in Keilschrift verwendet wird. Allerdings ist zu beachten, dass an den ebengenannten Stellen nicht der "Schutzgott des Feldes", sondern der "Schutzgott", schlechthin genannt wird, dass es bei den Hethitern zahllose Schutzgottheiten gibt<sup>61</sup>, und dass wir für den Schutzgott ohne nähere Bestimmung noch eine andere Bildbeschreibung besitzen, in der kein Tier genannt ist und der Gott eine noch nicht näher bestimmbare Waffe und einen Schild in den Händen trägt, also andere Gegenstände, als der "Schutzgott des Feldes", in der oben genannten Bildbeschreibung<sup>62</sup>. Immerhin zeigt aber die Stelle mit dem hirschförmigen Gefäss, dass auch zum gewöhnlichen Schutzgott ein Hirsch gehört.

In der Kunst besitzen wir eine ganze Reihe von Darstellungen, die mit unserer Bildbeschreibung des "Schutzgottes des Feldes", in einigen Punkten übereinstimmen, wenn auch keine ihr in allem entspricht. In Malatya steht ein Gott mit Bogen auf einem Hirsch,<sup>63</sup> hat aber keine Tiere in der Hand. Auf dem Steatitrelief von Yeniköy bei Alaca<sup>64</sup> steht der Gott auf dem Hirsch, trägt

<sup>59</sup> 544/f, SBo II Nr. 5, Text 1.

<sup>60</sup> mD LAMA: Inschrift des Hattusili, Kol. IV 62 (Götze, Neue Bruchstücke zum grossen Text des Hattusilis, S. 32 ff.); KBo IV 10 Vs. 41.

<sup>61</sup> KUB II 1 gibt eine lange Liste verschiedener Schutzgötter.

<sup>62</sup> Bo 2383 II 24 ff., Sommer, AU, S. 381.

<sup>63</sup> Hrozny, IHH, Taf. 105; Bossert 775. Original im Bedestan. Für die Deutung des Tieres als Hirsch ist ausser dem Geweih der Stummelschwanz massgebend.

<sup>64</sup> R. O. Arık, Belleten I, S. 212 ç = 223 ç mit Abb. 2; Alacahöyük Hafriyatı 1935 Raporu, S. 26, şekil 36; Bossert 570.

ein Schwert im Gürtel und hat den Adler in der Hand, aber nicht den Hasen, und statt des Bogens hat er einen Krummstab in der anderen. Auf zwei Siegeln<sup>65</sup> erscheint eine sitzende Gottheit mit einem Vogel auf der Hand und einem Hirschgeweih als Beischrift; auch hier fehlen Hase und Bogen. Vogel und Hase findet man bei dem Gott auf einem anderen Siegel<sup>66</sup>, bei dem aber wieder der Hirsch und der Bogen fehlen. Ein kleines Lapislazulirelief, das in Assur gefunden, aber sicher hethitsch ist<sup>67</sup>, hat den Hasen und den Vogel, die Waffe scheint ein Krummschwert zu sein, was zu der Bildbeschreibung passen würde, aber Bogen und Hirsch fehlen. Der Gott auf dem Relief aus Kültepe<sup>68</sup> hat zwar auch den Vogel und wahrscheinlich einen Hasen in der einen Hand, in der anderen aber eine Lanze; auch hier fehlt der Hirsch. Die Tatsache, dass das heilige Tier, auf dem der Gott stehen sollte, oft nicht vorhanden ist, brauchte nicht zu stören, da wir dasselbe Fehlen in Yazılıkaya mehrfach gefunden haben; aber es bleiben die Verschiedenheiten in der Bewaffnung und das Fehlen des Hasen oder des Hasen und des Adlers in manchen Fällen.

Am nächsten kommt der Bildbeschreibung das oben schon erwähnte Relief von Hacı Bebekli (Anm. 12): hier steht der Gott auf einem Tier, das zwar zum grössten Teil weggebrochen ist, von dem aber gerade noch der Stummelschwanz und ein Rest des Geweihs erhalten zu sein scheint, was am ehesten auf einen Hirsch deutet; er hat einen Bogen umgehängt, ein Schwert im Gürtel und hält einen Hasen in der Hand. Es fehlt also nur der Adler. Auf die auffällige Flügelsonne an seinem Kopfe haben wir oben schon hingewiesen; wir haben sie durch späte Typenvermischung zu erklären gesucht, sind uns aber der Schwäche einer solchen Erklärung wohl bewusst.

Es scheint, als ob die Götterdarstellungen, die wir soeben wegen ihrer grösseren oder geringeren Übereinstimmung mit der

<sup>65</sup> Messerschmidt, *Corpus Inscriptionum Hettitarum*, Taf. XLIII, 4 (in Dresden) und 3 (in London, Br. M. 17804 = Hogarth, *Hittite Seals*, Fig. 78).

<sup>66</sup> Messerschmidt, XLIII, 1 d = Hogarth, Nr. 196 e; Bossert 696.

<sup>67</sup> Andrae, *WVDOG* 46, Tafel 8, f; Bossert 595. Das Stück ist durch die Fundlage ins 13. Jahrhundert datiert.

<sup>68</sup> RHA I, Taf. 19, 1; *Oriental Institute Communications* 14, S. 119, Abb. 111; Bossert 816. Das Original ist im Museum in Kayseri.

Bildbeschreibung des "Schutzgottes des Feldes," versuchsweise zusammengestellt haben, zu trennen und verschiedenen Gottheiten zuzuweisen sind. Dazu würde es passen, dass der Hirsch manchmal das Geweih eines Edel-, manchmal das eines Damhirsches hat, ein Unterschied, der kaum ohne Bedeutung sein kann. Zur Annahme verschiedener Götter führt auch folgendes: einige der oben aufgezählten Gottheiten haben das Hirschgeweih als Schriftzeichen, bei dem Gott auf dem Hirsch in Malatya kommt aber in der Beischrift dieses Zeichen nicht vor. Ferner erscheint die mit einem Hirschgeweih geschriebene Gottheit in späteren Hieroglypheninschriften mit dem phonetischen Komplement *-da* oder *-ta*, und aufgrund des Eigennamens Kalparunda assyrischer Quellen hat man die Lesung Ruda, Ruvada u. ä. für sie vorgeschlagen<sup>69</sup>. Im Keilschrift-Hethitischen wird aber das Ideogramm des Schutzgottes mit zwei verschiedenen Komplementen, *-r-* und *-ya-*,<sup>70</sup> geschrieben, was auf zwei verschiedene Namen hinweist, die beide von Ruta verschieden sind. So haben wir also hier wahrscheinlich mehrere Gottheiten oder verschiedene Namen einer Gottheit vor uns, können aber noch nicht im einzelnen angeben, wie die erhaltenen Darstellungen auf die überlieferten Namen zu verteilen sind. Wenn wir nun nach Yazılıkaya zurückkehren, so finden wir dort einen Gott (Nr. 32), der das Hirschgeweihzeichen als Beischrift hat und wie der Gott von Yeniköy einen Krummstab hält. Ob dieser Gott in Yazılıkaya als Schutzgott angesprochen werden darf, ist nach dem eben Ausgeführten nicht mit Sicherheit auszumachen.

Nur kurz können wir hier im Anschluss an die Betrachtung der heiligen Tiere darauf hinweisen, dass Stier, Löwe und Hirsch schon in den Grabfunden von Alaca Hüyük und auf Siegeln der Zeit der altassyrischen Handelskolonien als Göttertiere vorkommen, dass wir es also hier mit sehr alten anatolischen Vorstellungen zu tun haben<sup>71</sup>.

<sup>69</sup> Belege bei Meriggi, RHA IV, S. 82, Nr. 117—120.

<sup>70</sup> Sommer, AU, S. 22 ff.

<sup>71</sup> Für die Tiere aus den kupferzeitlichen Gräbern von Hüyük nur je ein Beispiel: Stier: H. Koşay, Alacahöyük Hafriyatı 1936 Raporu, S. 125 f.; Hirsch: R. O. Arık, Belleten I, Abb. 40; pantherähnliche Raubtiere mit Hirsch zusammen: ebenda Abb. 38 f. (Bossert 297-306). —Götter auf Hirsch, Löwe und Stier auf einen Kültepe-Siegel: WVDOG 61, S. 128 unter f.; Demircioğlu, a. a. O. S. 144, B. 30.



Soweit kommen wir mit den heute zur Verfügung stehenden Mitteln. Die Ausbeute an sicher identifizierten Götterdarstellungen ist nicht gerade reich, wenn wir die lange Götterreihe in Yazılıkaya und die zahllosen Götternamen in den Texten im Auge haben. Immerhin glauben wir zur Ordnung der Denkmäler ein wenig beigetragen und gezeigt zu haben, was aus einer Kombination von Keilschrifttexten, Hieroglypheninschriften und Denkmälern sowohl für die Deutung der Denkmäler als auch für die Hieroglyphenforschung gewonnen werden kann. Wir dürfen hoffen, dass bei einer Vermehrung des Materials der eingeschlagene Weg weiter führen wird.

---



## TERCÜMELER:

# SAFFÂRİLER TARİHİ HAKKINDA(\*)

W. BARTHOLD

Almancadan çeviren: MEHMET ALTAY KÖYMEN

Nöldeke'nin malûm makalesine<sup>1</sup> zeyl olmak üzere, burada, "Bakırcı,, Ya'qûb'un ilk muvaffakiyeti ve hâkimiyetinin teessüsü hakkında ilk kaynaklarda verilen malûmat bahis mevzuu edilecektir. Nöldeke'nin de doğru olarak işaret ettiği gibi<sup>2</sup> "Kahramanımızın en eski tarihi hakkındaki haberler tezatlarla doludur,, : Bu münferit haberlerin vakıalarla olan münasebeti - tetkiklerin bugünkü durumunda - emniyetle tayin edilemez; şu satırlar, sırf birbirleriyle tezat halinde bulunan haberleri imkân nisbetinde menbalarına irca etmek maksadiyle yazılmıştır.

Saffâriler tarihi, ve bilhassa, bu sülâlenin karanlık olan başlangıcı hakkındaki tetkiklerin, böyle emin olmıyan bir yoldan yürümesi, yalnız ana kaynakların çoğunun kaybolmasından değil, aynı zamanda ilk rivayetlerin (tradition) mahiyetindedir. Prenslerin muhitinde yazılmış olan ve icraatlarının, imparatorluklarının şarkında mı yahut garbında mı vuku bulduğunu aynı tafsilâtla tasvir eden bir hususî Saffâriler tarihinin adı asla verilemez görünmektedir(\*\*). "Bakırcı,,nın icraatı hakkında bildiğimiz her şey, iki nevi kaynağın şahadetine dayanmaktadır: Ya'qûb'un, garpta bulunan ve coğrafi uzaklıktan dolayı Sîstân ve çevresindeki mem-

(\*) Festschrift Th. Nöldeke, (*Orientalische Studien*), nşr. Carl Bezold Giszzen 1906.

<sup>1</sup> Th. Nöldeke, *Orientalische Skizzen*, Berlin 1892, S. 187-217.

<sup>2</sup> Aynı Eser. S. 189. Not.

(\*\*) Barthold'un bu makalesinin intişarından sonra ilim âlemi, *Târîh-i Sîstân* (Nşr. Malik al-Şu'arâ Bahâr Tahran 1314) adlı anonim mühim bir eser tanımıştır. Şaffârî'lerin başlangıcı hakkında Barthold'un vardığı neticeleri esaslı bir surette değiştirecek mahiyette malûmat bulunmamakla beraber; Şaffârî'ler tarihi için mufassal ve kıymetli malzemyi ihtiva eden bu eserden «Şaffârî'ler tarihi» adlı hazırlamakta olduğumuz monografide çok faydalandık (M.A.K.).

leketlerde vukubulan hâdiseler hakkında pek eksik malûmat sahibi olabilen muasırlarının verdiği haberlere veyahut da menşei şarkî olan ve Saffâriiler zamanında değil, bilâkis hâkimiyette kendilerine halef olan şark yani Sāmān Oğulları hakkında telif edilen eserlerdeki malûmata. Bu sonuncu neviden olan eserlerin müelliflerinden, garptaki seleflerinin başından geçen hâdiseler hakkında bazı şeyler öğreniyoruz; lâkin verilen bu malûmat, bazı noktaları müphem bıraktığı gibi, bilhassa kronolojik bakımdan noksandır. Onun için, elimizde bulunan kaynaklar, biri garbî, diğeri şarkî rivayetler diye iki büyük gruba taksim edilmiştir ki, bunlardan garba ait olanları, hâdiselere, zaman itibariyle, daha yakın ve bilhassa kronolojik ifadelerinde daha emniyete şayan olduğu halde, şarka ait rivayetler, büyük bir menkul vakıalar yığını arzeder (\*).

İlk defa, Hicrî 260 da şark eyaletlerinden garba hicret etmiş olan ve bundan dolayı şarktaki hâdiseleri daha iyi tanıyabilecek bir durumda bulunan Ya<sup>ç</sup>ūbî'nin bu hâdiseler hakkında pek az malûmat vermesine ne kadar teessüf edilse yeridir<sup>3</sup>. Yalnız, Kirmān ve Fārs'da geçen hâdiseler hakkında, diğer kaynaklardan öğrenemediğimiz bazı şeyler, bize Ya<sup>ç</sup>ūbî tarafından bildirilmiştir. Tabarî de, ancak Kirmān ve Fārs'ın fethi hakkındaki hikâyesinde bir müşahidin ifadesine istinat eder<sup>4</sup>. Tabarî'nin, garpta geçen hâdiseler ve bilhassa Ya<sup>ç</sup>ūb'un sefaret heyetinin Bağdad'da kabulü hakkında, müşahitlerin verdiği malûmata göre mi yoksa doğrudan kendi hatırasına müracaat ederek mi malûmat verebildiği, kestirilemez, ilk sefaret heyeti hakkında umumiyetle hiç bir şey bilmediği görünüyor.

Abū'l-Ḥusayn 'Ubayd Allāh b. Aḥmad b. Abî Ṭāhir'in olup İbn Ḥallikān tarafından zikredilen eser Tabarî'den tamamen müstakildir. Babası tarafından telif edilen ve halife Muhtadî'nin (H. 256) saltanatının sonuna kadar gelen Bağdad kironiğini 'Ubayd Allāh,<sup>5</sup> Halife Muḫtadî'nin (H. 295-320)

(\* Tārīh-i Sīstān'ın bu iki kaynak grubuyla olan münasebeti, hazırlamakta olduğumuz adı geçen «Şaffārî'ler tarihi» nde münakaşa edilecektir.

<sup>3</sup> Bu teessüf, daha evvel A. Mülller (*Der İslam II, 25 not*) tarafından söylenmiştir.

<sup>4</sup> Tabarî, *Annales* III, 1700-1704.

<sup>5</sup> Bak: Brockelmann, *Gesch. der Arabisch. Litt.* 1, 138. Eserin sonunun ele geçemediği görünmektedir. Bu sondan hiç bir fıkra malûm değildir. Bu se-

saltanatına kadar götürdü<sup>6</sup>. Babası, H. 280 de<sup>7</sup> 76 yaşında bir ihtiyar olarak ölmüştür. Şu halde oğlu, iki kardeş olan Ya'küb ve 'Amr'ın daha gençce bir çağdaşı olarak nazarı itibara alınabilir. Eserini, şüphesiz daha çok sonraki zamanlarda yazmış olacak. Hāllāc'ın ölümü hakkında *Fihrist*'in 190. sahifesinde zikredilen sözlerin de bu esere ait olduğu görünmektedir. Tāhīrī hükümdar sülalesine mensup olmak itibarile, müellifin, şüphesiz, şark ile ailevi münasebet ve rabitaları vardı; Hōrāsān ve Sīstān'da olup biten hadiseler hakkında her halde, Ya'kübî ve Tābarī'den daha iyi malûmat sahibi idi.

Bakırcı'nın tarihine müteallik batıya ait en mufassal kaynak Abū 'Abd Allāh Muḥ. b. al-Azhar al-Aḥbārī'nin İbn-Ḥalīkān tarafından zikredilen ve İbn al-Aṣīr tarafından açıktan açığa istifade edilen eseri olduğu görünüyor. Mc. Guckin de Slane'nin kabul ettiği gibi<sup>8</sup>, müellifin *Fihrist*'in 147-148. sahifelerinde zikredilen İbn Abī'l-Azhar (tam adile: Abū Bakr Muḥ. b. Aḥmad b. Mazyad al-Naḥvī al-Aḥbārī ölümü, 325H.) aynı şahıs olup olmadığını, bu kaynağın tâli karakteri her halde açıkça ortaya koyar. Verdiği malûmatın ekserisini, Bakırcı Ya'küb b. Lays'ın icraatı, harpleri ve faaliyete geçişi hakkında pek iyi malûmatı olan 'Alī b. Muḥammad adlı birisinden iktibas etmiştir. Burada, H. 303 de ölen şair ve edebiyat tarihçisi (*Literarhistoriker*) 'Alī b. Muḥ. b. Naşr b. Maşşūr b. Basām'ın kask edilmesi mümkündür<sup>9</sup>.

İbn al-Aṣīr, malûmatını, şüphesiz yalnız batıya ait kaynaklardan iktibas etmemiştir. İbn al-Aṣīr'in, 257 senesi hadiseleri hakkında (VII, 171) verdiği malûmat, 253 senesi (VII, 124-125) hadiseleri hakkında İbn al-Azhar'e göre verdiği haberlerle tamamen tezat teşkil ediyor. Buna mukabil 257 senesi hakkında verdiği malûmat, elde bulunan en eski Farsça kaynak olan Gardīzī'nin<sup>10</sup>

bepten, müellifin, 253 ve 255 senelerinin kroniğinde Ya'küb'un sefaretinden bahsedüp etmediği şüpheli kalmaktadır.

<sup>6</sup> *Fihrist*, sahife 147.

<sup>7</sup> Brockelmann'da bu hususta iki tabı yanlış düzeltilmeden kalmıştır 250/983 yerine 260/893 demek lâzımdır.

<sup>8</sup> Şuraya da bak: Marquart, *Eranşahr* S: 293, N. 7.

<sup>9</sup> *Fihrist*, sahife 150; Mas'ūdī, *Prairidies d'or*, VIII 256.

<sup>10</sup> Bu eser hakkında bak: *Ethé: Catalogue of the Persian Manuscripts in*

*Zayn al-Aḥbār*'ındaki malûmatla tam bir mutabakat arzeder. Diğer yerlerde de, bilhassa Sāmān oğulları tarihi (174) hakkındaki fasıllarda, ekseriya aynı hadiseler, Gardîzî ve İbn al-Aṣîr tarafından aynı sıra dahilinde, bazen de kelime bekelime tevafukla nakl edilmiştir<sup>11</sup>. O halde, iki eser arasında bir münasebet olduğu kat'iyetle gösterilebilir, lâkin *Zayn al-aḥbār*'ın İbn al-Aṣîr tarafından doğrudan doğruya kullanıldığına bahis mevzuu olmadığı görünüyor. Mutabakat, yalnız Nūḥ b. Naşr'ın (H. 343 — ölümü) saltanatının sonuna kadar uzanmaktadır; Gardîzî'nin, Nūḥ'un halefi 'Abd Allāh b. Nūḥ'un saltanatı hakkında anlattığı şeyler, belki ki, İbn al-Aṣîr'e meçhul kalmıştır. Şu halde, bu iki eser arasındaki münasebet, hadiseleri, yalnız yukarıda zikredilen tarihe kadar bahis mevzuu eden müşterek bir ana eserin (Vorlage) varlığı ile izah edilmelidir. Bu müşterek kaynak, pek alâ Abū 'Alî al-Ḥusayn b. Aḥmad b. Muḥ. al-Sallāmî<sup>12</sup> tarafından telif edilmiş olan "*Horasan vilâyeti kroniği*," adlı eser olabilir<sup>13</sup>.

*the Bodleian library S. 9-11.* Bodleiana yazması, ekseriya biricik olarak gösterilmiştir. Yeniliyen (Marquart) tarafından: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Lpz. 1903 S. XXIX; lâkin, daha 1868 de Morle'yinde tanıtılmış olduğu (*Journ. R. As. new series III*, 1868 S. 120) İkinci bir yazması Cambridge (*King's College Library No. 213*) de bulunmaktadır. *King's College (c)* yazması, 1900 senesinde tarafımdan kullanılmıştır, 930 (1524) tarihini taşıdığı görünüyor. (Rakamlar kısmen silinmiştir) ve ihtimal Bodleiana (0,1782-1196 dan) yazmasının örneği (vorlage) olarak nazarı itibara alınması icap eder. C yazmasında metnin neresi bozulmuş ise, O yazmasında da aynı yerler bozuktur. Buna mukabil, O yazmasında ayrıca müstensih'in hatası kendisini gösteriyor. *Zayn al-Aḥbār*'dan alınan hulasalar, benim *Mogol istilası zamanında Türkistan* (Rusca) adlı eserimde (kısım I. sayfa 1-18) düzeltmelerle (kısım II, sayfa 513 ve müteakip de) bildirilmiştir. (Barthold'un yazma olduğundan bahsettiği Gardîzî'nin bu eseri, Muhammed Nāzım tarafından neşredilmiştir: Abū Sa'id 'Abd'l-Hayy b. ad-Dahhak b. Maḥmud Gardîzî, kitab *Zain'l-Akhbar* (E. G. Browne Memoriol Series I,) Berlin 1928.

<sup>11</sup> Bilhassa, İbn al-Aṣîr (VIII, 86,) de ve benim *Türkistan* adlı eserimdeki Gardîzî'ya (kısım I, sayfa 6 da) ait metinde Aḥmad b. Sahl ile selefi Kāmkār hakkında geçen sözler ve Kāmkār'dan sonra zikredilen «gül» kelimesine bak.

<sup>12</sup> İbn-Ḥallikān'da Abū'l-Ḥusayn diye zikredilmekle beraber kün-yenin Abū 'Alî olduğu, bu isim üzerinde Sa'ālibî ile Bayhaḳî'nin ifadelerinin birbirleriyle tetabuk etmesiyle sabittir.

<sup>13</sup> Eser umumiyetle (تاریخ اخیار ولات خراسان) ve yahut (تاریخ ولات خراسان) adı ile zikredilir ve İbn-Ḥallikān tarafından müteaddit yerlerde zikredilmiştir

Bu eser müellifinin, Sāmānî ricalinden Abū Bakr Çağānî, daha sonra da oğlu meşhur Abū 'Alī'ye tekarrübettiği ve Abū 'Alī'nin mukadderatına iştirak etmek mecburiyetinde kaldığı bize<sup>14</sup> Şa'ālibî tarafından bildiriliyor; ihtimal ki, Abū 'Alī ile birlikte 343/954 senesinde Ḥorāsān'ı terk etmiştir. Abū 'Alī, Receb 344 sonunda (II. Teşrin 955 ortaları) öldüğü zaman, ölüsü Çağānīyān'a getirildi. İbn al-Aşîr ile Gardîzî'nin birbirlerine mutabık olarak bildirdikleri son hâdise budur ki<sup>15</sup> bu hale göre, ihtimal ki, Sallāmî'nin eserinin de sonunu teşkil etmiştir. Bu zaman tayini Abū'l-Ḥasan Bayhaqî'nin<sup>16</sup> "Tārīh-i Bayhaq,"ındaki bir notla da tekit edilmiştir ki bunda Sallāmî, İbrahim b. Muh. al-Bayhaqî'nin<sup>17</sup> (295-320 arasında saltanat süren Halife Muk-tadîr'in çağdaşı<sup>18</sup> Abū Bakr Muh. b. al-'Abbās al-Ḥvārizmî'nin<sup>19</sup> (ölümü 383/393) muallimi olarak gösteriliyor. Sallāmî'nin hangi kaynakları kullandığı malûm değildir. 287 senesinin iki muharebesi hakkında Şa'ālibî ile İbn Ḥallikān'ın<sup>19</sup> Tahirilerden birinin ağzından naklettiği nükte (*bon mot*) Aḥmad b. Rabî'a'ya isnaden Abū'l-Ḥasan Bayhaqî<sup>20</sup> tarafından da hikâye olunur. İbn Ḥallikān'a göre bu Vezir, yani Aḥmad daha kat'i meydan muharebesinden önce, efendisi 'Amr'i terk etmiş ve Sāmān oğulları tarafına geçmişti. Sāmān oğulları sarayında Ya'kûb ve 'Amr hak-

(Nrn 308, 350, 540, 553, 764 ve 838). Bu eser hakkındā Nizāmî-i Arûzî'i Samar-ḡandî'deki ifadenin (Çahār Maḡāla s. 44) Browne tarafından yanlış anlaşılan ünvanıyla mukayese et. Gardîzî'nin Sallāmî'nin eserinden müstefid olduğu, İbn-Ḥallikān'daki (No. 838) fıkraların, benim *Türkistan'daki* (kısım I. sayfa 4-5) Gardîzî'den alınan fıkralarla yan yana konmasıyla da sabittir.

<sup>14</sup> Yatîmat al-Dahr, IV, 29. JA 5, I, 212.

<sup>15</sup> Bak: İbn al-Aşîr VIII, 384 ve benim *Türkistan*, kısım I sahife 10

<sup>16</sup> *Cod. Mus. Brit. Or* 3587, f 89 a (Rieu, *Supplement* s. 60 v. d.)

الشيخ أبو علي الحسين بن أحمد بن محمد السلاوي البيهقي منشأ و مولد او خوار بيهقي بوده است و این سلاوی می باید گفت بفتح سین و تشدید لام علی وزن علام و غفار و در کتاب التارکة از تصنیف اوست این لغت بیان کند - توفی فی سنة ثلاثمائة (sic) - از تصانف او تاریخ و لالة خراسان است و کتاب التفت والظرف و کتاب المصباح و کتاب التار و او شاکرد ابراهیم بن محمد البیهقی بوده است و اشعار او در کتاب یتیمة الدهر و غیر آن مذکورست و ابوبکر خوارزمی شاکرد او بوده است.

<sup>17</sup> Bu müellifin F. Schwally tarafından neşredilen *Kitāb al-Maḡāsīn* adlı kitabına bak. Gies sen, kısım I, II, sahife VIII.

<sup>18</sup> Bu tarihinin ölüm yılı gerek *Tārīh-i Bayhaq*'da (f 92 a) ve gerek *İbn-Ḥallikān*'da (*Biogr. dictionary*, III, 108) verilmiştir,

<sup>19</sup> *Laṭā'if al-maarif*, sahife 88.

<sup>20</sup> *Tārīh-i Bayhaq*, varak 37 b.

kinda bilinen şeylerin bu Vezirin hikâyelerinin mahsulü olması ve bu hikâyelerinde Sallāmî'ye muallimi İbrāhim Bayhaķī vasıtasıyla vasıl olması mümkündür. Eski ananın bir dereceye kadar süslenmiş olmasından sarfınazar, bu hususta Gardîzî ve İbn al-Aşîr'le mutabık ve her ikisinden de müstakil, H. 658 de yazılmış *Ṭabaķāt-ı Nāsırî*<sup>21</sup> adlı eserin müellifi Abū 'Ömar Minhāc al-Dīn Oşmān b. Sirāc al-Dīn al-Cuzcānî bulunmaktadır ki keza bunun ifadeleri de dah sonraki eserler vasıtasıyla Sallāmî'ye<sup>22</sup> irca edilebilir. *Cāmī al-Hikāyat'ında*<sup>23</sup> Muḥammad 'Avfî tarafından verilen malûmat, masalımı süslemelerden<sup>24</sup> sarfınazar doğrudan doğruya Sallāmî'nin eserinden iktibas edilmiştir. 'Avfî'nin hikâyelerinde, Şarka ait anana, ve daha sonraki ve ihtimal Sallāmî'ye irca edilebilecek şekliyle pek mufassal bir surette aksettirilmistir; Gardîzî'de sadece ima edilip geçilen hadiseler 'Avfî'de uzun uzun hikâye edilmiştir; bu tafsilâtın 'Avfî tarafından uydurulmadığı ve Gardîzî'nin ilâvesine irca etmek lâzımgeldiğini ileride göreceğiz.

İştāḥrî, coğrafi eserinde ve Mas'ūdî ise 332 ile<sup>25</sup> 336 seneleri arasında yazılmış olan *Âḥbār al-zamān* adlı eserinde, tabiatıyla Sallāmî'nin eserinden daha eski kaynakları kullanmışlardır<sup>26</sup>. İştāḥrî yahut selefi Balḥî şüphesiz, Sîstān'ı bizzat ziyaret etmişlerdir. Ya'ḳūb'un Sîstān'daki faaliyeti hakkındaki haber-

<sup>21</sup> Mulûm olduğu üzere Rawerty tarafından *Bibliotheca Indica* için tercüme olunmuştur. (Londra 1881; endeks ancak 1897 de neşredilmiştir.)

<sup>22</sup> Ezcümle başka yerde malûm olmıyan ve mutad olarak İbn Hayşamen denen Abū'l-Ḥasan al-Hayşam b. Muḥ. Nābî'nin *Tārīḥ-i Sānî* veya *Ḳıtaş-i Sānî* adlı eseri (bak *Ṭabaķāt-i Nāsırî*, sahife 11, 19, 317, 320).

<sup>23</sup> Bu makalem için, Asya müzesinin (581 aa) modern bir yazmasından ancak istifade edebildim; Sen Petersburg Üniversitesinin pek eski yazmasında, (No. 648) burayı alâkadar eden birinci kısım eksiktir. Bu kısmın metin neşri için, ihtimal, *Brat. Mus. or.* 4392 yazmasının (bak, Rieu, *Supplement*, p. 247 vd.) esas tutulması mecburiyeti vardır.

<sup>24</sup> Bak: Elliot *Histor of India* II, 156.

<sup>25</sup> Bu son eserde anlatılan son hâdiseler hakkında bak: *Prairies d'or*, III, 347-348, 375.

<sup>26</sup> Zaranc şehri İştāḥrî'de (sahife 239-241), şark memleketlerindeki diğer büyük şehirlerin çoğundan daha mufassal bir şekilde bahis mevzuu edilmiştir; bu tasvirin mevsûkluğu, Cuzcānî'nin (*Ṭabaķt-i Nāsırî*, sahife 20 ve 194) ifadeleriyle de teyüd etmektedir. Buna rağmen, Sîstān'daki bir çok şehir harabeleri arasında, bu şehrin bakiyeleri, kat'iyetle bilinmemektedir.



lerin vatanının tarihi ananesine dair iyi malûmat sahibi olan bir Sîstân'lıdan neşet ettiği görünüyor. Sîstân'da doğmuş coğrafyacı Abû'l-Âbbâs al-Sacizî daha İbn Rusta (sahife 174) tarafından zikrediliyor.

Kaynaklarımızın mahiyeti hakkında verilen bu izahlardan sonra kahramanımızın başından geçen münferid sergüzeştlarin tetkikine geçelim :

**1) Ya'kûb'un menşei ve gençlik tarihi.** Bu hususta en mu-fassal malûmat, Gardîzî'de bulunmaktadır<sup>27</sup>. Bunun ifadesine göre, Ya'kûb, Sîstân köylerinden birinde (Şu halde bir köylünün oğlu olarak),<sup>28</sup> Karnîn köyünde (İştahri tarafından 245. sahife burası küçük bir şehir olarak gösterilmiştir) doğmuştur; şehre gelince (ihtimal' Zaranç'e), bir bakırcının yanına çırak olarak giriyor ve yaptığı iş içinde ayda 15 dirhem alıyor (Nöldেকে'nin hesabına göre takriben 6 mark. Bu ihtimal Miladî IX. asırda İslâmlığın doğu eyaletlerindeki iş ücretinin miktarı hakkında aldığımız biricik malûmattır). Biraderi 'Amr, İbn Hallikân'ın eserinde derc edilmiş hikâyelere göre merkep sürücüdür İştahri'ye göre ise muvakkaten divarcılıkta yapmıştır. Bakırcı tabirini garbi anana, daha pek erkenden (bu iki şahıs aynı kimse olmadığı takdirde, İbn al-Azhar'in malûmat vericisi (Gewährsman) 'Alî b. Muḥammad'de ve şair İbn Bassâm'de)'Amr'a da teşmil etmiştir. Şarki ananedé Ya'kûb daha<sup>29</sup> Hicretin 5. asrında,, Bir bakırcının oğlu,, olarak gösterilmiştir<sup>30</sup>. Cüzcânî'ye göre Ya'kûb'un babası Lays, Sîstân,, bakırcıların başı,, dır.

**2) Ya'kûb'un eşkiya başı olarak ilk meydana çıkışı.** Gardîzî'ye göre Ya'kûb evvelâ bakırcı, sonrada birbiri arkasına ayyâr (*Spitzbube*), hırsız ve yolkesici olmuştur. Daha sonra, evvelâ Bust şehrinin askerî kumandanı (*Sarhang*) ve bir kîta'nın (Ḥayl) şefi ve nihayet Sîstân Emiri olmuştur. Şu halde daha büyük

<sup>27</sup> Bak : Benim *Türkistan*, kısım I, sahife 3-4. [Gardîzî, *Zayn al-Ahbâr*, Berlin, 1928 sahife, 10-11].

<sup>28</sup> Bu yerin mevkii, Nöldেকে tarafından (*Or. Skizzen*, sahife 189) İştahri'ye göre (sahife 245) tayin edilmiştir.

<sup>29</sup> Abû'l-Fazl Bayhaqî, Morley tab'ı, sahife 469. Nizâm al-Mulk, *Siyasetnâme*, Schefer tab'ı, sahife 14.

<sup>30</sup> *Ṭabaḳât-ı Nâşirî*, sahife 19.

bir efendinin hizmetine girmeden önce, kahramanımızın hayatında bir eşkiya sürüsünün başı olarak yol kestiği bir zaman olmuştur. Mesleğinin bu kısmı hakkında daha tam malûmatı 'Avfî'den<sup>31</sup> öğreniyoruz. Bunun hikâyesine göre, Ya'qûb ve dostlarının, evvelâ hiç bir atı yoktu. Başra ve Ahvâz'dan gelen büyük bir kervanın İsfahân istikametinde yol aldığı Sîstân "Padişahan,"ından bir muhafız kıt'ası بدرقه reca ettiği haberini işte bu zaman alırlar. Ya'qûb, avenesi ile çölün kenarında bulunan (*sar-i-bayābān*) müstahkem bir mevkii (burada *ribat*, daha sonra, hikâyenin ceryanı esnasında ise *hisar* olarak geçiyor) zabt eder; Muhafız kıt'ası buraya vasil olduğu zaman, eşkiya kendilerini, at ve süvarilere bakan ribat hizmetçileri olarak gösterirler ve muhafız kıt'ası efradı uyuyuncaya kadar musahabet ederler, sonra da uyuyanları baskına uğrattırlar. eşkiya, muhafız kıtasının atlarını ve silâhlarını ele geçirirler, süvarilerini bağlarlar ve kervana saldırırlar. Eşkiyanın kuvvet ve kudret allahındır, ondan başka hiç kimse kuvvet ve kudret sahibi değildir. (الحكم لله لا حكم الا اله) harp avazeleri karşısında, tüccarların akılları başlarından gider. Daha ilk talepte silâhlarını yere atarlar; mamafih tüccarlar, eşkiyanın mallarının beşte biri ile kanaat etmelerinden dolayı da memnun olurlar. Bu suretle Ya'qûb, kendisine lüzumlu atları, müteakip faaliyetleri için de vasıta rolünü görecektir parayı bir darbe ile elde etmiş oldu.

**(3 Ya'qûb'un, Şâlih bin Naşr (veyahut Şâlih bin al-Nažr ile münasebeti.** Ya'qûb'un kendisinin muayyetinde çalıştığı bu ilk şef Ma'sûdî ve İştahrî tarafından zikredilmemiştir; Batıya ait rivayetlerde bu şef, *Banū Kināna* adlı Arap kabilesine mensub ve Bust şehriden bir gönüllü guruhunun başında haricilere karşı bir mücadeleci olarak görünür; daha sonra Tâhirliler aleyhine dönmüş ve Zilhicce 237 (Mayıs-Haziran 852) de Sîstân eyaletini eline geçirmiştir<sup>32</sup>. Muharrem 247 de (Mart 861) sürülüp çıkarılan halefi Dirham üç sene saltanat sürdüğünden Şâlih'in hakimiyeti takriben 244 (858-9) senesine kadar sürmüştür olacak. Akıbeti

<sup>31</sup> *Aşya Müzesi yazması*, 290a, 290b. Ya'qûb hakkındaki müteakip hikâyeler gibi, bu hikâye de, «*Hile ve kurnazlıklar*» faslına aittir (kısım I, fasıl 13).

<sup>32</sup> İbn-Hallikān'da, eserinin hiç olmazsa tabedilmek suretiyle malûm telifinde bu malûmat yanlış verilmiştir (şuna da bak: Marquart, *Eranşahr*, s. 294 haşiye); Ubayd Allāh'ın; Dirham'ın, selefî Şâlih'i 237 sene-

hakkında garba ait kaynaklardan artık hiç bir tam malûmat almıyoruz. İbn al-Azhar sukut ve izmihlâl sebebini bilmeksizin<sup>33</sup>, sadece izmihlâlden (*Untergang*) bahseder. ‘Ubayd Allāh bin Abî Tāhir, Dirham vasıtasıyla Şālih’i memleketten sürer çıkartır; İbn al-Aşîr, Şālih’in, Horāsān valisi Tāhir b. ‘Abd Allāh tarafından mağlubiyete uğratıldığından bahseder, lâkin bu malûmatı hangi kaynaklardan iktibas etmiş olabileceği tayin edilemiyor<sup>34</sup>. Bu haber herhalde hakikate istinad etmemektedir<sup>35</sup>, aksi taktirde kendi sülâlesine dahil bir kimsenin bu zaferinden ‘Ubayd Allāh’ın niçin hiç haberdar olmadığı kabili izah olmazdı. Gardîzî<sup>36</sup>, ‘Avfî ve Cuzcānî (şu halde ihtimal Sallāmî de), Dirham hakkında hiç bir şey bilmedikleri ve Ya‘ğūb’a Sālih’in doğrudan doğruya halefi nazariyle baktıkları için, Şarka ait daha sonra ki kaynakların Şālih hakkında verdikleri malûmat, ihtiyatla kabul edilmelidir. Yalnız ‘Avfî tarafından bildirilen şu hikâye<sup>37</sup> kat’iyetle Şālih’e atfedilebilir; gerçekten bu hikâyede de bermutat yalnız İşfāh-rî’nin kitabının 246. sahifesinde münderic Kaşîr b. Rakkāk adında birisi zikrediliyor. Kaşîr (yazmada kâmilten Kaşîr b. Varqā adıyla zikrediliyor) burada Şālih’in mahremi esrarı olarak görünüyor; bu nüfuzlu vaziyetinden dolayı Şālih’in *Derbân*’ı<sup>38</sup> (*Torhüter*) Ya‘ğūb tarafından kiskanılmaktadır. Birgün, Şālih Ya‘ğūb’la meşveret eder. Şālih, parasızlık içinde bulunmaktadır, şehir ve

sinde sürüp çıkararak, üç sene saltanat sürdüğünü ve sonra, kendisinin de 247 senesinde Ya‘ğūb tarafından sürüp çıkarıldığını yazabilmesi gayri kabildir. 237 tarihi, Şālih’in hâkimiyetinin sonuna değil, ancak başlangıcına ait olabilir. Malûmat bu doğru şekliyle, ihtimal aynı kaynağa göre Hāmza İşfahānî tarafından (Gottwaldt tab’ı, sahife 232) bildiriliyor ki, buradaki tiş kelimesi pekâlâ *sab* okunabilir (bak: İbn al-Aşîr, VII, sahife 43). Hāmza İşfahānî’de verilen aynı tarih, hafta gününü tayin etmediği için hiç de itimada lâyık değildir.

<sup>33</sup> Keza İbn al-Aşîr, İbn al-Azhar’e dayanan hikâyesinde (VII, 124).

<sup>34</sup> Bahis mevzuu yer, (VII, 43) bilâ kaydü şart, bazan da harfi herfine Hāmza’ya, (sahife 232) dayanır; lâkin Şālih’in hâkimiyetinin nasıl sona erdiği Hāmza’da da verilmemiştir.

<sup>35</sup> Nölkede’nin fikrine aykırı olarak (*Or. Skizzen* sahife 189).

<sup>36</sup> Bizim yazmada Naşr b. Sālih adile geçiyor.

<sup>37</sup> *Asya müzesi yazması* varak 290 b - 291 a. Elliot’daki (*Hist. of India* II, 176, n. I) müstahrec fıkra da bu hikâyeye aittir.

<sup>38</sup> *Derbân* kelimesi ihtimal burada (*muhafız küt’ası şefi — Anführer der Leibgarde*) manasını ifade ediyor.

köy halkına yeni bir vergi yükletmeye de cesaret edemiyor, zira bu taktirde, taraftarları, kendisini terk edecektir رو شوند آن جماعت از ما پشت رو شوند. Ya'qūb, Şalīh'e, Hayyān oğullarını (Yazmada Hayyān ve Hayyā şeklinde geçer) tevkif ve emlâkini haciz ettirmesini, bu tehlikeli vazifenin de (Şalīh bu teşebbüsü daha önce bir defa daha yapmış ve fakat, Bust şehrinde karışıklıklar çıkmasından dolayı bu tasavvurundan vaz geçmişti), Kaşîr'e havale edilmesini tavsiye eder. Kaşîr, Bust'a gider; burada kendisini ve arkadaşlarını aralarında güya Şalīh'e karşı müşterek bir hareketi kararlaştırdıkları Haricilerin şefi 'Ammār'ın bir sefaret heyeti diye tanıtır; Hayyān oğullarıyla şehrin dışında bir buluşma kararlaştırılır; bu fırsattan istifade ederek Kaşîr her üç biraderi<sup>39</sup> tevkif eder ve öldürür; menkul ve gayri menkul servetleri (املاك واساب و خانهای ایشان) musadere edilir. Sīstān'dan karşı koyamayacağı bir ordunun gelmesi me'mul olduğundan Kaşîr kendisine imdat gönderilmesini rica eder. İmdat kuvvetinin sevk ve idaresi Ya'qūb'a havale olunur; Ya'qūb muhtelif bahanelerle muvasalatını geciktirir. Kaşîr, Sīstān'dan gelen ordu tarafından esir edilir ve öldürülür, Ya'qūb ise rakibini bertaraf etmek suretiyle maksadına erer. İştahri'nin, 246 sayfada zikrettiği ile bu hikâyenin tabiatıyla hiç bir münasebeti yoktur. Kaşîr, 'Avfî de hariciliğin değil *Havâric*'in düşmanı olarak görünmektedir<sup>40</sup> Ne Kaşîr'in Ya'qūb'la olan akrabalığı hakkında, ne de hükümet kıtaları tarafından muhasara edilen ve içinde Kaşîr'in mahvolduğu kalede üç biraderin mevcudiyeti 'Avfî'de asla zikredilmemiştir.

#### 4) Dirham ve Ya'qūb tarafından uzaklaştırılması (Verdraengung).

Baba isminin tevafuk etmesine rağmen Dirham b. Naşr (ve yahut b. al-Naşr) hiç bir yerde sefelininin kardeşi olarak gösterilmeyo. ('Ubayd Allāh b. Abī Tāhir'e göre üç yıllık) hakimiyeti hakkında verilen haberler fevkalâde kıtır; yalnız,

<sup>39</sup> Ekseriya nasıl oluyor da, Ya'qūb, 'Amr ve 'Alī adlı üç biraderin düşmanı olarak, keza üç birader adı zikredildiği burada tebarüz ettirilmeğe değer. Burada zikredilen Hayyān oğullarından başka üç Banū Şarkab hakkında İbn al-Asîr'e (VII 205). Aḥmad, Fazl ve 'Abd Allāh hakkında da *Ṭabaḳāt-ı Nāsiri*'ye (sahife 16) bak.

<sup>40</sup> Tamamen bozulmuş olan metin, Anderson tarafından (*Journ. As. Soc. Beng* 1852, sahife 369) başka türlü anlaşılmuştur; Lâkin *Bibl. g. arab* (I 246 ve IV, 418) in metindeki notlara bak.

din mücahidi olarak ortaya atılması, Tahirî'lerin valisi İbrâhîm b. Huşayn ile haricilerin şefi Ammâr b. Yâsir'e<sup>41</sup> karşı mücadeleleri, Ya'kûb'un gittikçe gelişen nüfuzu karşısında ehemmiyetinin hiçe inmesi, bahtiyar rakibinin lehine olarak kendiliğinden çekilişi, Bağdad seyahati, daha sonra ki mukadderatı ve nihayet akibeti hakkında bir dereceye kadar İştâhri'den malûmat alıyoruz. Ubayd Allâh b. Abî Tâhir'e göre Ya'kûb, 22 Mart 861<sup>42</sup> Cumartesi günü Sîstân Emiri ilân edilmiştir. Ubayd Allâh'ın, Dirham'ın hakimiyeti ve memleketten sürüp çıkarılması hakkında hikâye ettiği şeyler, İbn-Hallikân burada, bize, sadece yukarıda gördüğümüz gibi- kaynağının kısa ve gelişi güzel toplanmış bir hülâsasını verdiği için, emîn değildir. Hatta Ubayd Allâhta geçen *vusûb* (hücum) kelimesi doğru olsa bile bu haberin İştâhri'nin hikâyesi ile uzlaşmadığını nazarı itibara almak güçtür. Tarafsız bir müşahit İştâhri tarafından hikâye edilen ahval içinde, Dirham'ın "kendi ihtiyariyle çekilmesini (Rücktritt) zorla def edilmesinden başka türlü güç kavrayabilirdi. Keza Hamza İsfahâ'ide (yukarıya bak) Dirham'ı "kendi ihtiyariyle,, (freiwillig) çekildiğini söyler; Halbuki verdiği malûmatın İştâhri'nin verdiği malûmatla hiç bir münasebeti olmadığı gibi İbn al-Azhar<sup>43</sup> ile Ubayd Allâh'ın ifadelerinin telifinden meydana getirilmiştir. İbn-al Azhari'n, Dirham'ın Tahirî'ler tarafından mağlup edilmesi hakkında verdiği malûmat, aynı sebepten, Şâlih hakkında verilen malûmat gibi reddedilebilir. İştâhri'nin bildirdiği gibi, Dirham'ın daha sonra, Halifenin elçisi olarak Sîstân'a avdet etmesi ve orada Ya'kûb tarafından öldürülmüş olması, öteki kaynaklarda zikre-

<sup>41</sup> malûm olduğu üzere Bedr'deki meşhur bir muharib böyle tesmiye olunur.

<sup>42</sup> De Slane ile (*Biographical Dictionary* IV, 315) Marquart'de (*Eranşahr*, sahife 294, haşiye) verilen tarihlerle mukayese et. Nöldeke (*Orien. Skizzin* sahife VIII) için olduğu kadar benim için de, şüpheli hallerde haftanın gününü vermek düstur olmuştur.

<sup>43</sup> Dirham b. al-Husayn adı bu kaynaktan alınmıştır. Marquart'ın da (*Eranşahr*, sahife 294, not) kabul ettiği veçhile, burada, Dirham, Tahirî'lerin valisi İbrâhîm ile karıştırılmış olabilir. (aynî faraziye daha önce, benim *Türkistan*'da (kısım II, sahife 223, In:) serdedilmişti; Lâkin burada malûm tarzdan dolayı, torunun ismi, büyük babasına tevcih edilmiş de olabilir Hiç olmazsa aynı yerde, İbn al-Azhar, Ya'kûb'un çağdaşı Hasan b. Dirham (Husayn yerine) zikretmiş olacak (İbn-Hallikân, *Biogr. Diction*, IV, 309).

dilmemektedir; kendisinin, henüz 875 senesi sonunda Bağdad'ta bulunduğunu ve orada Ya<sup>ç</sup>ķūb'un mutemed dostu (صاحب) olarak nazarı itibara alındığını<sup>44</sup>, yalnız Ṭabarī'den (III. 1892) öğreniyoruz.

Yukarıda da gördüğümüz gibi doğuya ait an'anede, Dirham çabuk unutulmuştur; daha sonraki İnan tarihçilerinin, onun hakkında anlattıkları şeyler, münhasıran İbn al-Aşir'e dayanır; so-yu hakkında, Emevî'lerin valisi Naşr b. Sayyār'ın<sup>45</sup> verdiği ihtimalki uydurma nazariyle bakılabilecek - malûmat bir istisna teşkil eder.

İbrāhim b. Huşayn adı, Cuzcānī<sup>46</sup> tarafından zikrolunuyor; şu halde, Sallāmī'ye tâbi olan doğuya ait an'anede de dercedilmiş olduğu görünüyor. Avfī, Sīstān'da Ṭahirī'lerin valisi olarak, yalnız, -herhalde yukarıda zikredilenin (İbrāhīm b. Huşayn) oğlu olan- Muḥammad b. İbrāhīm'i zikrediyor ve Şālih'le mücadeleleri hakkında şu hikâyeyi anlatıyor<sup>47</sup>: Şālih tarafından Sīstān'dan tardedilince, Muḥammad, Ḥorāsān'da bir ordu topluyor, ve eyaletinin tekrar fethine girişiyor. Tehlikeyi nasıl karşılayacaklarını, Şālih'le Ya<sup>ç</sup>ķūb müşavere ederler; Ya<sup>ç</sup>ķūb, her türlü müşkül ahvalde, kendisine müşavir olarak tavsiye edilen Osman b. Affān<sup>48</sup> "talebelerinden," «از شاگردان» bir ihtiyara müracaat eder. İhtiyar, sırf "ecnebi halklardan toplanmış olan," Muḥammad'ın ordusunun, bir çok "köprü ve kanalları, balçık ve çamurluğu," olan bir yola koyulmağa mecbur edilmesi fikrinde bulunur; sonra, yolu bilmediklerinden kolayca dağıtılıp mahvedilebileceklerdir. Ya<sup>ç</sup>ķūb, nasihati iyi bulur, fakat, ordunun böyle bir yoldan gitmiyeceği fik-

<sup>44</sup> Dirham, Ya<sup>ç</sup>ķūb'un 873 te tevkif edilen ve 875 sonunda serbest bırakılan adamları arasında bulunuyordu. Bak: Ṭabarī, III, 1891. İbn al-Azhar'ın aksine olarak aynı zamanda Ṭabarī'nin hikâyesi sayesinde Dirham b. Naşr (b. al-Naşr) adı sabit oluyor.

<sup>45</sup> Bu malûmat, ilk defa Tarih-i Guzida'de bulunuyor. (Gantın tab'ı, sayfa 2) ve ihtimal sadece, Naşr ismiyle izah edilmiş olmalıdır, lâkin, daha Abū'l-Fazl Bayhaqī'de (Morley tab'ı, sahife 439) Rāfī b. Sayyār adı zikrolunuyor; Bu kimse güya Ya<sup>ç</sup>ķūb'un Ḥorāsān'daki hakimiyetinde selef olup Pūşanğ'de ikamet etmiştir.

<sup>46</sup> Ṭabaḳāt-ı Nāşirī, sayfa 19.

<sup>47</sup> Asya Müzesi yazması, sahife 291 a, 291 b.

<sup>48</sup> Şüphesiz burada, Halife değil, bilakis adaşı kasdolunuyor; bak: E. C. Browne, A. Literary history of Persia, sahife 349.

rini ileri sürer; ihtiyar cevap verir: “talebelerden birini (طالب علمان) Muḥammad'e göndermelisin ve ona şehir sakinlerinin dilinden şu haberi iletirmelisin: Sen uzaklaştığın ve bizi düşmanların eline bıraktığın için, biz de onlarla anlaşmak zorunda kaldık; şimdi ise, sen avdet ettiğinden dolayı, biz hepimiz, senin sadık tab'anıyız. Fakat, bizim sana yardım edebilmemiz için, sen, ordunu ana yoldan değil, bilâkis su kenarı boyunca götürmelisin; Ya'qûb'un ordusuna, biz arkadan, sen önden hücum edeceğiz. Onlar seninle bile olduğumuzu görürlerse, kaçacaklar, ve biz şehri kolayla senin idarene teslim edeceğiz,.. Nasihat kabul olunur ve icra edilir, fakat, evvelimde, beklenen muvaffakiyeti vermez; Muḥammad'in ordusuna “köprüler ve kanallar arasında,, Şâlih ve Ya'qûb tarafından hücum edilir, fakat halkın yardımına güvenerek, muannidane bir mukavemet gösterir. İşte o zaman, Ya'qûb, aynı ihtiyarın tavsiyesi üzerine aynı talebeyi bir tepeye çıkartır ve oradan Muḥammad'in ordusuna bağırtır: “Ey biçareler (بچارگان), sizi kurnazlıkla buraya getirdim; kendi ayağınızla mezara girdiniz; eğer kaçmazsanız, sizlerden hiç biriniz sağ kalmazsınız,.. Böylece aldatılmış olan düşmanlar, cesaretlerini kaybederler ve tam bir bozguna uğrarlar.

‘Ammār'a karşı mücadelesi hakkında tam olarak hiç bir şey bilmiyoruz. Adının ‘Avfî'nin<sup>49</sup> kaynağında da zikredildiğini daha önce görmüştük, lâkin bu düşmanın mağlûp edilmesi hakkında ‘Avfî tarafından hiç bir şey bildirilmiyor.

Mas'ūdî'de (Murûc, VIII, 41) Sîstân'da ehli sünnete mugayir hareketlerin (Ketzer) merkezi olarak, Avḳ sahasındaki (شادرق) şehri zikrediliyor. Daha Murûc al-Zahab'in (aynı cilt, sahife 415) naşiri, bu ismin (شادرق) Zaranc şehrinin bir kapısının adı ile olan benzerliğine dikkati çekmişti. Bu benzerlik tesadüft değilse, şehri, Zaranc'ın şimal-batısında aramak lâzımdır<sup>50</sup>. Avḳ<sup>51</sup>

<sup>49</sup> ‘Ammār b. Yāsîr adı başka yerde yalnız muahhar Fârs kaynaklarının birinde, Bayzâvî'nin Nizam al-tavârih'inde zikrolunuyor (bu yazı hakkında Brockelmann I. 418) Bayzâvî'nin verdiği malûmat (Asya Müzesi yazması aged 574, f. 490) bilâ kayduşart İştâhrî'ye dayanmaktadır ki bununla o teferüata kadar birbirine tevafuk eder; ‘Ammār'ın, Harât valisi (Amil) olduğu ifadesine ya bizzat Bayzâvî tarafından ve yahut da daha eski bir komplâtör tarafından yapılmış keyfi bir Kombination nazariyle bakmalıdır.

<sup>50</sup> İştâhrî de dış şehrin kapılarından bahsolunurken, شتاراق kapısı (De Goejedc'ki yazma değişikliklerine bak) batıda kâin Fârs kapısı ile şimalde kâin Karkûya kapısı arasında dördüncü merhalede zikrolunuyor.

<sup>51</sup> Coğrafyacılardan tarafından böyle bir saha zikredilmiyor. Burası Şahris-

sahasının adı, ihtimal (شادرق) şehrinin daha şimalî bir mevkiinde bulunması fikrini verir. Bu saha Marquart (*Éranşahr* s. 293) tarafından Avk veya Ōk havalisi ile aynı addedilmiştir ki Tomashek (*Wiener SB*, C. II, 212) tarafından dermeyan edilen bir kaynağa göre Cuvayn ve Lāş şehirleri bu havalide kâindir. Gerçekten Cuvayn, İbn-Rusta'da (s. 174) Havāric'in<sup>52</sup> merkezi olarak zikrediliyor, bundan başka, tarikatın; bilhassa, başları Abū 'Avf'in (aynı eser), doğum yeri olan Kuring'de ve ayrıca Karkūya'de<sup>53</sup> (Yāķūt III, 42) bir çok taraftarlara malik olduğu görünüyör.

Hāricilere ait köy veya çiftliklerin<sup>54</sup> tahribi, İbn al-Azhar tarafından, Yaķūb'un hususî bir muvaffakkiyeti olarak tebarüz ettiriliyor. 'Avf'i'de de, Sīstān halkı, Yaķūb'u, Havaricin<sup>55</sup> elinden kurtarıcıları olarak addederlar; lâkin Yaķūb'un, kat-

tānī' de (Curton tabı, I, 96) bir harici hareketinin çıkış noktası olarak, görünüyör. Haarbrücker'le hem fikir olarak, metni, bu hareket şefinin- bu mefhumun bu şekilde anlaşılması Gramerce mümkün olmasına rağmen «'Avk sekencesine karşı» isyan etmiş gibi kabul etmek zordur.

<sup>52</sup> *Ma'din al-Havāric* kelimeleri, «Haricilerin bir madeni» (Marquart, *Eransahr* sahife 197; bu taktirde, *Ma'din li'l-Havāric* demek mecburiyeti vardı) manasına gelmez. Aksine «birçok haricilerin bulunduğu bir yer» manasını ifade eder. Malûm olduğu üzere, burada nakledilen manada, *ma'din* kelimesi pek müstemeldir.

<sup>53</sup> Tomaskeh'in Kuring'le Karkūya'nın aynı yer olduğu İbn-Rusta'nın *Itinerair*'i sayesinde pek parlak bir şekilde tahakkuk ettiği ifadesini Marquart'ın (*Eranşahr*, sayfa 198) nasıl olup ta müdafaa edebildiği bence anlaşılammaktadır. Bizzat onun tarafından bildirilen *Itineraire*'in bir araya getirilmesi de gösterir ki merkezi hükümetten (*Hauptstadt*) Karkūya 3 fersah, Kuring ise altı fersah mesafededir, fazla olarak, Kuring'i çok defa baskına uğrayan Nayzār'ın şimalinde, Kurkūya'yı cenupta aramalıdır Karkun veya korkuşa adı bugün de mevcuttur; İştāhri tarafından 248 inci sahifede zikredilen Hilmand üzerindeki köprü, şimdi, kurak bir saha üzerinde bulunmaktadır, bu köprünün vaktiyle, Peşavaran üzerinden (İştāhri'de gayrı emin bir okuyuşla Baştar şeklinde, bu hususta, De Goeje deki değişikliklere bak) Karkn'dan Cuvayn'a giden yol üzerinde kâin olduğu ananesi, memlekette bugün dahi mevcuttur. (C. E. Yate, *Khurasan and Sistān*, Edinburgh and London, 1900, P. 118).

<sup>54</sup> İbn al-Aşir'de geçen (VII 124.) «خرب قراهم» kelimeleri İbn-Hallikān'da zikredilen «اخرب ضياعهم» kelimelerine tevafuk eder; Esasen İbn al-Azhar'de neler bulunduğu hususunda tabiatıyla, şimdilik daha fazla hüküm verilemez.

<sup>55</sup> Elliot, *Histo. of India*, II, 176.



iyen, mesleğin daima amansız düşmanı olarak ortaya atılmadığı görülüyor. Yukarıda da gördüğümüz gibi, İştahri'ye göre, Ya'küb ve kardeşi, mesleklerinin başlangıcında bizzat haricî idiler; 'Avfî tarafından irat edilen harp narası de, (bak yukarıda sahife 326 ) tamamen haricîlerinkini andırıyor. Ya'küb'un, kendisine ithaf edilen makalenin başlığında İbn-Hallikān tarafından haricî olarak gösterilmesi, keza Narşahî'deki bir kayıda göre (sahife 77-78) Buḥārā'daki mümessilinin al-Havāricî mahlasını kullanması da kâfi bir delil addedilemez, zira bu kelime burada sadece âsi (aufrührer) manasına gelebilir; Niẓām al-Mulk'un kitabında (Schefer tab'ı, sahife 194), 295 (907) senesinde zuhûr eden ve Hicrî birinci asrın meşhur Hâricî şefi gibi "Abū'l-Bilāl,, adını taşıyan bir âsinin kendini Havaric mezhebinde Ya'küb'un halefi olarak göstermesi daha ehemmiyetlidir. Ya'küb'un, bilhassa Ḥorāsān'da mezhepleri, halk hareketleri için bayrak vazifesini (*aushangeschild*) gören muhalif dini parti ile yani, Şiîlerle olan münasebeti de, kaynaklarımızın bu durumuna göre kat'iyetle tayin edilemez. Daha sonraki müellifler tarafından, açıkça Şiî olarak gösterilmesi <sup>56</sup>, 'Abbāsî'lere karşı yaptığı mücadelelere hamledilebilir, lâkin, Şiî çağdaşı Ya'kübî tarafından hakkında yapılan metih, tebarüz ettirilmeğe değer. Tamamen halktan gelen ve servet sahibi sınıflar aleyhine müteveccih hareketlerin mümessilleri, -kendilerini ister hürriyet mücahidi, ister Hâricî veya Şiî tesmiye etsin, dinî görüşlerinin ayrılığına rağmen- Ya'küb'un bayrağı altında toplanabildikleri görünüyor. Ya'küb'un ve sülâlesinin, Kirmān ve Sîstān'da bu kadar sevilmesi ve Ḥorāsān ve bilhassa Balḥ <sup>57</sup> emlâk sahipleri nezdinde olduğu kadar Bust'un zengin tüccarları yanında da o kadar kin celbetmesi bu suretle izah edilebilir.

<sup>56</sup> *Siyâset-nâme*, (Schefer tabı, sahife 11) ve *Tārîh-i Guzîda*'de geçen sözler (Gantin tab'ı sahife 192 ve *J. A.* XI, 4, 419-20), Ya'küb ve Halife Osman hakkında olup (bak: E. C. Browne *A Literary history of Persia*, Londra, 1902, sahife 349) Nöldeke tarafından da (*Orien. Skizzen* sahife 200) zikredilen malûm ve meşhur hikâyeyi, Mîrhvān'dın «*Ravzat al-Şafā*» sından daha eski kaynaklarda şimdiye kadar bulamadım.

<sup>57</sup> Schefer'in *Chrestomathie Persane*'inde geçen mahalli bir tarihe ait methe bak. Nöldeke'nin *Orientalische Skizzen*, (sahife 194) de geçen ifade de bu metne istinat eder.

Şālih ile Ya<sup>ç</sup>kūb<sup>58</sup> arasında vukubulan mücadele hakkındaki <sup>ç</sup>Avfî'nin hikâyesinde tarihî bir hakikat hissesi olup olmadığı ve Dirham tarafından Sālih'in def'iyle bir araya getirilip getirilemeyeceği, şüpheli kalıyor. Muhakkak gayrı tarihî olmakla beraber<sup>59</sup>, Cuzcānî tarafından Zaranc'de Hicrî 613 senesinde (1216 Milâdî) işitilmiş olan rivayet, Ya<sup>ç</sup>kūb'un, kendi vatanında ihraz etmiş olduğu ehemmiyet ve şöhret bakımından pek mânidardır; hakikî kırallığa ilk adım olmak üzere, bir kıral oyunu hakkındaki en eski masal motifi, burada millî kahramanlığa yükselmiş Barırcıya maledilmiştir.

5) Ya<sup>ç</sup>kūb'un Sīstān Emiri olarak faaliyeti. Dirham'ın uzaklaşmasından sonra, Ya<sup>ç</sup>kūb, gasbetmiş olduğu hâkimiyeti muhafaza etmekle kalmadı, memleketinin hudutlarını çok çabuk bir şekilde, taşabildi. Ya<sup>ç</sup>kūbî gibi (Tarih, sahife 605) en eski bir kaynakta, kendisinin başkumandanı olduğu Muḥammad b. Ṭāhir'in tasvibiyle, (ki 862 eylülünde hâkimiyeti elde etti) Havaric'e karşı giriştiği mücadeleyi aynı muvaffakiyetle Sīstān'dan çabucak Kirmān'a naklettiği ve sonra, Halife Musta<sup>ç</sup>in'in (şu halde 866 İI. kânunundan önce)<sup>60</sup> arzusu üzerine Muḥammad tarafından, zamimeten bu eyaletin de valisi olması tasdik edildiği hikâye olunur. Ṭābarî'ye göre (III, 1500), Ya<sup>ç</sup>kūb, daha 248 (862) yılında Harāt ve Pūşang'e karşı bir sefere giriştiği için, Ṭāhirî'lerle münasebeti böyle dostça bir şekil arzedemez. İbn al-Azhar ve <sup>ç</sup>Ubayd Allāh b. Abî Ṭāhir'in, kendisinin Ṭāhirî'lere karşı bu ilk mücadeleleri ve Kirmān'ın ilk fethi hakkında hiç malûmat sahibi olamadıkları görünüyor<sup>61</sup>.

Bu hususta daha tam malûmatı, yalnız <sup>ç</sup>Avfî'den<sup>62</sup> öğreni-

<sup>58</sup> Elliot, *History of India*, (II, 175-176); *Asya Müzesi yazması* bu hikâyeyi almıyor. Burada zikredilen İbrahim ve Hafş (İbn al-Aṣṣīr, VII, 205), iki ihtiyar Banū Şarkab olan İbrahim ve Abū Hafş'la aynı kimseler olacak. Gancara. geçidinin adı, Zaranc'ın dış kapılarından birinin adı ile (İşṭahrî, sahife 240 v.d.) tevafuk eder.

<sup>59</sup> *Ṭabaḳāt-ı Nāsrî*, sahife 20-21.

<sup>60</sup> Bu tarih (Recep 248) Ya<sup>ç</sup>kūbî (*Hist*, p. 640) ve İşfahānî'de (sahife 231) müttefikan dermeyan olunuyor.

<sup>61</sup> Mamafî elçi İbn Bal<sup>ç</sup>am'ın raporunda, bu malûmatın bilvasıta tasdik edildiği istihraç olunabilir, zira, bu rapora göre Ya<sup>ç</sup>kūb, daha 253-867 senesinde, Fârs ile münasebet halindedir.

<sup>62</sup> *Asya Müzesi yazması* (f. 487a-287b).

yoruz ki Hâmd Allâh Kazvî'nî, bunun hikâyesini *Tarih-i Gu-zîda* adlı eserinde (Gantin tab'ı, sahife 6) kaynağını zikretmeksi-zin, daha kısaltılmış bir tarzda tekrar etmiştir. Orada, Harât ve Pūşang'ın Ya'qūb tarafından fethi, gene Ya'qūb'un Kirmān valiliğine nasbı, bu eyaletteki muvaffakiyetleri, ve madunu (*Untergebene*), « جنلان » in Kāsım kumandasındaki Tāhirî ordusuna muzafferiyeti hakkında hikâye edilen şeyler, başka hiç bir kaynakta bulunmaz; fakat, yukarıda da gösterildiği gibi, en eski kaynakların verdiği malûmatla, daha sonraki kaynakların verdiği malûmattan daha iyi tevafuk eder; şu halde, kendisinin, iyi bir rivayete istinat ettiği görünüyor. « جنلان » 'Avfî' de Farāh, düş-manı Kāsım ise Harât valisi olarak gösteriliyor; şu halde, Kirmān valiliği Ya'qūb'a, Harât ve Pūşang'ı geri iade ettiği için tazminat olarak tevcih edilmiştir. Ya'qūbî tarafından kullanılan (*naqqā 'l-bilāda 'anhum*) tâbirlerine rağmen, Ya'qūb, şüphesiz, Sistān'da olduğu kadar Kirmān'da da Havaric'e karşı bir imha mücadelesi siyaseti takip etmiştir. Ehli sünnete mu-gayir mezhepler (*Ketzer*) daha sonra, orada da kâfi derecede ço-ğalmıştır<sup>63</sup>. Bir hâriciler şehri olan Bam<sup>64</sup>, Ya'qūb tarafından, daha sonra Devlet hapishanesi olarak kullanılmıştır<sup>65</sup>; şu halde, sakinleri, Ya'qūb'un itimadını kazanmış olmalılar.

Kronolojik sıra ile Ya'qūb'un müteakip faaliyetleri hakkın-da, başlıca İbn al-Azhar ile Tābarî'nin temsil ettiği Batıya ait an'ane bize şu tasviri veriyor:

867<sup>66</sup> Harât ve Pūşang'ın fethi. Halife Mu'tazz'e<sup>67</sup>

<sup>63</sup> Kirmān Hâricileri hakkında bak: *Haarbrücker*'in tercümesine, Şeh-ristani'ye, sahife 131 ve 146.

<sup>64</sup> Iştahrî'ye göre (sahife 166-167) Hâriciler, orada çok degiller, fakat zenginlikleri sayesinde nüfuzları büyüktür, kasabanın içinde, cuma camileri ve içinde partilerinin kasası vardır.

<sup>65</sup> Ya'qūbî, Georg....., sahife 308; Nöldeke'ye de bak. *Ori Skizzen* (sahife 203).

<sup>66</sup> Bu, üzerinde (253 Hicrî) İbn al-Azhar ile 'Ubayd Allāh b. 'Abî Tāhir'in mutabık kaldıkları tarihtir.

<sup>67</sup> Sefaret heyetinin H. 253 senesinde Bağdad'a vasıl olduğu gün Muḥ. b. Yaḥyā al-Şūlî tarafından Avrāk adlı eserinde hikâye olunuyor (bu eserin bir yazması, İmparatorluk Ummî kütüphanesinde bulunmaktadır. Bak: *Mélanges Asriatiques* (244, V.), Baron v. Rosen'in lütfiyle ben, *Kodex*'in bu âlim tarafından yapılmış bir kopyesinden istifade edebildim).

gönderilen ilk sefaret.

868<sup>68</sup> Rutbîl'in mağlûp edilmesi<sup>69</sup>. Sîstân'a avdet.

869. Kirmân ve Fârs'ın fethi.

870. Kâbul ve Bâmiyân'nın fethi<sup>70</sup>.

971. Fârs'a sefer; halifenin sefaret heyeti<sup>71</sup>; Balh ve Tuḥāristān'la taltifi.

872. Balh<sup>72</sup> ve Tuḥāristan'ın fethi.

873. Harāt ve Pūşang'de işlerin tanzimi. Havarice<sup>73</sup> karşı son harp. Nişāpūr'a giriş ve Tahirî'lerin sukutu (ağustos).

Doğuya ait an'ane, aynı hadiseleri, başka bir sıra ile hikâye ederki, muhtelif kaynaklarda verilen malûmat (İbn al-Aşîr, VII, 171. Cuzcāni Gardîzî<sup>74</sup> ve 'Avfî) aynı bir kaynaktan geliyor. Gardîzî'de, Ya'qūb, evvelâ Bust'a, sonra, Pancvāy ve Taginābād'a, (İbn al-Aşîr'de, VII, 226, bu son kelimenin yerine al-Ruḥḥac diye bir memleket adı geçer) gider; Rutbîl, kurnazlıkla (*Schlauheit*) esir edilir ve öldürülür; Pancvāy, Ya'qūb'un tasarrufu altında gösterilir (نچوای برخود بکرفت). Kurnazlığın neden ibaret olduğunu, 'Avfî'nin ihtimal efsanevi bir cilâyî haiz olan fakat Rutbîl tarafından iddia olunan ulûhiyet "Göttlichkeit," ve Mekka tesmiye olunan dağ gibi ölçüsüz uydurmalarından da azade olan hikâyesinden<sup>75</sup> öğreniyoruz. Şu halde 'Avfî'nin, bu hi-

<sup>68</sup> Bu tarih İbn al-Azhar'de verilmemiştir, lâkin, bu hâdisenin, Harāt ve Pūşang'ın fethedilmesinden sonra, ve Kirmân'ın fethinden önce vukubulduğu İbn al-Azhar'ın hikâyesinden istintaç edilebilir.

<sup>69</sup> Bu ünvanın telâffuzu hakkında bak. Nöldেকে, ZDMG, LVI, 432-433e

<sup>70</sup> Sefaret heyetinin, Bağdad'a 871 martında vusulü hakkında, bak: Tabarî'ye istinaden (III, 1841) bildiren Nöldেকে (*Orient. Skizzen*, sahife 193). Orada zikredilen putlar, *Fihrist'e* göre (sahife 346) Bâmiyân mabedinden aşırılmıştır.

<sup>71</sup> Tabarî'ye göre (III, 1841) Şaban 257 (Haziran-Temmuz 871) de.

<sup>72</sup> İbn al-Azhar'e göre bu haber Cemaziülahir 258 de (Nisan-Mayıs 872) Bağdad'a vasıl olmuştur. Tabarî'ye göre (III, 1875) Ya'qūb ilk defa, 258 senesinde, o halde, II. Teşrin 872 senesinden önce Balh'ı terketti.

<sup>73</sup> Hâricî «halifesinin» başı hakkında bak: Tabarî, III, 1882.

<sup>74</sup> Cod. c. f. 84 b-85 a ve benim *Türkistan* (kısım I, sahife 4).

<sup>75</sup> *Asya Müzesi yazması*, f. 286 b-287 b. Elliot, *History of India* II, 176-178. Marquart, *Eranşahr*. s. 295, n. 3. *Tarih-i Guzîda*'de (Gantin, tab'ı sahife 4-6) Rutbîl «Kâbul Kırallı» olarak gösterilmiştir. 'Avfî'ye nazaran. Rutbîl'in nezdine kaçmış olan Şâliḥ b. Naşr yerine, burada

kâyenin İbn al-Aṣîr (VII, 226) den daha eski bir *Version*'unu (naklini) kullanmış olduğu görünüyor.

Bunu Gardîzî'nin, Ğazna ve Zabūlistān fethi hikâyesi takip ediyor; Ğazna'nın iç şehri (شارستان) tahrib olunur<sup>76</sup>.

Ya<sup>c</sup>ķūb, Gardîz'e gider, şiddetli bir muharebeden sonra, bu şehrin emiri, Abū Manşūr Aflaḥ b. Muḥ b. Hāķān'ı mağlûp eder. Onu fidye ve senevi 10 000 dirhem (takriben 4 000 mark) miktarında bir haraç vermeğe mecbur eder. Henüz hicri 256 (870) senesinde Balḥ ve Bāmiyān fetholunur. Cuzcānî<sup>77</sup> Kābul'un fethi için de aynı tarihi verir. Her üçünün (İbn al-Aṣîr, Gardîzî, Cuzcānî'nin) verdiği malûmata göre, Kābul, ilk defa Balḥ'den avdet ederken fethedilmiştir; Gardîzî'ye göre Kābulşāh bu esnada mağlûp ve Pîrüz esir edilir<sup>78</sup>. Pîrüz, herhalde Mas<sup>c</sup>ūdî'de (*Murūc* VIII, 42) zikredilen Pîrüz b. Kabk ile aynı şahısdır. İbn-Ĥürdāzbih'e göre (metin, sahife 180, Z. 2) aynı Pîrüz'a karşı, Ya<sup>c</sup>ķūb tarafından mağlûp adilen Balḥ valisi Dāvūd b. Abbās bir muharebeye girişmişti. O halde, Pîrüz, ne Kābulşāh'la, ne de Ruḥḥac prensi Rutbîl ile aynı şahıs addedilemez<sup>79</sup>. Bu prensin nerede ikamet etmiş olabileceği şüpheli kalmaktadır; Mas<sup>c</sup>ūdî'de (*Murūc*, VIII, 127) Kābul ve Bāmiyān, Pîrüz b. Kabk'ın memleketi olan Zabūlistān'la

Dirham'in iki oğlu Şālîh ve Naşr zikrolunuyor - ihtimal, bunu sırf Avfî'nin hikâyesini, Dirham hakkında batıya ait an'anedен alınmış haberlerle tetabuk ettirmek için yapmıştır.

<sup>76</sup> Abū'l-Fazl Bayhaķî (Morley tab'ı sahife 317) tarafından, Ğazna'de, *Şaristan* ve *Hisari* (*Zitadelle*) ilk defa Amr tarafından inşa olunan şehrin karşısında Ya<sup>c</sup>ķūb b. Lays zamanından kalma eski bir kale (*Festung*) zikrolunuyor. Bak: Elliot, *History of India*, II, 115.

<sup>77</sup> Gūya Bust'de geçirilen bir bütün seneden sarfınazar edilse bile kendisi tarafından burada hikâye edilen şeyler için, Haziran-Temmuz 871 tarihi ile (Fārs'tan ayrılış) Ağustos 873 arasındaki zaman devresinin çok kısa olduğunu düşünmeksizin, bu hâdiseleri, İbn al-Aṣîr, *Ṭabarî*'ye (III, 1841) zeylen bildirir

<sup>78</sup> *که کابل را قهر کرد و پیروز را بکرفت* kelimeleri İbn al-Aṣîr'de (VII, 171) geçen, *va istavla aleyhā (yani Kābul) ve kabaḥa alā Kutbīla* kelimelerine tekabül ediyor.

<sup>79</sup> Bak: Marquart, *Eranşahr*, sahife 293-295. İbn al-Aṣîr'de geçen «کبیر» kelimesi, «کبک» den değil «کبیل» den bozmadır ve ihtimal, Cuzcānî'de geçen «لکنک» veyahut «لکک» (*Tabaķāt-ı Nāsırî* sahife 317) kelimeleriyle de ilişigi yoktur.

Ruḥḥac'a komşu memleket olarak gösteriliyor. Şu halde Mas'ūdî'nin bu memleketi, Kābul ve Bāmiyā'nın cenubunda kâin bir yer olarak düşündüğü görünüyor<sup>80</sup>.

Gardîzî, Ya'ḳūb'u, Sîstān'a Bust üzerinden avdet ettirir; "Daha önce Ya'ḳūb'u mağlubiyete uğrattıkları için,, Bust halkına, ağır vergi yükletir. Bu vergi meselesi ve sebebi hakkında daha tam malûmat 'Avfî tarafından bildirilmiştir<sup>81</sup>. İbn al-Aşîr'e göre, Ya'ḳūb, sadece kendi keyfile Bust'da bir yıl kalmış olmalıdır; ordusu, bu hususda, emir almadan Sîstān'a doğru yürüye geçmişti; bu keyfi hareketten dolayı Ya'ḳūb tarafından cezalandırılmış olmalıdır<sup>82</sup>.

Hicri 257 de (870-871), Ya'ḳūb, Harāt'a gider. Cuzcānî<sup>83</sup> nin şiddetli bir muharebeden sonra muvaffak olduğunu söylediği bu şehri feth eder; bunu Cuzcānî'ye göre, Bādğîs, Pūşang, Cām ve Bāharz'ın fethi, Gardîzî ve İbn al-Aşîr'e göre ise, Karūḥ ve Pūşang'ın fethi takib eder. Gardîzî ve İbn al-Aşîr'e göre haricî Abd al-Rahmān, Karūḥ'da yakalanmıştır; Her halde burada, Ṭabarî'de (III, 1882) zikredilen harici halifesi kasededili-yorki merkez ikameti olarak (Residenz), Ṭabarî dahi tamamen Herat şehrini göstermiyor. Karūḥ, daha sonraki zamanlarda da haricilerin bir merkezi (Sitz) olarak kaldığı için<sup>84</sup> bu hususda, doğuya ait an'anenin ifadesi daha itimada şayandır. Pūşang'den Ṭāhirî'ler sülâlesine ait bir prens, hapsediliyor; İbn al-Aşîr'e göre, o, 776 da doğan<sup>85</sup>, 822 ölen büyük Ṭāhir'in oğlu

<sup>80</sup> Malûm olduğu üzere, «Zabūlistān» kelimesi, Arap coğrafyacıları tarafından pek gayri muayyen mânada kullanılmıştır. İbn-Hordāzbih'e göre (metin sahife, 35-6) Ṭuhāristān'ın «bir hudut memleketi» idi, (su-ğūr). Mas'ūdî, *Kitab al-Tanbih* adlı eserinin 314 üncü sahifesinde Zabūlistān Kırālî «Rutbîl» den ve aynı eserin 56 ıncı sahifesinde de Zabūlistān memleketinin «Gaznîn adlı bir yerinden Dāvar» inden ve diğer sahalarından bahseder.

<sup>81</sup> *Asya Müzesi yazması*, sahife 287 a. Elliot, *History of India* II, 178.

<sup>82</sup> Mas'ūdî'nin kaybolup gitmiş olan ve Hind kralının sefirlerine tesadüfî hakkında hikâyesi (Murûc, VIII, 42) şüphesiz bunun Bust'daki bu ikametile alâkalıdır. Maalesef bn hadise, şimdiye kadar mâlûm hiç bir kaynakta hikâye edilmiyor.

<sup>83</sup> *Tabḳāt-ı Nāşirî*, sahife 22.

<sup>84</sup> Bak. *Bibl. Geogr. Arab.* III, 323, Z. 6

<sup>85</sup> Tarih (Hicri 195/ 810) İbn-Hallikān'da (No. 308) Sallāmî'ye göre verilmiştir.

Ḥusayn b. Ṭāhir idi; Gardīzī bu hususta daha doğrudur: Ṭāhir b. Ḥusayn b. Ṭāhir. Pūşang'ın fethinden sonra, Ya'qūb, Sīstān'a avdet etmiş olmalıdır. Bundan sonra, üç kardeşin yani Şālih'in oğulları 'Abd Allāh, Fa'zl ve Aḥmad'in<sup>86</sup> isyanı, Nişāpūr'a firarları ve Ya'qūb'un bu şehre girişi hikāye olunur.

Harāt ve Pūşang'ın fethi için verilen hicri 253 (867) tarihi, İbn al-Azhar ve Ubayd Allāh b. Abī Ṭāhir'in bu husustaki mutabakat ile olduğu kadar, İbn Bal'am'ın sefaret hakkındaki mufassal raporla da tasdik edildiği görünüyorki, bu rapor sayesinde doğuya ait an'nenin bütün kronolojik sistemi alt üst ediliyor. Zaten, Kirmān ve Fars'a yapılan seferlerin zamanı hakkında kısmen müşahidelere dayanan mufassal ifadeler de, bu sistemle te-tabuk haline getirilemez<sup>87</sup>. Batıya ait an'nenin, kronolojik ifadeleri, daha fazla itimada şayanıdır. Her tarafında itimada şayan olup olmadığından tabiat ile şüphe olunabilir. 'Ubayd Allāh b. Abī Ṭāhir ve ihtimal bu son hususta ona tabi olan Mas'ūdī<sup>88</sup>, Türklere ve bu arada da Pīrūz b. Kabk'a karşı yapılan harpleri, doğrudan doğruya Havaric'e karşı yapılan harplere eklemişler ve Harāt ve Balḥ muharebelerinden önce hikāye etmişlerdir.

<sup>86</sup> Ekser menbalarda yalnız 'Abd Allāh mezkûrdur; Gardīzī'nin metninde şu ibare vardır: «عبدالله بن صالح سكرى (دو برادر او فضل رابا يعقوب لیت و عبدالله بن صالح سكرى Cod سنكرى)» kaybolmuştur; C yazmasında, «فضل را» kelimesi üzerinde, bir boşluğa (Lücke) delâlet etmek üzere malûm işaret bulunur ki, kenarda doldurulmamıştır. Her üç isim yalnız Cuzcānī'de vardır. İbn-Bal'am'a göre, Ya'qūb'un, havarice karşı giriştiği muharebe esnasında yüzünden almış olduğu yara, Gardīzī'ye göre 'Abd Allah tarafından açılmıştır. (Bak: Muḥ. Nazim tab'ı, sahife 12)

<sup>87</sup> Bu seferlerin zamanı meselesini, Doğuya ait an'nenin nasıl düşündüğünü İbn al-Aḡīr, Cuzcānī, Gardīzī'den istihraç etmek imkânı yoktur. Avfī'nin eserinde (*Asya Müzesi yazması* 287 b-288 a.) Ṭavk b. al-Muğalīs (burada yanlış olarak Tavḳ b. ḳays yazılıyor) ve Alī b. Ḥusayn'e (burada yanlış olarak Alī b. 'İsā yazılıyor) karşı yapılan mücadele, çok erken bir zamana yani takriben 866 tarihine naklediliyor: Bu muvaffakiyet hakkındaki haberin, Bağdad'a Mustā'ī'nin zayıflayıp halifeliği Mu'tazz'a devir ettiği zaman vasil olması lâzımdır.

<sup>88</sup> *Murūc al-Zahab*, VIII, 42. 'Ubayd Allāh'ın eserinin Mas'ūdī tarafından kullanılmış olduğu Amr'in Bağdad'a muvasalatı hakkında İbn-Ḥalīkān'ın eserinde Ubayd Allāh'a göre bildirilen hikāyenin, *Murūc al-Zahab* ile (VIII, 208-209) yan yana getirilmesiyle de isbat olunabilir.

Batiya ait an'anelerin ifadelerinden tezahür ettiği gibi, Balh'de bu kadar uzun bir ikamet muhtemel değildir. Umumiyetle, Balh Ya'qub tarafından sürekli bir şekilde, hakimiyet altında tutulmamıştır. Sam'ānî'ye<sup>89</sup> göre, Dāvud b. 'Abbās, Ya'qub'un elinden Samarqand'e kaçıyordu; Ya'qub'un ayrılmasından sonra memleketine döner ve Navşād veya Nūsār'da inşa edilen kasrın<sup>90</sup> Ya'qub tarafından tahribi üzerine 17 gün sonra kederinden öür. Halefi Abū Dāvud Muh. b. Aḥmad (bu aynı sülâle mensubunun<sup>91</sup>, sefii ile olan jeneolojik münasebeti maalesef tayin edilemiyor) daha hicri 258 (871) de Andarāba'de veyahut Andarāb'da sikke bastırıldı<sup>92</sup>. Şu halde Tabarî'nin iddia ettiği gibi Ya'qub'un hicri 259 (872) senesinde Balh'i terk ettiği az muhtemeldir.

Ya'qub'un Horāsān, Tabaristān<sup>93</sup>, Fārs, Hūzistān ve Irak'taki muahhar harb faaliyetleri hakkında, menbalarda ilim alemleri tarafından kısmen istifade edilmiş, daha mufassal malūmat vardır; Zaten, Ya'qub ve sülâlesi hakkında yorucu bir muhtıra bize verilen sahayi çok fazla aşacaktır. Şimdiye kadar az veyahut hiç kullanılmamış kaynak malzemelerinin ele alınması suretile, nev'i şahsına mahsus ve yıl dönümü tes'id edilen üstadımız tarafından da ehemmiyeti doğru olarak takdir edilen bu hadisenin tetkiki, şark tarihini ileri doğru bir adım götürürse şu çalışmamız da hedefimize varmışız demektir.

<sup>89</sup> Benim *Türkistan'a* bak, kısım I. sahife 68.

<sup>90</sup> Binaların tahribi Gardîzî'nin eserinde de zikredilir. Kelimenin Navşād şeklinde okunuşu, kelimeyi zikreden (Marquart'a da bak. *Eranşahr* sahife 301) bence malūm bütün yazma ve basılmış eserlerde vardır, lâkin bu isim Sam'ānî'de Nūsār şeklinde verilmiştir (Yāqūt « IV, 823 de » Nuşār okur; Dāvud b. al-'Abbās hakkındaki hikâye onda derç edilmemiştir).

<sup>91</sup> Bu hususta Marquart'a bak: *Eranşahr*, sahife 301.

<sup>92</sup> A. Markow, İmparatorluk Ermitaj Müzesindeki İslâmi sikkeler katalogu III (Rusca) Petersburg, 1896 sahife 171.

<sup>93</sup> Şāh Nāsır al-Dīn'in (Sefer-i Horasan, Taş basması, sahife 171) seyahat raporuna göre Astrabad'ta mukim Aleviler nezdinde Ya'qub'tan kalma bir vesika bulunmaktadır. Bu vesikanının, neşredilüp edilmediği, veyahut mevsukiyetine dair bir tetkikin yapıp yapılmadığı bence malum değildir.



# HABERLER

## TÜRK TARİH KURUMU'NUN YILLIK UMUMİ HEYET TOPLANTISI

Türk Tarih Kurumu Umumî Heyeti 1942 yılı toplantısını 19 İkcinciteşrin 1942 Perşembe günü saat 14,30 da Dil ve Tarih-Coğ-ya Fakültesi binasındaki merkezinde Kurum Başkanı Bay Şemseddin Günaltay'ın başkanlığı altında yapmıştır. Bu toplantının gündemi şu maddeleri ihtiva ediyordu :

1 — Geçen toplantıya ait zabtın okunması.

2 — Kurum'un bir yıllık çalışmaları hakkında İdare Heyeti raporunun okunması.

3 — 1941 Malî yılı hesapları hakkında Murakabe Heyeti raporiyle Teftiş raporunun okunması, İdare Heyetinin ibrası ve 1942 Malî yılı hesaplarını tetkik etmek üzere yeni Murakabe Heyetinin seçilmesi.

4 — Kurum'un önümüzdeki yıllara ait çalışmaları hakkında üyeler tarafından ileri sürülecek tekliflerin müzakeresi.

Başkan ekseriyetin bulunduğunu ve müzakereye başlanabileceğini söyledi.

Geçen toplantıya ait zabıt okunarak aynen kabul edildi.

Kurum'un bir yıllık çalışmalarına ait raporla Murakabe Heyeti ve Müfettiş raporu okundu. Bir yıllık çalışmaların verimli neticelerinden dolayı İdare Heyeti'ne teşekkür edildi (bu raporları aşağıya aynen koyuyoruz).

Bundan sonra Kurum'un ilmî mesaisine dair müzakerelere geçildi. Bay Profesör Fuat Köprülü geçen seneki işlerden hangilerinin yapılmış olduğunu sordu. Başkan bunlar hakkında izahat verdi.

1943 yılının sonbaharında toplanacak olan Üçüncü Türk Tarih Kongresinin mahiyeti ve kongreye kimlerin iştirâk edeceği meselesi görüşüldü.

Kurum'ca yazılması kararlaştırılmış olan Osmanlı tarihinin şekil

ve mahiyeti hakkında müzakere açıldı. Üyeler bu husustaki fikirlerini söylediler. Neticede mufassal ve ilmî Büyük Osmanlı Tarihi-ne hazırlık olmak üzere bir taraftan tercüme ve telif suretiyle yapılmakta olan neşriyata devam edilmesi ve diğer taraftan da bu günkü ihtiyaca cevap verecek daha popüler bir Osmanlı tarihinin yazılması uygun görüldü.

Eski Türkçe kaynakların neşri meselesi müzakere mevzuu oldu. Bunların neşir şekli hakkında üyeler tarafından ileri sürülen mütalealar dinlendi ve neticede bazı mühim yazmaların faksimile olarak ve bazılarının da transkripsiyonları yapılmak suretiyle Türk harfleriyle bastırılması, anlaşılmıyan cümlelerin izahı muvafık görüldü ve 4,5 saat süren müzakereden sonra 18,30 da toplantıya son verildi.

### **TÜRK TARİH KURUMU'NUN 1.XI.1941 den 1.XI.1942 TARİHİNE KADAR BİR YILLIK ÇALIŞMALARI HAKKINDA RAPOR**

Kurumumuzun son bir yıllık çalışmalarına ait raporumuzu yüksek heyetinize arz ediyoruz.

#### **Mali Durum**

Kurumumuzun 1941 malî yılı geliri 184.739 lira 70 kuruşu geçen yıldan devrolunan bakiye, 118.000 lirası Hükümet yardımı, 187.500 lirası Atatürk'ün vasiyeti mucibince İş Bankasındaki nema hesabından hissemize düşen miktar, 562 lira 38 kuruşu neşriyat hasılatı, 16.102 lira 61 kuruşu faizler olmak üzere 506.904 lira 69 kuruştur.

Bu gelirden 17.750 lira 10 kuruşu daimî memur ve müstahdemlerin aylık ve ücretlerine, 1974 lirası mesken bedellerine, 1555 lira 12 kuruşu personel masraflarına, 356 lira 52 kuruşu kırtasiye ve evrakı matbuaya, 5.606 lira 45 kuruşu demirbaş eşyaya, 245 lira müstahdemin melbusatına, 2028 lira 4 kuruşu müteferrik masraflara, 15.760 lira 5 kuruşu telif ve tercüme ücretlerine, 6057 lira 23 kuruşu tabî ve neşir masraflarına, 1914 lira 63 kuruşu kitap ve mecmua bedellerine, 31.663 lira 34 kuruşu hafriyat masraflarına sarfedilmiştir ki bu suretle masraf yekûnu 84.910 lira 48 kuruşu balığ olmuş ve geri kalan 421.994 lira 21 kuruşun 175.000 lirası arsa ve bina karşılığı olarak 1942 malî yılı bütçesinin hususî faslına alınarak mütebaki 246.994 lira 21 kuruşu keza 1942 yılının muhtelif fasıllarına taksim edilmir.

Bu yılın Şubat ayı içinde Kurumumuzun hesap ve muamelâtı Maliye Müfettişi Bay Ferit Melen tarafından teftiş edilerek raporu Maliye Vekâletine verilmiştir. Maliye Vekâletinden Kurumumuza gönderilen ve Kurumumuzun hesap ve muamelâtında görülen intizam ve dürüstiyi takdirle kaydeden bu raporu Murakabe Heyeti raporiyle birlikte yüksek heyetinize arzedeceğiz.

### Üçüncü Türk Tarih Kongresi

Hâmi Reisimiz Üçüncü Türk Tarih Kongresi'nin 1943 yılı sonbaharında toplanmasını tensip buyurdıklarından Kurumumuz kângre hazırlıklarına başlamış bulunmaktadır. Bütün arkadaşlarımızdan kongre için şimdiden birer tebliğ hazırlamalarını bilhassa rica ederiz.

### Yayın İşleri

Bu yıl içinde şu eserlerin basımı bitmiş ve satışa çıkarılmıştır:

- 1 — Baypars Tarihi,
- 2 — Tanburî Arutin'in İran Seyahatnamesi (Tahmas Kulu Han'ın tevarihî),
- 3 — W. Eberhart: Çinin Şimal Komşuları,
- 4 — Enver Ziya Karal: Selim III. ün Hattı Hümayunları,
- 5 — Afet İnan: Osmanlı İmparatorluğu iktisadî tarihine umumî bir bakış (fransızca),
- 6 — Belleten 19-22 inci sayılar.

Şu eserlerin baskı işleri bitmiştir. Pek yakında satışa çıkarılacaktır:

- 1 — İsfahanî: Selçuk Tarihi,
- 2 — İ. Hakkı Uzunçarşılı: Alemdar Mustafa Paşa,
- 3 — Faik Unat: Atatürk Bibliyografyası,
- 4 — Faik Unat: Osmanlı Sefaretnameleri,
- 5 — İkinci Türk Tarih Kongresi zabıtları.

Bu yıl içinde şu eserler basılmak üzere matbaaya verilmiştir:

- 1 — Babur'un Hatıratı,
- 2 — Hümayunnâme,
- 3 — Hâmit Koşay: Alacahöyük hafriyatı 1940-41 raporu,
- 4 — İ. Hakkı Uzunçarşılı: Kapukulu Teşkilâtı,

5 — Hikmet Bayur: Türk İnkılabı Tarihi II. inci cilt.

Bunlardan başka:

Karlofça ve Pasarofça muahede zabıtlariyle, Nişli Mehmet Ağanın Rusya ve Elhaç Mustafa Efendinin Nemçe sefaretnamelerinin Kurumca bastırılması kararlaştırılmıştır. Bunları üyelerimizden Bay Faik Reşit Unat hazırlamaktadır.

Merhum Doktor Rifat Osman'ın senelerce çalışarak hazırladığı Resimli Edirne Tarihi ve Edirne Sarayı adlı iki eseri satın alınmıştır. Bir çoğu bugün ortadan kalkmış olan eski Türk evlerinin ve binalarının bizzat müellif tarafından yapılmış kara kalem ve sulu boya resimleriyle pek çok kıymetli fotoğrafları ve plânları ihtiva eden bu eseri zaman müsait olunca bastıracağız.

Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanecisi Bay İsmail Baykal tarafından hazırlanan ve içinde bir çok kıymetli fotoğraflar bulunan "Enderunlu Sanatkârlar ve Hocaları,, adlı eser de satın alınmıştır. Bu eser de ilk fırsatta bastırılacaktır.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yeni ve Sonzamanlar Tarihi Doçenti Bay Bekir Sıtkı Baykal, birinci meşrutiyet, Ayastafanos muahedesi, 1877-78 Osmanlı-Rus harbi tazminatı meselesine dair Arşivde mevcut vesikaları toplamış ve bunları 156 sahifelik bir eser halinde bize devreylemiştir

Büyük vatan şairi Namık Kemal'e ait 741 parça husust mektupla şairin bazı eserlerinin müsveddelerini varisler Kurumumuza devretmişlerdir. Bunlar da büyük şairin külliyatı arasında bastırılacaktır.

Cumhuriyetin 20 inci yıl dönümü münasebetiyle Belleten'in 1. inci Teşrin 1943 sayısını fevkalâde bir sayı halinde neşretmek kararındayız.

### Matbaa

Geçen Umumî Heyete arzettiğimiz raporda matbaamızın üç ay sonra faaliyete geçeceğini bildirmiştik. Ahvalin bugünkü şartları içinde bu müddet biraz daha uzadı ve nihayet Temmuz ayı içinde evvelâ mürettiphanemizi, Eylül başlarında da baskı makinesini faaliyete geçirmek mümkün oldu. Şimdi yüksek heyetinize sunduğumuz eserler kendi matbaamızda basılmış olduğu gibi, günde bir bir buçuk forma dizmek suretiyle diğer eserlerimizin

baskısına da devam etmekteyiz. Bu suretle geçen yıllara nazaran neşriyat faaliyetimizin bir kaç misli artacağını ummaktayız. Almanya'ya sipariş ettiğimiz kâğıtlar geldikten sonra bu faaliyet daha ziyade artacaktır.

### **Anahatları Eserinin Durumu**

Türk Tarihinin Anahatları eseri serisinde materyal hazırlayan arkadaşlarımız çalışmalarına devam etmektedir. Bu seriden bu sene iki eser ( Bay İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın Kapupulu Teşkilâtı ile Bay Hikmet Bayur'un ikinci cilt Türk İnkılâbı Tarihi) matbaaya verilmiş, Bay Osman Şevki Uludağ tarafından yazılan "Osmanlılar devrinde Türk hekimliği,, adlı eserle Bay Şemseddin Günaltay tarafından hazırlanan "Ahamenişlerden sonra İran ve Orta Asya,, adlı eser Kurumumuza teslim edilmiştir.

Osmanlı Tarihini yazmak üzere teşekkül eden Komisyonun hazırladığı programa göre neşir ve tercüme edilecek eserlerden Silâhtar Tarihinin basılmamış olan yazma nüshası getirilmiştir. Bu eserin neşri için hazırlık yapmaktayız. Aynı programa dahil eserlerden 17 inci asırda Fransanın İstanbul Elçiliğini yapmış olan Marquis de Nointel'in hatıratı da tercüme edilmiştir.

Yine bu seri içinde neşredilmek üzere Macar âlimlerinden Feher Geza'ya yazdırdığımız " Proto Bulgarların tarih ve medeniyeti ,, adlı iki ciltlik eser müellif tarafından Kurumumuza teslim edilmiş ve her iki cilt üyelerimizden Bay Hâmit Koşay tarafından Macarcadan Türkçeye çevrilmiştir.

### **Tercümeler**

Bu yıl içinde şu eserlerin tercümesine başlanmıştır :

- 1 — Marquis de Nointel'in hatıratı,
- 2 — Howorth'un dört ciltlik Moğollar tarihi,
- 3 — Yorga'nın beş ciltlik Osmanlı tarihi.

Geçen sene başlanmış olan tercümelerden bu yıl içinde şu eserlerin tercümesi bitmiş ve Kurum'a teslim edilmiştir:

- 1 — Şami Zafernâmesi (bu esere üyelerimizden Bay Fuat Köp-rülü tarafından tarihi, coğrafi ve filolojik haşiyelerle bir mukaddime ilâve edilecektir),
- 2 — İbnülesir tarihinin 4, 5, ve 6 ıncı ciltleri,

- 3 — Aulard'ın Fransız İnkılâbı tarihi,
- 4 — Dopsch'un "Avrupada kültür inkişafının temelleri,, adlı eserinin birinci cildi,
- 5 — R. Pumpelly'nin "Anav hafriyatı,, adlı eserinin birinci cildi,
- 6 — Tarih-i Fahreddin Mübarek Şah,
- 7 — Bulgarcadan "Bulgar tarihi hakkında Osmanlı - Türk Kaynakları,, adlı eser,
- 8 — Gerdizi'nin Zeynelahbar'ı,
- 9 — Sadreddin Ebulhasan Ali'nin "Ahbar-ül-devlet-ül-Selçukiye,, si tercüme ettirilmiş ve,
- 10 — Profesör Doktor Saim Ali Dilemre tarafından tercüme edilen "Küçük Asya Galatları tarihi,, adlı eserin tercümesi satın alınmıştır.

Bunlardan başka :

Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi sinoloji Profesörü Ebarhard'a Çin kaynaklarından Türk tarihini alâkalandıran kısımlar tercüme ettirilmeğe başlanmıştır. Profesör bu yıl içinde,

11 — Şarkî Çin sülâlesi zamanında Şimal kavimlerinin tarihine ait 93 sayfalık bir metin ile,

12 — Hiyung-nu'lar hakkında 154 sayfalık diğer bir metni tercüme ederek Kurumumuza teslim ettiği gibi,

Eski ermeni müverrihlerinin Türk tarihiyle alâkalı eserlerinin tercümesine de başlanmıştır ve bunlardan :

13 — Genceli Kirakos'un "Moğol istilâsı tarihi,, ile,

14 — Mezoplu Toma'nın "Timur ve Şahruh'un Garbî Asya'da yaptıkları harpler, Ak ve Karakoyunlular,, adlı eserinin tercüme-leri biterek Kurum'a teslim edilmiştir.

Ayrıca,

"Moğolların gizli tarihi,, ile "İran Moğolları,, adlı iki eserin tercüme ettirilmesine karar verilmiştir.

### Kütüphane

Geçen sene başlanmış olan Kütüphane kataloğumuzun yapılmasına bu yıl da devam edilmiş ve yeniden 5837 ciltlik 4583 eserin alfabetik ve sistematik kataloglar için fişleri yazılmış, kontrolleri

yapılmış, defterlere geçmiş ve istifadeye konmuştur.

Bu yıl içinde 79 u satın alınmak, 644 ü hediye ve mübadele suretiyle kütüphanemize ceman 723 cilt yeni eser ile 379 u satın alınmak ve 45 i de mübadele suretiyle cem'an 424 adet mecmua girmiştir.

### Hafriyatlar

Bu yıl içinde eskiden başlanmış olan bir kısım hafriyatlara devam edildiği gibi, yeniden bazı hafriyat ve geziler de yapılmıştır. Bunları sırasıyla arz ediyoruz :

1 — *Alacahöyük hafriyatı* : Bu sene yeniden höyük üzerindeki on beş ev istimlâk edilerek kaldırılmış ve açılan geniş saha temizlenerek derinleştirilmiştir. Bu sahada yeni Eti devri katına ait bir mahalle ile âbidevî bir yapı meydana çıkarılmıştır. Bu yapı Boğazköyün yeni kale mevkiindedi resmî bina ile plân benzerliği arz etmektedir. Bazı sahalarda da Orta Eti katına kadar inilmiştir. Bulunan eserler arasında hieroglif işaretlerini taşıyan bazı damgalar ile şimdiye kadar Eti devri kazılarında rastlanmayan bazı zarif kaplar vardır. Bu sene burada İstanbul Üniversitesi asistanlarından Bahadır Alkın ile Ankara Tarih Fakültesi ilmî yardımcılarında Kemal Turfan ve hititolog Kemal Balkan staj görmüşlerdir.

2 — *Çankırıkapı hafriyatı* : 135 metrelik cephesi ve diğer büyük tesisatıyla dünyanın en büyük klâsik devir hamamlarından birini meydana çıkaran bu hâfriyata bu yıl da devam edilerek yeneden hamamın mühim bir kısmı açılmıştır. Şimdiye kadar üç servis tüneli, on dört büyük salon, büyük bir yüzme havuzu, on üç külhan meydana çıkmıştır. Yine bu sene salonların birinde mermerden bir Athena heykeli bulunmuştur. Fevkalâde kıymetli olan bu eserin baş ve kolları eksiktir.

3 — *Rhegion hafriyatı* : Geçen senelerde meydana çıkarılmış olan büyük binaların tam ve kâmil plânlarını elde etmek maksadıyla bu yıl buradaki hafriyata devam edilmiş ve kıymetli neticeler elde edilmiştir. Bu hafriyatın geçen sanelere ait kısa raporu 21-22 sayılı Belletende neşredilmiştir.

4 — *Bitik hafriyatı* : Ankara'nın şimaline düşen bu höyük üzerinde vaktiyle ele geçmiş olan bazı eserler, burada sondaj mahiyetinde bir hafriyat yapılmasının faydalı olacağını göstermişti. Yapı-

lan sondaj neticesinde 16 metreye kadar inilmiş ve Arkayik devirde başlayan klâsik çağ iskânı ile Firikya iskân tabakası, iki büyük Eti tabakası ve bakır çağı iskân tabakası meydana çıkarılmıştır. Burada çalışan heyet Murtat ovasıyla Bitik-Kızılcahamam yolu ve Bolu civarında da geziler yapmış ve yeni bazı höyükler tesbit eylemiştir.

5 — *Hatay gezileri*: Bitik hafriyatını yapmış olan heyet eylül sonunda Hataya hareket ederek burada da bir araştırma gezisi yapmış ve gelecek senelerde yapılmasını düşündüğümüz hafriyatın yerlerini ve esaslarını tesbit eylemiştir. Bu geziler bir ay sürmüştür.

6 — *Erzurum civarındaki Karaz höyüğü sondajı*: Erzurumun 14 kilometre şimal batısında bulunan Karaz höyüğünde temmuz sonlarında âzamızdan Bay Hâmit Koşay tarafından küçük bir sondaj yapılmıştır. Pek ziyade tahrip edilmiş olan bu höyükte bakır devri, muhtelif yapı katlarıyla 16,5 metre bir kalınlık arz etmektedir ki, Alışar ve Alacahöyükte dahi bakır devri bu kadar geniş bir kalınlık göstermemiştir. Burada elde edilen bakır devri eserleri çok zengin ve güzeldir. Erzurum, Anadolu, Mezopotamya, İran ve Kafkasya'da gelişen kültür mıntakalarının bir düğüm noktası olduğu cihetle önümüzdeki senelerde daha esaslı surette bu havallide çalışmak icap edecektir.

7— *Mudanya'daki yer altı mezarı hafriyatı*: Trakya'da bulunan yer altı mezarlarıyla mukayese maksadiyle âzamızdan Bay Arif Müfit Mansel tarafından Mudanya'da Alçakbayır denilen yerdeki yeraltı mezarında geçen temmuzun başında küçük bir hafriyat yapılmıştır. 16 sene önce açılmış olduğu anlaşılan bu mezar Milâttan önce dördüncü asrın ilk yarısına ait olup planı ve bilhassa mezar odası tavanının konstrüksiyonu bakımından son derece dikkate şayandır. Bu mezar bir taraftan Trakya Kubbeli mezarları ile ve diğer taraftan Anadolu'da münferit bir durumda kalan Belevi ve Karalar'daki mezarlarla rabitalar göstermektedir.

Hafriyat heyetleri arasında çalışma metodları bakımından bir ahenk vücade getirmek ve bilhassa hafriyat raporlarının neşrinde vahdeti temin ve Kurumumuzun gayesine uygun bir yolda nelerde hafriyat yapılması icap edeceğini tesbit eylemek üzere hafriyat direktörleri hususî bir komisyon halinde toplanmaya çağırılmışlardı. 29. XI. 1941 tarihinde ilk içtimamı yapan bu komisyon:

a) Hafriyatlarla ilgili arkeolojik terimlerin tesbitine karar vermiş



ve bunun için Profesör Şevket Aziz Kansu, Doktor Arif Müfit Mansel, Profesör Remzi Oğuz Arık, Doktor Hâmit Koşay'dan mürekkep bir komite seçmiş,

b) 1942 yılında yapılacak hafriyatların yerlerini tayin eylemiş ve hafriyat işleriyle ilgili bazı temennileri İdare heyetine bildirmiştir.

Hafriyatlardan çıkan bazı madenî eşyanın müzelerimizde zamanla çürüyüp dağıldığını gören Kurumumuz, bu değerli tarih vesikalarının tahripten korunması ve muhafazası için esaslı tedbirler alınması lüzumunu hissederek müzelerde bunların temizlenmesi işinde çalışanlardan birer rapor istemiş ve bunları Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün delâletiyle Almanya'ya göndererek Berlin müzesinin bu husustaki mütalâasını sormuştur. Berlin müzesinden aldığımız raporda bu işler için alınması gerekli bazı tedbirler zikredilmiş olmakla beraber Kurumumuz her şeyden önce İstanbul Arkeoloji müzesinde kurulmuş olan lâboratuvarın takviyesi ve bu sahada mütehasıs yetiştirilerek bütün müzelerin buradan direktif alması lüzumuna kani olduğundan keyfiyet ehemmiyetle Maarif Vekâletine arz edilmiştir.

*Alaca Höyük Müzesi:* Kurumumuz tarafından Alacahöyükte kurulan müze bu yıl içinde ikmal edilmiştir. Bir çok büyük şehirlerimizde bile eşi bulunmayan bu modern müzede Alacahöyük hafriyatından çıkıp Ankara'ya nakli mümkün olmayan eşya ile mükerrer parçalar ve bazı kıymetli madenî eşyanın mulâjları teşhir edilmektedir. Bilhassa bakır devrinin eşsiz bronz parçalarının aynen mulâjları yaptırılarak bu müzeye konmuştur. Hafriyat evi, müzesi, yeni köyü, hafriyat sahası ve Kurumumuzun da yardımıyla yeni yapılmaya başlayan mektebiyle Alacahöyük, harp sonu Türkiye'sinin turizm bakımından önemli bir köşesi olacaktır.

#### **Tarihî eserlerin tamiri ve muhafazası**

Kültür tarihimizin büyük simalarından Kâtip Çelebinin İstanbul'da Vefa yokuşundaki mezarının pek harap bir vaziyette bulunduğunu Maarif Vekâleti vasıtasıyla öğrenmiş olan Kurumumuz bu mezarın büyük âlime yaraşır bir surette tamiri için Âbideleri Koruma Heyeti emrine kâfi tahsisat ayırmış ve keyfiyet Maarif Vekâletine bildirilmiştir.

#### **İstanbul'un 500 üncü yıl dönümüne hazırlık**

Geçen Umumi Heyette 1953 senesinde kutlayacağımız İstan-

bul'un 500 üncü yıl dönümü münasebetiyle Kurumumuzun bazı şeyler hazırlaması kararlaştırılmış ve bir komite seçilmiştir. Bu komite çalışmalarına başlamıştır.

### **Türk - İslâm devri kitabeleri Derleme Heyeti'nin çalışmaları**

Âzamızdan Profesör Mükrimin Halil Yınanc'ın başkanlığı altında kurulmuş olan Türk-İslâm devri kitabeleri derleme heyeti bu yıl içinde faaliyete geçmiştir. Bu heyetin İstanbul bürosu hazırlıklarını bitirerek Mart 1942 başından itibaren mesaiye başlamıştır. İstanbul ve civarındaki tarihî âbideleri, mezarlık, tekke, türbe ve saireyi haritalar üzerinde tesbit ile işe başlayan heyet kitabeleri okumasını ve sıhhatle kopye etmesini bilen kırka yakın mütehasısı bu işte çalıştırmakta bulunmuştur. Ayrıca 134 mektep telebesine de fahrî olarak bu millî işte vazifeler verilmiştir. Heyet 10.X. 1942 tarihine kadar çoğu mezar kitabesi olmak üzere 5629 kitabeyi tesbit ettirmiş ve bunlardan tetkik neticesinde muvafık görülen 3.837 kitabeyi satın almıştır. Diğerleri noksanları dolayısıyla ya reddedilmiş veya ikmal için sahiplerine iade olunmuştur. Aynı tarihe kadar kitabeleri tetkik ve istinsah edilen mezarlık, hazire ve makberlerin sayısı 206 ya baliğ olmuştur. İstanbul bürosu bundan başka serpuş şekillerini fotoğraf ve resimlerle tebit ettirmekte, kitabeleri derleme rehberini hazırlamakta, İstanbul ve mülhakatındaki cami, mescit, tekke, medrese, türbe, çeşme, sebil, köprü, su bendi ve emsali mimarî ve tarihî eserlerin tam bir listesini meydana getirmektedir.

Kitabeleri derleme heyetinde çalışmak üzere Konya müzesinin eski müdürü Bay Yusuf Akyurt Kurum hizmetine alınmış ve kendisine ilk iş olarak Ankara'nın İslâmî devre ait âbidelerinin plân ve kitabelerini tesbit işi verilmiştir. Bay Yusuf Akyurt üç aylık kısa bir zamanda Selçuk ve Osmanlı devri eserlerinden 33 binanın plânlarını almış ve kitabelerini tesbit eylemiştir. Bu eserlerin fotoğrafları da alındıktan sonra neşre hazır bir hale gelecektir.

Geçen seneki raporumuzda bahsettiğimiz Diyarbakır lisesi öğretmenlerinden Bay Kâzım Baykal ve Bay Süleyman Savcı tarafından hazırlanan "Tarihte Diyarbakır,, adlı eser âzamızdan Bay Osman Ferit Sağlam ve Konya müzesi müdürü Bay Zek Oral tarafından mahallinde tetkik edilerek bu eserdeki kitabelerin eksiklikleri

ve sıhhat bakımından kıymetleri tesbit olunmuştur.

İki ay önce de yine âzamızdan Bay Osman Ferit Sağlam'ın riyasetinde Bay Yusuf Akyurt ve fotoğraf Bay Baha Bediz'den mürekkep bir heyet Erzurum'a gönderilerek Erzurum âbideleri ve kitabeleri tesbit ettirilmiştir. Bu heyet Erzurum'un en mühim eserlerinden 43 binayı tetkik etmiş 65 kitabenin kopyasını almış 17 eserin plânlarını hazırlamış ve 200 den fazla fotoğraf almıştır.

### **İlmî toplantılar**

Geçen seneki raporumuzda arzettiğimiz ilmî toplantılara program mucibince muntazaman devam edilmiştir. Bu toplantılarda orijinal mevzular üzerinde 14 konuşma yapılmıştır. Bu konuşmaları neşretmek kararındayız.

### **Kurum Başkanlığı ve Yeni Üyeler**

Kurumumuz Başkanı Bay Hasan Cemil Çambel sıhhi sebeplerden dolayı 17.XII.1941 de istifa etmiş ve istifası Hâmi Reisimiz tarafından teessürle kabul edilerek yerine İdare Heyeti âzasından Bay Şemsettin Günaltay seçilmiştir. Asbaşkanlarımızdan Bay İhsan Sungu da resmî vazifesinin pek fazla olmasından dolayı asbaşkanlıktan istifa eylemiş ve İdare Heyetimizin ricalarına rağmen bu istifasında ısrar ettiğinden istifası teessürle kabul edilmiştir. Bu suretle İdare Heyetimizde açılan üyeliğe azamızdan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı Profesör Şevket Aziz Kansu seçilmiştir.

Bu yıl içinde kıymetli tarihçilerimizden ve eski eserleri koruma heyeti âzasından Bay Efdaleddin Tekiner ile Ordu Mebusu Bay Ali Canip Yöntem Kurumumuzun aslı üyeliklerine intihap olunmuşlardır.

Nizamnamemizin hususî maddesi gereğince tarih sahasındaki çalışmalarıyla tanınmış olan öğretmenlerin Kurumumuzun muhabir âzalıklarına alınarak kendilerinden bu sahada istifade edilmesi kararlaştırılmıştır.

Kurumumuz bütün bu çalışmalarından başka, Maarif Vekâleti, Parti ve Genelkurmaydan gönderilen bazı tarihî eserleri tetkik ile bunlar hakkındaki mütalâalarını bildirmiştir.

## **TÜRK TARİH KURUMUNUN 1941 MALİ YILI HESAPLARI HAKKINDA MURAKABE HEYETİ RAPORU**

### **Türk Tarih Kurumu Başkanlığına**

Türk Tarih kurumu 1941 mali yılına ait hesapları defterler ve sarfevrağı üzerinde tarafımızdan tetkik edilmiştir. Bu tetkikatımızın neticesini arz ediyoruz :

Kurumun 1941 mali yılı varidat bütçesi 184.739 lira 70 kuruşu 1940 mali yılından devrolunan bakiye ve mütebakisi muhtelif kaynaklardan tahsil edilecek varidat olmak üzere 351.000 lira tahmin edilmiş ise de aynı yıl içinde tahsilât 506.904 lira 69 kuruşu balığ olmuştur.

Kezalik bu yıl içinde ifası zarurî görülen hizmetler karşılığı olarak muhtelif fasillara ayrılmış olan tahsisatla masraf bütçesi de varidata uygun olarak 351.000 lira ile bağlanmış ise de buna mukabil 84.910 lira 48 kuruşun sarfı tahakkuk eylemiştir.

Bu itibarla 31 Mayıs 1942 tarihinde kapanan 1941 mali yılının varidat fazlası olan 421.994 lira 21 kuruşun 27.216 lira 79 kuruşu 6. 6. 1942 ve 30. 6. 1942 tarihli dekontları mucibince Türkiye İş Bankasında mevcut olduğu, 154.007 lira 33 kuruşunun kezalik aynı Bankanın 8. 7. 1942 tarihli dekontu mucibince 5184 numaralı ve bir yıl vadeli hesabında Kurum tarafından yaptırılması mutasavver bina karşılığı olarak mevcut bulunduğu, 191,500 lirasının da bir sene vadeli tasarruf bonosu halinde kezalik 30. 6. 1942 tarih ve 18959 numaralı bordro mucibince İş Bankasında mahfuz olduğu, geri kalan 49,270 lira 9 kuruşun da muhtelif hizmetler için verilmiş avansların henüz mahsupları yapılmamış bakiyeleri olduğu anlaşılmıştır.

Kurumun 1941 mali yılı varidat ve masraf bütçeleri ile bu varidat ve masraflardan tahsil ve sarf olunan miktarları ve 1942 mali yılına devrolunan bakiyenin bankadaki miktarını ve avans bakiyelerini müfredatlı surette gösteren cetveller bu raporumuza bağlanmıştır.

1 Haziran 1941 den 31 Mayıs 1942 tarihine kadar yapılan sarfiyata müteallik bütün sarf evrakıyla defterlerin usulüne muvafık olarak ve takdire şayan bir dikkat ve intizamla tesis ve tanzim edilmiş olduğu memnuniyetle görülmüştür.

Keyfiyeti derin saygılarımızla arz ederiz.

7. 11. 1942

Türk Tarih Kurumu Âzasından  
İstanbul Mebusu  
F. Öymen

Türk Tarih Kurumu Âzasından  
Kars Mebusu  
F. Köprülü

Büyük Millet Meclisi  
Muhasebe Müdürü  
M. Bulak

Maliye Vekâleti Millî Emlâk U. M.  
Maliye Müfettişi  
C. Eyüpoğlu

### **TÜRK TARİH KURUMUNDA YAPILMIŞ OLAN TEFTİŞ VE TETKİK NETİCESİNE DAİR RAPOR**

T. C.  
MALİYE VEKÂLETİ  
TEFTİŞ HEYETİ  
Sayı  
288 - 12

Ankara, 17 - 2 - 942

#### **Türk Tarih Kurumu Reisliğine**

Ek; Rapor ve 8 merbutu

Özü: Kurum malî işlerinin teftiş raporuna dair.

*Devletten yardım gören cemiyet ve müesseseler arasında, 2996 numaralı kanun hükmüne göre, Maliye Müfettişi Ferit Melen tarafından Kurumunuzda yapılmış olan tetkik ve teftiş neticesini gösteren rapor ve ekleri bağlı olarak riyasetlerine, bir sureti de Başvekâlete sunulmuştur.*

*Hesap ve kayıt işlerinin intizamını ve Kurumun kıymetli mesaisini bildirmekte olan raporda Müfettişin bazı teklif ve temennilerine de mâlûmat husulü ve icabının ifası ile raporun iade buyrulmasını saygılarımla rica ederim.*

Maliye Vekili  
F. Ağralı

#### **Maliye Vekâleti Yüksek Makamına Teftiş Heyeti Reisliğine**

Yüksek makamlarından telâkki olunan emir üzerine 4/Şubat/942 - 9/Şubat/942 tarihlerinde Türk Tarih Kurumu'nda yapılan teftiş ve tetkiklerden elde edilen neticeler aşağıda arz olunmuştur.

*Bellekten, C. VII, F : 23*

*Kayıtlar ve evrakı müsbite:*

1 — Kurum'un 1/Haziran 940 - 31/2.ci kânun/942 tarihleri arasındaki zamana mütaallik varidat ve masraf evrakı müsbitesi ve bunlara ait kayıtlar kalem, kalem tetkike tâbi tutulmuştur: Bu tetkikat sırasında şu cihetler müşahede ve tesbit olunmuştur.

A - Kurum'un, en küçükleri de dahil olmak üzere, varidat ve masraflarının cümlesi evrakı müsbiteye istinat ettirilmiştir. Devlet masraflarına ait evrakı müsbiteye mütenazır olarak tanzim ve tarih ve muamele sırası ile muntazam bir halde muhafaza edilmekte olan bu evrakta herhangi bir noksana tesadüf olunmamıştır.

B - Kurum'un masraflarının heyeti umumiyesi, nizamnamesi hükümleri dairesinde, idare heyetinin karar ve tasvibile yapılmıştır.

C - Kurum varidat ve masraflarını ve kasa ve banka muamelelerini gösteren kayıtlar ve defterler azamî bir dikkat ve itina ile tanzim edilmekte bulunmuştur. Yakın zamana kadar ihmal edilmiş olan demirbaş eşya kayıtları, son zamanlarda, devamlı bir mesai neticesinde yeniden hazırlanmış olan tadat ve tesbit cetvellerine istinaden tesis edilmek üzere bulunmuştur.

D - Kurum satın alma işlerinde pazarlık usulü hâkim kılınmış ise de değeri yüksek olan eşyanın mübayaasında veya işlerin yaptırılmasında şartname tanzim edilmiş ve müteahhitlere resmî mukavelelerle bağlanılmasına dikkat olunmuştur.

E — Kurumca yaptırılan hafriyatın istilzam eylediği masraflar bidayette hafriyat direktörleri tarafından tayin ve icra edilmekte iken Haziranda başlıyan 941 malî senesi iptidasında hazırlanmış olan bütçe talimatnamesi (merbut 1) ile bu noksan da bertaraf edilmiş ve hafriyat heyetlerinin bu husustaki salâhiyetleri makul kayıtlarla takyit olunmuştur.

F — Tetkike esas olan müddet zarfında icra ve ihtiyar olunan masraflardan, Kurum'un idamesi ve nizamnamesiyle tayin edilmiş olan gaye ve maksatlarının tahakkuku ile ilgili olmıyanlara tesadüf olunamamıştır.

G — Hafriyat işleri gibi tercüme, tercüme tetkiki, rapor ve rapor tetkiki ücretleriyle Kurumca satın alınan telif hakları için

mutedil emsalli baremler (merbut 2) hazırlanmış ve bu baptaki masrafların tahakkukuna bu baremler esas tutulmuştur.

H — Kurum'un senelik varidat muhammenatiyle masrafları zamanla tekemmül ettirilen senelik bütçelerle tayin ve tesbit ve masrafların icrasında da bütçe esaslarına riayet olunmuştur.

İ — Bu bahiste son olarak hafriyat işleri için verilen avanslara temas etmekte fayda bulunmuştur. Yukarıda da temas edildiği üzere hafriyatın istilzam eylediği bircümle masraflar hafriyat direktörlerine Kurumca avans olarak verilen meblağ ile karşılanmaktadır. Bir kaç partide ödenmekle beraber her defasında verilen avansın bazan 10.000 lira gibi mühim miktarlara baliğ olduğu görülmektedir. Böylece mühim bir yekûna baliğ olan paraların doğrudan doğruya direktörlere verilmesi yerine hafriyat işleri için direktörler namına Bankalarda kredi açtırılması kanaatimizce Kurum için daha faydalı ve maslahata daha uygun olur. Bu takdirde hem paranın herhangi bir surette ziyaa uğraması gibi bir tehlikeden kaçınılmış ve hem de Bankada bulunduğu müddet zarfında faizinden istifade edilmiş olur.

*Kurumun varidat ve masrafları ve malî vaziyeti:*

2 — Varidatının mühim bir kısmı Devlet tarafından yapılan yardımdan müteşekkil olan Kurum'un varidat ve masraflarının nelerden terekük ettiğini ve malî vaziyeti hakkında bir fikir hâsıl edilmek üzere tetkik sırasında elde edilen malûmatı arzeylemeyi faydalı bulduk:

A — Varidat: Bütçeler ve hesabı katilerine nazaran Kurumun varidatı Hükümet yardımı, Atatürk vasiyeti, faizler, filim ve neşriyat hasılâtından terekük etmektedir.

Hükümet yardımı, her sene muntazaman Maliye Vekâleti bütçesinden temin olunan ve son senelerde 118.000 liraya baliğ olan tahsisat ile Tarih kongresi masraflarını karşılamak üzere Başvekâletçe verilen mebaliğden teşekkül eylemektedir. Kurumca yapılan hafriyatın istilzam eylediği bazı masraflar, ezcümle istimlâk bedelleri, dekovil, kamyon gibi vesaiti nakliye ücretleri bu iş için ayrılmış olan tahsisat ile Nafia Vekâletice temin olunmaktadır. Hühümetçe taahhüt olunan yardım tamamen ve muntazam olarak ifa olunmuştur.

Atatürk tarafından Kurum'a vasiyet edilen ve bütçede 80.000 lira olarak tahmin edilen senelik tahsisata mukabil 940 malı yılı içinde 49.000 lira tahsil olunmuştur. 939 ve 941 yılları taksitleri henüz tahsil ve irat edilememiştir.

Yine Kurum nizamnamesinin 16 ıncı maddesiyle âza başına 3 lira olarak tespit edilmiş olan ve bütçelerde 90 lira tahmin edilen aidata mahsuben de tahsilât yapılmamıştır. Alâkadarlar âzalara esasen bir çok külfetler tahmil edilmiş bulunmasını bu aidatın ademi tahsiline sebep olarak göstermişlerdir.

Kurumca tab ve neşredilmekte olan kitapların mühim bir kısmı meccanen dağıtılmakta bulunduğu cihetle (3 merbut numaralı liste meccanen kitap alan müessese ve zevatın isimlerini göstermektedir) bu maddedeki varidat pek cüz'idir.

Bidayeti teessüsünden bugüne kadar yukarıda saydığımız membalardan temin ve tahsil olunan varidat nevi itibariyle berveçhi âtidir :

Mikdarı	Nevi	Taalluk ettiği zaman
688.039 00	Hükümet yardımı	1/Haziran/931-31/İ. K./942
49.000 00	Atatürk vasiyeti	" " "
4.142 50	Dil Kurumu yardımı ve Gazi mükâfatı	" " "
11.700 76	Faizler	" " "
2.966 87	Neşriyat hasılâtı	" " "
2.340 00	Filim hasılâtı	" " "
1.500 29	Muhtelif gelirler	" " "
32.057 17	937 bütçesi türlü gelirleri	" " "
791.796 59	Yekûn	

Bu varidatın senelik mikdarları da aşağıda cetvelde gösterilmiştir :

Mikdarı	Senesi
8.020 18	931
9.553 64	932
8.032 24	933
8.052 87	934
18.155 51	935



Mikdarı		Senesi
27.921	17	936
149.517	21	937
134.553	98	938
136.225	43	939
168.850	38	940
688.882	61	Yekûn
122.913	98	İkincikânun 942 gâyesine kadar
791.796	59	Umumî yekûn

B — Masraflar: İlişik kasa hesap cetvelleri suretlerinin (merbut 4) tetkikinden de anlaşılacağı üzere Kurum'un masrafları memur ve müstahdemîn maaş ve ücretleri, tazminat, memur ve âza harcırahları, telif ve tercüme ücretleri, neşriyat, hafriyat, kongre ve sergiler ve ihtifaller masrafları gibi bölümlere tefrik olunabilir. Bidayeti teessüsünden bugüne kadar yukarıda sayılan cihetlere sarfedilen para yekûnları mukayeseye medar olmak üzere nevi itibarıyla bir cetvel halinde aşağıda gösterilmiştir:

Mikdar	Nevi	Taalluk ettiği zaman	İzahı
80.236 70	Maaş ve ücretler	Haziran 931-31	Bu rakamlar 2. ci kâ. 942 hakkında tafsilatlı malûmat için merbut 5 numaralı cetvele müracaat
14.740 66	Tazminat ve harcırah	" " "	
24.601 23	Demirbaş eşya	" " "	
42.607 61	Telif tercüme	" " "	
87.130 04	Tabı ve neşir	" " "	
28.849 88	Kütüphane	" " "	
200.624 70	Hafriyat	" " "	
85.123 95	Kongre ve sergiler	" " "	
2.339 38	İhtifaller	" " "	
27.214 56	Diğer masraflar	" " "	

(Atatürk vasiyeti için verilen 8915 liralık veraset vergisi bu yekûna dahildir)

595.702 22 Umumî Yekûn

Bu rakamlar ikinci bir tahlile tâbi tutulduğu takdirde masrafların 149.132,53 liradan ibaret olan ve umumî yekûnun takriben % 25 şî Kurum'un idamesine 446.596,69 lira gibi masrafın % 75 şîni teşkil eden mühim bir kısım ise Kurum'un gayesini teşkil eden ilim işlerine tahsis edilmiş olduğu memnuniyetle görülmektedir. Masrafların sene itibariyle tevezzü tarzı da şöyledir :

Mikdarı	Senesi
7.143 69	931
9.801 77	932
7.750 92	933
8.055 84	934
14.825 78	935
16.755 97	836
132.687 52	937
72.056 46	938
87.478 37	939
127.586 59	940
33.184 80	1/Haziran/941-31/ 2. ci kânun 942
78.374 51	Derdesti mahsup avans bakiyeleri
595.702 22	Umumî Yekûn

C — Kurum'un malî vaziyeti :

Kurum kurulduğu tarihten beri istisnasız her sene hesaplarını bir varidat fazlasıyla kapamış ve varidatın mikdarı arttıkça ertesi seneye devredilen mevcut ta yükselmiştir. Son beş seneye ait ilişik katî hesap cetvellerinin (merbut 5) tatbikinden de anlaşılacağı üzere fazlai varidat olarak :

935	yılından	936	yılına	4.236,44	lira
936	„	937	„	15.401,64	„
937	„	938	„	32.231,33	„
938	„	939	„	94.728,85	„
939	„	940	„	143.475,91	„
940	„	941	„	184.739,70	„

devredilmiştir. 941 malî yılı içinde ve 31-Kânun-942 tarihine kadar tahmin olunan 351.000 liralık varidata mukabil 307.653,68 lira tahsil olunmuştur. Buna mukabil zikri geçen tarihe kadar mahsubu derdest olan avanslar da dahil olmak üzere yapılan masraflar 111.559,31 liradan ibaret bulunmaktadır. Yine zikri geçen tarihte Kurum'un bankadaki mevcudu 196.094,37 liraya baliğ olmaktadır. Alınan malûmata göre malî sene sonuna kadar yapılması kararlaştırılan masraflar:

<u>Mikdarı</u>	<u>Nev'i</u>
34.000 00	Matbaa hurufatı ve makinası mübayaa bedeli
10.000 00	Neşriyat işlerine
22.000 00	Sipariş edilen kâğıtlar
10.000 00	Hafriyat
12.000 00	Maaş, ücret ve diğer masraflar
<u>88.000 00</u>	Yekûn

lira olarak tahmin olunmuştur. Bu hesaba nazaran 942 malî yılına 100.000 lirayı mütevaciz bir varidat fazlasıyla girilecektir. Kurum'un Atatürk vasiyetinden tahakkuk edecek iki senelik alacağı bu malî yıl içinde tahsil edilebildiği takdirde devredilecek miktar bir misli artar. Bu netice Kurum'un hiç bir surette israf yoluna gitmemiş olduğunu ispat eylediği gibi, temin olunan varidatın Kurum ihtiyaçlarından fazla olduğunu da meydana çıkarmaktadır. Son iki, üç senelik masraf rakamlarının vasatisine nazaran Kurumun senelik ihtiyaçları 130.000 lira raddesindedir. Bunun 50.000 lirası diğer membalardan temin edildiğine göre Hükümet yardımının bir miktar azaltılmasında ve hattâ birikmiş mebalığın sarfına kadar bu yardımın yarıya indirilmesinde bir beis olmayacağı mütalâasındayız. Ancak bu vaziyetin, Kurum faaliyetinin bu günkü hacminin muhafaza edilmesine bağlı olduğunu da arzylemeliyim.

*Kurum'un faaliyeti :*

3 — Maksadı teşekkülü Türk tarihini tetkik ve elde edilen neticeleri neşri tamim etmek olan Türk Tarih Kurumu'nun bu maksadın tahakkuku için neşriyat, hafriyat ve içtimalara tahsis eylediği mebalığden yukarda bahsedilmişti. Sarfedilen bu paralar mukabilinde :

a — 17 muhtelif yerde hafriyat yapılmıştır.

b — Türkçe ve ecnebi dillerden 22 kitabın telif hakkı satın alınarak bastırılmıştır.

c — 15 eser bastırılmak üzere matbaaya verilmiştir.

d — 19 eserin telif ve tercümesi ikmal edilmiş, 25 eserin de telif veya tercümesine başlanmıştır.

e — Takriben 35.000 ciltlik bir kütüphane tesis olunmuştur (merbut 8).

Tarih Kurumu'nun faaliyet ve mesaisi neticesinde meydana getirilen eserler ve elde olunan neticelerin ilmî kıymetleri hakkında herhangi bir mütalea serdedilmesi, müfettişlikçe salâhiyet ve kifayet haricinde görüldüğünden burada bu eserlerin sayılması ve nazarı mütalealarına arzile iktifa olunmuştur.

*Hülâsa ve netice :*

Yukarda da bertafsil arzedilmiş olduğu üzere Türk Tarih Kurumu'nda yapılan teftişte defterler, kayıtlar ve evrakı müsbitenin noksansız olduğu, muhasebe ve yazı işlerinin temiz ve itina ile işlediği, Kurum gelirlerinin sarfında tasarruf fikrinin hâkim kılındığı ve Kurum'un faaliyetinden elde olunan semerelerin bu bapta ihtiyar olunan külfet ve masrafları belâğanmabelâğ karşılamakta bulunduğu neticesine varılmıştır. Elde edilen bu neticelerin şükran şayan olduğunu arzeylerim.

12.2.1942

Maliye Müfettişi  
*Ferit Melen*

## İÇİNDEKİLER

### Raporlar :

### Sayfa

- KANTAR, SELÂHATTİN ve NAUMANN, Dr. RUDOLF*: İzmirde  
Roma devrine ait İyon agorasında yapılan hafriyat hakkında  
ikinci ihzarî rapor . . . . . 213

### Makaleler, Etüdler :

- KÖPRÜLÜ, Prof Dr. M. FUAD* : Uran Kabilesi . . . . . 227  
*KURAT, Prof. Dr. AKDES NİMET* : XVIII. Yüz yıl başı «Avrupa  
umumî harbi » nde Türkiye'nin tarafsızlığı . . . . . 245

### Konferanslar :

- GÜTERBOCK, Prof. Dr. H. G.* : Eti tanrı tasvirleri ile tanrı adaları 273  
*GÜTERBOCK, Prof. Dr. H. G.* : Hethitische Götterdarstellungen und  
götternamen . . . . . 295

### Tercümeler :

- BARTHOLD, W. (Türkçeye çeviren : KÖYMEN MEHMET ALTAY)*  
Saffâiler tarihi hakkında . . . . . 319

### Haberler :

- Türk Tarik Kurumu'nun yıllık Umumi Heyet toplantısı . . . 341

### Levhalar :

- XII — XXII — İzmir hafriyatına ait resim ve plânlar.  
XXIII — «Uran Kabilesi» makalesine ait Orta Asya haritası.

# BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

## ABONE VE SATIŞ ŞARTLARI

*Sayı* : 100 kuruş (yabancı memleketler için  
50 Fransız frangı)  
*Yıllık abonesi* : 400 kuruş (yabancı memleketler için  
200 Fransız frangı)

**Belleten ve Türk Tarih Kurumu neşriyatının satış ve abone işleri için :**

Maarif Vekilliği YAYINEVLERİ'ne,  
Ankarada : AKBA, HAŞET ve BERKALP Kitapevlerine,  
İstanbulda : Ankara caddesinde ÜNİVERSİTE Kitapevine,  
Beyoğlu, İstiklâl caddesinde HAŞET Kitapevine ve Ba-  
yazıtta MUALLİMLER Kitapevine,

**Yazı işleri için :**

Ankarada TÜRK TARİH KURUMU'na müracaat edilmelidir.

# BELLE TEN

PUBLICATION TRIMESTRIELLE

## CONDITIONS D'ABONNEMENT ET DE VENTE

*Le Numéro* : 100 Piastres (pour l'Étranger 50 frs. fr.)  
*L'Abonnement annuel* : 400 Piastres (pour l'Étranger 200 frs. fr.)

**Pour l'achat au numéro et l'abonnement annuel de Belleten et des Publications de la Société d'Histoire Turque, s'adresser :**

aux MAISONS DE VENTE du Ministère de l'Instruction Publique,

*Ankara :*

à AKBA Kitapevi et aux librairies BERKALP et HACHETTE,

*Istanbul :*

à ÜNİVERSİTE KİTAPEVİ, Ankara Caddesi,

à la librairie HACHETTE, İstiklâl Caddesi, Beyoğlu et

à MUALLİMLER KİTAPEVİ, Beyazıt

**Pour la correspondance, au**

TÜRK TARİH KURUMU (Société d'Histoire Turque),  
Ankara.

**TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI**  
**PUBLICATIONS DE LA SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE**

**I. Seri**

- 1 PİRİ REİS : Amerika haritası
- 2 PİRİ REİS : Kitabı Bahriye
- \*) 3 NASUHİSSİLÂHÎ : Irakayn Seferi

**II. Seri**

- \*) 1 CÜVEYNÎ : Tarihi Cihanküşa (3 cilt)
- \*) 2 REŞİDEDDİN : Camiüttevarih
- 3 Baypars Tarihi
- 4 ISFAHÂNÎ : Selçuk Tarihi
- \*) 5 Vekayi (Baburun hatıratı)
- \*) 6 Humayunnâme
- 7 TANBURÎ ARUTİN : Tahmas Kulu Hanın Tevarih
- \*) 8 SADREDDİN EBÛLHASAN ALÎ : Ahbar-el-Devlet-el-Selçukiyye

**V. Seri**

- 1 REMZİ OĞUZ ARIK : Alacahöyük hafriyatı 1935 raporu (türkçe ve fransızca)
- \*\* ) 2 HÂMÎT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1936 raporu (türkçe ve almanca)
- 3 Dr. Ş. AZİZ KANSU : Etiyokuşu hafriyatı raporu (türkçe ve fransızca)
- 4 HÂMÎT KOŞAY : Pazarlı hafriyatı raporu (türkçe ve fransızca)
- \*) 5 HÂMÎT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1937-39 raporu (türkçe ve fransızca)
- \*) 6 HÂMÎT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1940-41 raporu (türkçe ve fransızca)

**VI. Seri**

- \*) 1 F.KÖPRÜLÜ ve A.GABRIEL : Mimar Sinan

**VII. Seri**

- 1 İbni Sina : (Makaleler, etüdler mecmuası)
- 2 CEVAT ÜSTÜN : İkinci Viyana muhasarası
- 3 ULUĞ İĞDEMİR : Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma
- 4 FEVZİ KURTOĞLU : Türk bayrağı ve ay yıldız
- \*) 5 Halil Ethem Hâtıra kitabı
- 6 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ve Alemdar Mustafa Paşa

- \* ) 7 FAİK UNAT : Atatürk Bibliyografyası
- \* ) 8 " " : Osmanlı Sefaretnâmeleri
- 9 W. EBERHARD : Çin'in Şimal komşuları
- 10 ENVER ZİYA KARAL : Selim III. ün hattı hümayunları

### **VIII. Seri**

- 1 YUSUF AKÇURA : Osmanlı Devletinin Dağılma Devri
- 2 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Anadolu Beylikleri
- 3 ŞEMSEDDİN GÜNALTAY : Yakın Şark
- 4 YUSUF ZİYA ÖZER : Mısır Tarihi
- 5 HALİS BIYIKTAY : Timuriler zamanında Hindistan - Türk imparatorluğu
- 6 ÂFET İNAN : Aperçu général sur l'Histoire économique de l'Empire Turc-Ottoman
- 7 Dr. SÜHEYL ÜNVER : Selçuk Tababeti Tarihi
- \* ) 8 FUAT KÖPRÜLÜ : Osmanlı Devletinin Kuruluşu
- 9 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkilâbı Tarihi I. cilt
- 10 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtına methal
- 11 ZİYA KARAMURSAL : Osmanlı Mâlî Tarihi hakkında tetkikler
- \* ) 12 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapıkulu Ocakları
- 13 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkilâbı Tarihi II. cilt, I. Kısım.
- 14 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkilâbı Tarihi II. cilt II. Kısım.

### **IX. Seri**

- 1 Birinci Türk Tarih Kongresi zabıtları
- \* ) 2 İkinci Türk Tarih Kongresi zabıtları (Türkçe ve yabancı dillerde)

**Türk Tarih Kurumu yayınlarının satıldığı yerler :**

**MAARİF VEKÂLETİ YAYINEVLERİ.**

**ANKARADA** : Akba, Berkalp ve Haşet kitapevleri.

**İSTANBULDA** : Ankara caddesinde Üniversite, Beyoğlu, İstiklâl caddesinde Haşet, Beyazıt Üniversite caddesinde Muallimler kitap evi.

\*) Basılmakta olanlar

\*\* ) Türkçesi basılmıştır, almanca basılmaktadır.





# BELLETEN

REVUE PUBLIEE PAR LA  
SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

Tome: VII

No: 26

Avril — 1943



ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

1 9 4 3